С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова

РІДНА МОВА

6

Б-13

ВИТЯГ ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ

Про Державний Гімн України

Стаття 1. Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Стаття 2. Встановити, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України.

Музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній та інших заходів.

Стаття 3. Наруга над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Президент України
м. Київ, 6 березня 2003 року

Я низький — без неба,
Я малий — без поля,
Без кохання й дружби
Згіркне моя доля.

Як без мрій — без сонця
І дощів навкісних,
Я глухий — без мови,
Мовчазний — без пісні.

Без Дніпра — мілкий я,
У піски затертий.
А без Батьківщини —
Я навіки мертвий.

В. Крищенко

РІДНА МОВА

Підручник для 6 класу

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ

Є74

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 6/2-11 від 22.05.2006)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

ОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

— пригадаймо;

— запам'ятаймо;

— це цікаво;

— усміхнімось.

Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т.
Рідна мова: Підруч. для 6-го кл. — К.: Грамота, 2006. — 296 с.: іл.
ISBN 966-349-008-X

ББК 81.2УКР-922

© Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т., 2006

N 966-349-008-X

ДРУЖЕ-ШЕСТИКЛАСНИКУ!

Ось і знову ми разом — тепер у шостому класі. Напевно, ти впізнав мене: я твій підручник з рідної мови. За рік ми подорослішали — і я, і ти. У п'ятому класі рідна мова допомагала тобі вивчати українську та зарубіжну літературу, історію, етику, природознавство, математику тощо. Ти пізнавав мовні закони: звуки мови та позначення їх на письмі, будову слова, значення слів та стійких мовних зворотів, а також вивчав будову речення, текст, поняття про мовні стилі. А в шостому класі на тебе чекають цікаві уроки з історії стародавнього світу, ботаніки. Перед тобою відкриватимуться нові й нові скарби людських знань. Їх ти здобуватимеш із підручників, написаних рідною мовою. Мої ж сторінки розповідатимуть тобі про саму мову: її лексику, частини мови (іменник, прикметник, числівник і займенник), способи творення слів.

Я допоможу тобі грамотно писати перекази, твори, готувати усну відповідь на уроках, правильно вимовляти й писати імена та прізвища, слова іншомовного походження; навчу тебе доречно вживати в розмові влучні, образні вислови. Разом із твоїм учителем ми зробимо навчання цікавим, ефективним. Ми не тільки друзі: рідна мова — це твоє друге Я.

У всьому світі люди пишаються рідною мовою. Хай вони знають багато іноземних мов, але свою бережуть і плекають, розуміючи, що це основа основ їхнього життя і майбутніх успіхів.

1. Прочитайте. Поясніть значення виділених слів.

Людство ще не винайшло таких приладів, якими можна виміряти красу й багатство мови. Адже для кожного своя мова — найкраща, найбагатша. У ній знаходить людина точне, щире, таке потрібне для спілкування слово. Ось як про це пише поет В. Бичко:

Бесідо ж моя щирая,
Всіх я до тебе запрошую.
Тільки у вас я вірую,
Люди моєї хорошії!
Тільки для вас **визбирую**
Чисті, **незапорошені**,
Світлі слова, мов промені,
Неголосні, єдиній.
З вами в розмові, в гомоні
Чую себе людиною.

Прислухаймось до нашої усної мови. Якщо вимовимо слова виразно, чітко, правильно наголошуючи склади, обов'язково відчуємо, яка повноголоса, милозвучна наша мова, як урівноважуються в ній голосні й приголосні звуки.

В українській мові переважають відкриті склади, які закінчуються голосним звуком; чергуються *у — в, і — й* (*він* **увійшов** *— вона* **ввійшла**; *поїзд* **іде** *— зима* **йде**). Це робить мову гнучкою, мелодійною.

Склад у кінці слова вимовляють протяжно. Наголос у слові вільний, рухомий.

Наприклад: *Н. в. одн. — книжка, Р. в. одн. — книжки, Н. в. мн. — книжки.*

Видатний співак Леонід Собінов 1926 року був на гастролях у Харкові й залишив такий спогад: «Коли я одержав переклад "Лоенгріна" українською мовою і тоді ж, сівши за рояль, проспівав знамените звернення до лебедя, я мимоволі закричав:

— Та це ж бо звучить зовсім по-італійському: гарно, звучно, благородно і поетично!».

2. Накресліть таблицю. Додайте власні приклади чергування, зразки варіантних форм.

Засоби милозвучності української мови

Чергування

у — в	зайшов **у** клас; приїхали **в** село, ...
з — із — зі	зустрілися **з** другом; вибрав **із** тексту; узяла **зі** столу, ...
і — й — та	дід **і** баба; дерева **й** квіти; Іван, Петро **та** Микола, ...

Іменникові	імла — мла, іржа — ржа́, на батькові — на батьку, у гаю́ — у гаї
Прикметникові	весела — веселая, молоді — молодії, на синьому — на синім
Дієслівні	ходімо — ходім, несіть — несіте, читати — читать, цікавитися — цікавитись, гуля — гуляє
Займенникові	на тому березі — на тім березі

3. Прочитайте. У якому слові відбувається чергування *у* — *в*? Поясніть його.

Учителька викликала Сергійка до дошки. Він вийшов, стоїть і мовчить.

— Я тебе уважно слухаю, — каже вчителька.

— Дивно, — знизує плечима Сергійко, — я ж нічого не кажу.

4. 1. Спишіть текст, вибравши з дужок потрібний прийменник, сполучник.

— Мамо, коли ж по черешні?

— Співають наші черешні, хай співають... Бачиш, — кивнула на вікно, — (в, у) неб: наче **на грозу збирається**. Ще під грім (і, й, та) блискавку втрапимо.

— Хіба б не перечекали? Під вербою чи липою.

— А як (в, у) полі нажене? Голо ж голісінько (в, у) полі.

— Так (й, і) не скуштую черешень, а ввечері на поїзд мені...

— Хай лишень **розпогодиться**, підемо... — (і, й) стала бідкатися: — Скільки цих клопотів набралось (в, у) хаті (і, й, та) біля хати! (*За Є. Гуцалом*).

2. До виділених висловів доберіть синоніми. Запишіть їх.

5. 1. Прочитайте текст. До виділених слів доберіть варіантні форми.

ДУМКА

Тече вода в синє море,
Та не **витікає**,
Шука козак свою долю,
А долі **немає**.

Пішов козак світ за очі;
Грає синє море,
Грає серце **козацькеє**,
А думка говорить...

Т. Шевченко

2. Поясніть значення фразеологізму *піти (іти) світ за очі*. Доберіть синоніми до цього фразеологізму. Запишіть їх.

У словнику сучасної літературної мови налічують до двохсот тисяч слів. Коли врахувати мову фольклору та мову, якою розмовляють українці в різних областях України, то в мові нарахуємо до півмільйона слів.

6. 1. Прочитайте подані слова-синоніми. Із чотирма з них (на вибір) складіть і запишіть речення.

Зарозумілість, гордощі, гордовитість, гордість, бундючність, пиха, пихатість, чванство, чванливість, гординя, гонор, гоноровитість, чванькуватість, марнославство, спесивість, зазнайство, зверхність.

2. Чи всі слова наведеного синонімічного ряду позначають негативні риси характеру?

Українська мова багата на зменшено-пестливі слова: *матусенька, тихесенький, пізненько, спатоньки.*

7. 1. Прочитайте текст колискової пісні. Поясніть, якими засобами досягається милозвучність української мови.

Сонки-дрімки в колисоньки,
Добрий розум в головоньки,
А рісточки у кісточки,
Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в рученьки ладусеньки.

2. До зменшено-пестливих слів доберіть спільнокореневі слова. Запишіть їх.

8. Спишіть текст. Поясніть значення виділених слів, висловів.

У колискових піснях діють незвичні персонажі. Там усюди ходить сон: «Ходить сон по долині в червоній жупанині»; «Ходить сонко по вулиці, носить спання в рукавиці». Сон з'являється біля вікон, у хаті, щоб нагадати дитині: настав час спати. Він **дарує** дітям **спання**.

Завжди в парі живуть у **колисанках** сон і котик. Кіт присипляє дитину. Він **воркоче, гуде**. З ним відбуваються різні пригоди. Часом він **опиняється в шкоді**: то з'їсть медок, то злиже сметанку. Мабуть, тому й існує народна приказка: шкідливий як кіт.

Француз П'єр Шевальє у книзі про козаків, яку написав ще в 1663 році, писав: «Українська мова дуже ніжна й сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів».

Німецький поет Ф. Боденштедт переклав чимало українських пісень німецькою мовою і вважав, що «українська мова наймелодійніша й найголосніша поміж усіма слов'янськими мовами, з великими музичними можливостями».

9. 1. Прочитайте текст. Перекажіть його.

Діти люблять звірів, чують себе **близькими** до них, розмовляють з ними і розуміють їх. Тому й оповідання про звірів їм такі цікаві, особливо, коли ті звірі в байці ще починають **говорити**, думати і поводитися, як люди. Оті простенькі сільські байки, як дрібні, **тонкі** корінчики, вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його краси, **простоти** і чарівної милозвучності. Тисячі

речей у житті **забудете**, а тих хвиль, коли вам люба мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті (*За І. Франком*).

2. Яку казку ви почули вперше? Розкажіть про те, яка українська народна казка вам сподобалась найбільше.

3. До виділених слів доберіть антоніми. Запишіть їх.

10. 1. Прочитайте текст. Пригадайте, що називається фразеологічним зворотом.

Із Бабусиної Скрині

Бігати хвостиком — невідступно, часом набридливо ходити за ким-небудь.

— Чого ти за мною хвостиком бігаєш? — питає Дмитрик сестричку. — Грайся зі своїми ляльками.

— А я не хвостиком бігаю, а ногами, та ще стежкою, доріжкою. Хіба ж хвостики бігають?

— Авжеж, що бігають. Он біжить песик, а його хвостик завжди за ним — круть-верть. Нікуди собачці від хвостика не втекти. Куди не повернися, а хвостик тут як тут. Хвостик завжди позаду, а не попереду. Песик озирнеться — і знову бачить свій хвостик. Не може втекти від нього. Так і ти бігаєш хвостиком. Куди я, туди й ти.

2. Назвіть фразеологізми, у яких ужилається слово *хвіст*.

11. Поясніть, яку роль виконують у спілкуванні звертання до співрозмовника *серденько, голубонько, соколе, горе, жучко, ластівко, голубко*.

12. 1. Запишіть речення зі звертаннями українською мовою і російською мовою.

Заходьте до нас, Романе Володимировичу!
Заходите к нам, Роман Владимирович!

2. Порахуйте кількість голосних звуків і відкритих складів у записаних реченнях. Заповніть таблицю.

Мова	*Кількість голосних*	*Кількість відкритих складів*
Українська		
Російська		

3. Сформулюйте висновок про милозвучність української мови. Обґрунтуйте його.

Багато українців живе в Росії. Спілкуються вони зазвичай російською мовою, але один звук вимовляють так, що завжди можна пізнати їхнє українське походження. Це «найукраїнніший» звук **Ґ**. Він відрізняється від **Г** тим, що видихуване повітря проходить між голосовими зв'язками без перепон: *гарбуз, гарний, горіх, гілка, погода, загадка, погуляти, ген-ген, гирло*.

У цьому розділі ви пригадаєте все, що знаєте про словосполучення й речення, чим відрізняється словосполучення від речення, у якій ситуації спілкування точніше й доцільніше висловлювати свою думку простим реченням, а в якій — складним.

Ви переконаєтеся, що речення зі звертаннями, вставними словами, однорідними членами урізноманітнюють висловлювання, роблять текст емоційним, думку — переконливою.

Для чого вам треба вивчати теоретичний матеріал про словосполучення, прості й складні речення, звертання, вставні слова, однорідні члени речення? Щоб правильно поставити на письмі розділові знаки, передати пряму мову, правильно оформити діалог.

Пригадуючи історію, імена видатних українців, усе-таки основну увагу ви будете звертати на **мову, логіку побудови тексту, зв'язки слів у словосполученні і реченні, зв'язки речень у тексті**.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Словосполучення

київські князі, будувати місто, справедливо вчинити

Звертання

***Сивий Дніпре**, ти бережеш пам'ять про минулі віки.*

Вставні слова

*Кожен громадянин, **безперечно**, має знати історію своєї держави.*

Однорідні члени речення

*Русичі займалися **хліборобством, бортництвом, рибальством,***

Просте речення

Київська Русь — давня держава українців.

Складне речення

Коли вивчаєш рідну мову, літературу, історію, починаєш усвідомлювати свою належність до великої спільноти людей, яка називається народом.

Текст

Першу державу на наших теренах чужинці знали під назвою Русь. Так називалась вона і в давніх літописах. Від літописної назви держави з центром у Києві вчені-історики утворили назву

1. Пам'ятний знак на честь засновників Києва — братів Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либіді.
2. 4. Княгиня Ольга; заснування Києва. Фрагменти з давніх літописів.
3. Анна Ярославна.
5. Володимир Великий.
6. Аскольдова могила.
7. Київ в XI–XII ст.
8. Ярослав Мудрий.
9. Пам'ятний знак на Замковій горі в Києві.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

Повторюючи граматичні теми, ви водночас виконаєте незвичні вправи й завдання. Чому вони незвичні? Бо з глибини віків з'являться перед вами образи княгині Ольги, князів Ігоря, Святослава, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха.

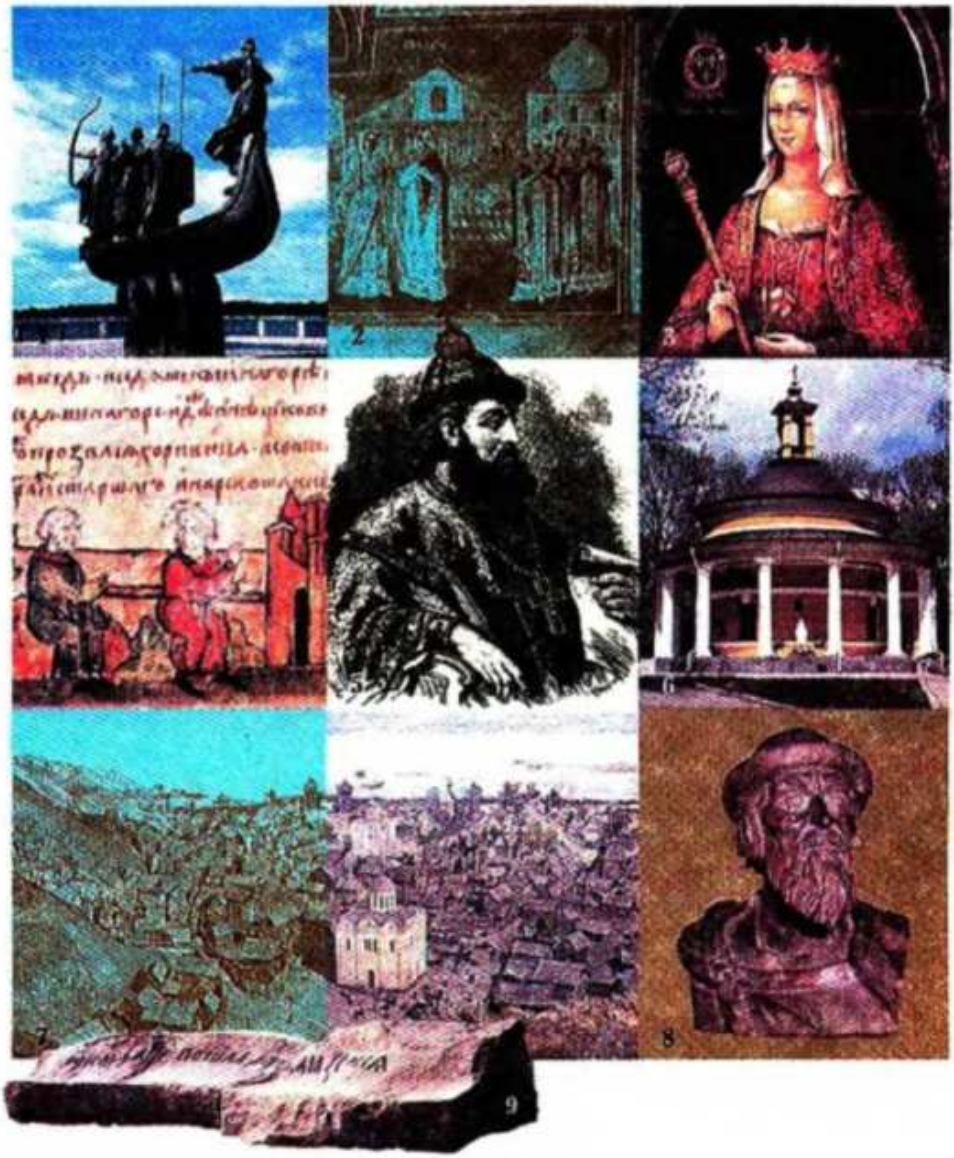

§ 2. Словосполучення і речення. Головні члени речення. Прості речення

Словосполучення — поєднання слів, що називає предмети, їхні ознаки, дії. Словосполучення складається щонайменше з двох слів — головного і залежного.

Схема словосполучення

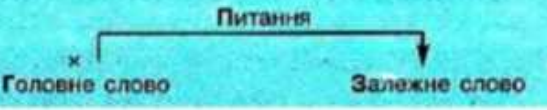

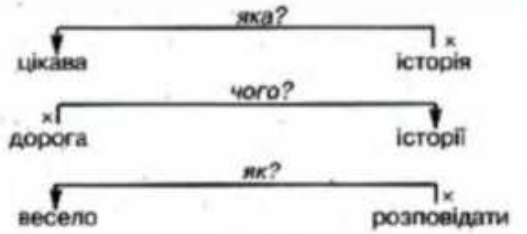

13. 1. Прочитайте. Випишіть п'ять словосполучень. Поясніть правопис виділених слів.

Загадкова дорога історії **привела** нас сьогодні в минуле, коли **український** народ будував свою першу державу. Назва цієї держави — Київська Русь.

Держава — це дім, у якому живуть тисячі, мільйони людей. Мир, щастя, спокій у домі залежать від законів, за якими живуть люди. А ще й від того, хто стоїть на чолі держави. Хто ж були засновники першої Української держави?

2. Визначте у виписаних словосполученнях головне і залежне слово, від головного до залежного поставте питання. Намалюйте схеми.

14. Прочитайте. Випишіть сполучення слів, які не є словосполученнями. Поясніть свій вибір.

Де стоїть тепер наш Київ,
Там була сама гора.
Жив там перший Кий з Хоривом,
Щек та Либідь — їх **сестра**.
Над самим Дніпром на горах,
Огороджений з боків
Ровом, мурами, валами,
Київ виріс і **розцвів**.

Олександр Олесь

2. Назвіть орфограми у виділених словах.

Речення — це слово або декілька слів, зв'язаних змістом і граматично. Речення інтонаційно завершене, виражає закінчену думку.

Види речень				
за метою висловлювання	*за емоційним забарвленням*	*за кількістю граматичних основ*	*за складом граматичної основи*	*за наявністю другорядних членів*
розповідні, питальні, спонукальні	окличні, неокличні	прості, складні	односкладні, двоскладні	поширені, непоширені

15. 1. [illegible] вид кожного речення.

Про українську історію часів Кия розповідають лише легенди. А що ж кажуть нам історичні документи? За писемними джерелами, першими княжили в Києві два мужні варяги — Аскольд і Дір. За їхнього правління було встановлено справедливий для городян порядок, надійно захищено кордони від нападів сусідніх племен. У Новгороді тоді правив войовничий князь Олег. Він замислив підкорити собі якомога більше земель. Подолати Аскольда і Діра, вступивши у відкритий бій, він не захотів, тому підступно вбив їх. Скільки таких сумних подій знає історія!

2. Дайте розгорнуті відповіді на запитання, використовуючи різні види речень. Запишіть їх.

1. Яка легенда про заснування Києва вам відома?
2. Як правили в Києві Аскольд та Дір?
3. Як прийшов до влади в Києві князь Олег?

Головні члени речення		Другорядні члени речення		
підмет	присудок	означення	додаток	обставина
хто? що?	*що ро́бить підмет? що з ним робиться? хто він є? що він є? який він є?*	*який? чий? котрий?*	*кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на (у) кому? на (у) чому?*	*де? куди? звідки? коли? чому? як?*

16. 1. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть головні члени речення.

Історія дон..сла до нас ім'я князя Ігоря. Він прославився своїми походами на Візантію. Для утримання війська князь мав зб..рати в..лику данину. Це викликало незадоволе..ня **народу**. Люди повставали проти князівської сваволі. Під час одного з таких виступів древлян Ігор загинув. Про це розповідає літопис «Повість м..нулих літ».

2. Доберіть і запишіть синоніми до виділеного слова.

17. 1. Спишіть. Підкресліть другорядні члени речення.

Давні українці поклонялися багатьом богам. Дажбог завжди приносив людям **щастя** й **багатство**. Перун на небі управляв громами й блискавками та карав **лихих** людей. Сварог дарував вогонь. Волос опікувався худобою. Могутній Стрибог **вправно** керував вітрами. Лада була богинею краси й [illegible]. Крім того, наші предки вірили ще в домовиків, лісовиків і мавок, водяних і русалок.

2. До виділених слів доберіть антоніми.

— Мамо, чому не їздить мій трактор? — питає Сергійко.
— Батарейки сіли. Підемо купимо нові.
Хлопчик зітхнув:
— Не треба. Це буде дуже довго. Хай краще встануть ті, що сіли.

18. 1. Складіть речення про київських князів за поданими схемами, використовуючи слова з довідки.

1. ——— ═══ .
2. ——— ═══ -·-·- ?
3. ——— ═══ -·-·- ~~~ ------ .
4. ~~~ ——— ═══ ------ .
5. ——— ═══ ~~~ ------ !

Довідка: *народ, правити, князь, мудро, київський, Олег, підступно.*

2. Запишіть утворені речення.

19. 1. Прочитайте. Знайдіть речення зі звертанням.

Із Бабусиної скрині

Вбиватися в колодочки — виростати, дорослішати.

Приїхали у гості до бабусі Дмитрик і Ярослава. Побачила дітей сусідка та й каже до бабусі: «Ось ваші внуки вже й у колодочки вбилися».

Бабуся. Та вже ж що підросли, подорослішали.

А Яся почула цю розмову:

— А ми ні на яких колодочках не вбивалися. Гойдалися тільки на гойдалці під яблунею.

Бабуся. А хіба, любі мої курчатка, ви не чули, що так кажуть? Згадайте, як навесні по нашому двору бігали пухнасті жовті курчатка. Ви їх годували, і незабаром замість жовтого пушку на них почало з'являтися біле пір'ячко. Спочатку це були тверді, схожі на пластмасові, палички, колодочками їх називають. Так виростало пір'я, і малі курчата вбивалися в колодочки, тобто перетворювалися на дорослих курей.

Ось і про дітей, коли вони дорослішають, можна сказати, що вони **вбиваються в колодочки.**

2. Пригадайте, чи помічали ваші сусіди, знайомі, що ви подорослішали. Які вислови вони при цьому вживали?

§ 3. Однорідні члени речення. Вставні слова у простому реченні. Звертання. Розділові знаки у простому реченні

Розділові знаки в реченнях з однорідними членами

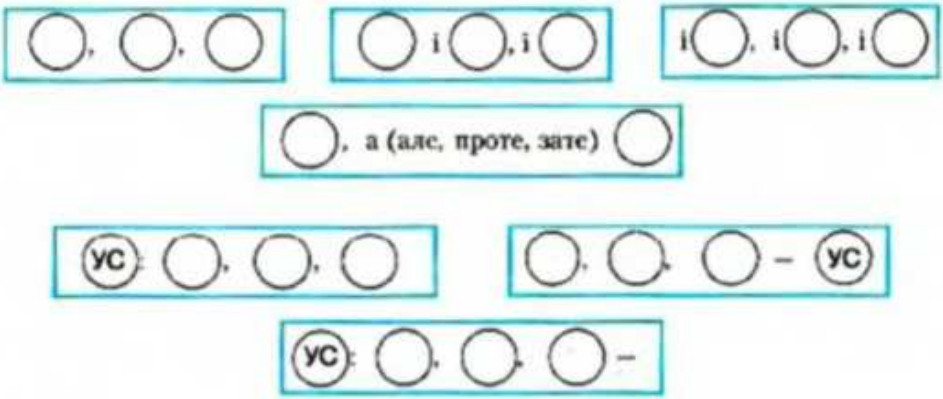

20. Спишіть. Підкресліть однорідні члени речення.

Найвидатніша, найвідоміша, найславетніша і найзагадковіша жінка Київської держави – княгиня Ольга, дружина князя Ігоря. Про розум, енергійність, далекоглядність Ольги свідчать літописці. Вольова й сильна, вона впродовж двадцяти п'яти років була могутньою правителькою. Княгиня тримала в покорі всі свої землі, дотримуючись законів і порядку.

21. 1. Спишіть, розставляючи розділові знаки.

Княгиня Ольга захоплено дивилася на свого сина Святослава. Кремезний широкий у плечах трохи незграбний з дужими руками. Іноді княгиню Ольгу вражало те що Святослав зненацька міг сказати **різке слово** вихопитись із власною думкою попереду старших зробити щось усупереч.

2. Доберіть синоніми до прикметника у виділеному словосполученні.

22. Прочитайте легенду. Перекажіть її, використовуючи речення з однорідними членами.

Перше, що зробила Ольга, отримавши владу, — це помстилася древлянам за вбивство свого чоловіка князя Ігоря. Вона наказала прислати їй замість данини з кожної хати по три голуби і три горобці. Потім вона звеліла дружинникам прив'язати клаптики тканини до лапок птахів і підпалити ці клаптики. Голубів і горобців випустили, і вони полетіли до рідних осель. Древлянське місто Іскоростень ураз спалахнуло. Мешканці намагалися втекти з міста, але воно було оточене дружинниками. Так вогнем і мечем приборкувала непокірних княгиня Ольга.

23. 1. Прочитайте. Випишіть однорідні члени речення.

В небі жайворонки в'ються,
Заливаються, сміються,
Грають, дзвонять цілий день.
Олександр Олесь

2. Визначте кількість звуків і букв у виділених словах.

Вставні слова виражають ставлення мовця до висловлюваного. Вставні слова не є членами речення. На письмі вставні слова виділяються комами.

початок речення , вставне слово , кінець речення .

вставне слово , кінець речення .

початок речення , вставне слово .

24. Спишіть, увівши в речення замість крапок вставні слова з довідки.

Літопис розповідає, як Ольга їздила до Царгорода. З нею хотів ... одружитися засліплений ... її вродою імператор Костянтин. Але княгиня відмовила, анітрохи не образивши його самолюбства. Було це ... так. Ольга вирішила прийняти в столиці Візантії християнство, а хрещеним батьком своїм ... попросила бути імператора. Коли ж Костянтин знову повернувся до розмови про одруження, відповіла йому: «Хіба можу я виходити заміж за хрещеного батька?» (*За М. Слабошпицьким*).

Довідка: *кажуть, очевидно, мабуть, звичайно.*

25. Прочитайте. Випишіть слова, що бувають завжди вставними. Складіть з ними речення та запишіть їх.

Отже, щоправда, навіть, майже, мабуть, по-перше, приблизно, по-друге, особливо.

26. Спишіть. Розставте, де потрібно, розділові знаки.

Син княгині Ольги Святослав переповідають був дуже відважний хоробрий. Про це напевно знали всі сусідні держави. На ворогів своїх не нападав хитро підступно. Спочатку він посилав до того, на кого йшов походом, свого гінця. Той мав переказати попереджувальні слова Святослава: «Іду на ви!» Можливо тому вороги дуже боялися князя, бо думали: «Коли він нас попереджує про свій похід, то мабуть у нього велике військо».

— Ромчику, твій братик зустрічає мене ще біля воріт і цілує... А чому ти не береш з нього приклад? — запитує батько сина.

— Тому що я не розбивав велику люстру у вітальні.

27. Прочитайте. Поясніть розділові знаки в реченнях з однорідними членами, вставшими словами.

Якось у Франції, за часів Луї XIV, на одному з бучних королівських бенкетів усім гостям роздали картки з переліком правил поведінки. Французькою мовою картка, ярлик — це «etiquette». Цікаво, що зараз, уживаючи слово *етикет*, ми думаємо про правила спілкування, норми поведінки в товаристві, а не про прикріплену до чогось етикетку.

28. 1. Прочитайте. Поясніть, що таке ступа.

Із Бабусиної скрині

І в ступі не влучиш — про когось хитрого, який уміє викрутитися зі складної ситуації.

Якось Дмитрик повернувся зі школи й каже:

— Ну й дивно часом висловлюється наш учитель фізкультури! І не второпаєш одразу.

Ярся. А що таке?

Дмитрик. Та сьогодні ми грали у футбола і розбили вікно. Ми довго розбиралися, як це сталося. А Сергій дуже вже старався вигородити себе. Тоді вчитель йому сказав: «Тебе і в ступі не влучиш».

Бабуся. А знаєте, чому він так сказав?

Ярся. Мабуть, тому, що в ступі щось товчуть, розбивають?

Бабуся. Ні. У ступі жодна зернина не може заховатися, утекти від товкача. Він обов'язково влучить у зернину, обіб'є, облущить її. Спостережливі люди помітили, що іноді хтось завинив, але хитрує, викручується, уникає будь-яких звинувачень, випорскує, як та зернина. Про таку людину кажуть: «Його **і в ступі не влучиш**».

2. Виберіть речення з однорідними присудками. Поясніть розділові знаки.

Звертання називає того, до кого звертаються.
Звертання не є членом речення.

Розділові знаки при звертанні

звертання	!		
початок речення	,	звертання	, кінець речення .
звертання	,	кінець речення	.
початок речення	,	звертання	.

29. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова виступають: а) звертаннями; б) членами речення.

Дружина (воїни), княгиня, Батьківщина, Ольга, древляни.

30. Уявіть, що машина часу перенесла вас у Київську Русь. Ви можете поспілкуватися з княгинею Ольгою. Складіть і запишіть речення, використовуючи звертання до княгині Ольги.

31. Відгадайте ребуси. До зашифрованих слів доберіть узагальнювальне слово. Складіть з ними речення.

32. Складіть і запишіть два речення з однорідними членами та узагальнювальним словом.

§ 4. Складне речення

Складне речення містить у собі два або більше простих речень, поєднаних змістом та інтонацією.

Прості речення, що входять у складне, можуть поєднуватися:
а) сполучниками *і (й), а, та, але, зате, що, щоб, тому що, бо*;
б) словами *коли, який, де*;
в) без сполучників.

Між частинами складного речення, як правило, ставиться кома.

33. 1. Прочитайте. Випишіть складні речення.

Князь Святослав усе життя провів у походах, бо за покликанням був воїном. Дуже скромний і невибагливий, Святослав під час переходів спав на землі, підклавши сідло під голову. Одягався в просту білу сорочку. Носив у вусі сережку. Голову голив, але залишав довгий чуб, тому що це була ознака знатного роду.

2. Поясніть уживання розділових знаків у складних і простих реченнях.

34. Поділіть текст на речення. Спишіть, розставляючи розділові знаки.

Багато чого змінилося на Русі за часів Володимира князь скасував смертну кару замінив покарання великим грошовим податком він допомагав бідним на княжому дворі завжди можна було одержати одяг і їжу за часів Володимира в Україні відкрилися перші школи але тоді до навчання ставились із підозрою а освічених людей вважали ледь не чародіями Володимир силоміць примушував батьків віддавати дітей до школи.

35. 1. Прочитайте текст. Перекажіть, доповнивши його відомостями про державну символіку України.

Володимир першим із князів став карбувати власні монети. Вони були срібними. На них по колу було написано: «Володимир на столі, а се його срібло». На деяких монетах був зображений герб Київської держави — тризуб. Походження тризуба дуже давнє. Археологи знайшли зображення тризуба, які зараховують до першого століття нашої ери.

І сьогодні саме тризуб є державним символом України.

2. Запишіть зміст переказаного тексту, використовуючи складні речення.

36. Прочитайте. Поясніть розділові знаки у складних реченнях.

Не секрет, що тварини вміють самі себе лікувати. Наприклад, дикі кролики, поранившись, старанно заліплюють ранку павутинням, ніби накладають гіпс. Слони, дельфіни і мавпи лікують та доглядають хворих родичів. Навіть маленькі мурахи — прекрасні лікарі. Є серед них чудові хірурги, які зцілюють комахам зламані лапки.

37. 1. Прочитайте. Відтворіть діалог.

із Бабусиної Скрині

Узяти язика на гаплик — замовкнути, набрати води в рот.

У кущі калини Дмитрик побачив соловейкове гніздо. Прибіг схвильований до бабусі:

— Там у гнізді маленькі яєчка!

Бабуся попередила:

— А ти візьми язика на гаплик, і я мовчатиму. Це буде наша таємниця. Треба, щоб пташенят ніхто не налякав.

Дмитрик. А як це «взяти язика на гаплик»? Що таке гаплик?

Бабуся. Гаплик — це застібка. Тепер у вас на куртках сучасні застібки — липучки, блискавки, а колись були залізні гаплики, які чіплялися за петлю. **Узяти язика на гаплик** — це замовкнути, не розтуляти рота, начебто застібнути рота на гаплик. Тобто нікому нічого не розповідати.

2. Виберіть складні речення. Поясніть, як поєднуються частини цих складних речень.

38. 1. Прочитайте усмішку.

Ух, і здорово!

Нещодавно мій сусід, хлопчик років дванадцяти, повернувся з кінотеатру. Очі його збуджено блищали.

— Що, гарна була картина? — спитав я.

— Ух, і здорово! — відповів він.

— Що ж здорово?

— Та, розумієте, так здорово! Спочатку, значить, він раптом довідується, а потім, розумієте... Ну, словом, просто здорово... Загалом, так би мовити, він спочатку не знає... А потім, розумієте, він уже знає, а вона... Ну, загалом, здорово... Розумієте? (*За О. Дороховим*).

2. Чи зрозуміли ви, про що розповідав хлопець?

3. Назвіть головні ознаки тексту. Чи можна вважати розповідь хлопця текстом?

39. Напишіть твір-роздум за поданими початковими фразами.

Школа для мене — це...
Пригадую перший день, коли...
Я навчаюся, щоб...
Роки шкільного навчання не варто марнувати, бо...

§ 5. Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові та діалозі

Пряма мова — точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені.

Пряма мова пишеться в лапках і супроводжується словами автора, які вказують, кому належить пряма мова.

Розділові знаки при прямій мові

40. Накресліть таблиці в зошитах. Доберіть і запишіть приклади до поданих схем.

— пряма мова (завжди починається з великої літери);
— слова автора з малої літери;
— слова автора з великої літери.

Пряма мова після слів автора

А : «П».
А : «П!»
А : «П?»

Пряма мова перед словами автора

«П», — а.

«П!» — а.

«П?» — а.

41. Прочитайте. Перекажіть текст, замінивши речення з прямою мовою складними реченнями.

У різних літописних пам'ятках згадується про будівництво Софії Київської — однієї з найвидатніших пам'яток історії нашої держави.

«І була січа зла, і ледве переміг до вечора Ярослав», — розповідає Іпатіївський літопис. На честь перемоги над ворогом Ярослав Мудрий побудував храм і присвятив його премудрості Божій — Софії.

«І запросив князь найкращих майстрів із Візантії, і побудували вони церкву дивну», — писав давньоруський письменник Іларіон.

У Софії відбувалися урочисті церемонії, зустрічі іноземних посланців, укладалися угоди про мир між князями.

42. Прочитайте. Випишіть речення з прямою мовою.

«Восьмим дивом світу» називали на Русі книги. Їх любили і високо цінували. У стінах Софійського собору в Києві була створена перша на Русі бібліотека. Нестор Літописець з великою шаною і гордістю сповіщає нам, що «князь Ярослав любив книги, читав їх часто і вдень і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецької на слов'янське письмо». А ще мудрець зазначає: «Написали скорописці книг велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаться плодами глибокої мудрості».

Чи знаєте ви, що є мови, які «люблять», щоб приголосні звуки стояли в певному місці.

Наприклад, склади китайської мови можуть починатися на будь-який приголосний, а закінчуватися — лише на **й, н, нь.**

Слова ескімоської мови не можуть закінчуватися на такі звичні для нас звуки, як **п, в, л, р.**

Розмова двох осіб називається **діалогом**. Діалог складається з **реплік**. Як правило, кожна репліка пишеться з нового рядка, без лапок, перед нею ставиться тире.

43. 1. Прочитайте діалог. Назвіть кількість реплік.

Візантійський митрополит вигнав послів Ярославових і наостанку мовив:

— Не освячу храм, доки князь не стане підкорятися волі візантійського царя.

Ярослав вислухав своїх послів, повів густою бровою:

— Ідіть до отця митрополита і скажіть моє останнє слово: що перейшло у спадок від наших батьків — не продається. Русичі можуть жити без хліба. Але не можуть — без свого неба! (*За Р. Іваничуком*).

2. Як ви розумієте висловлювання князя Ярослава?

44. 1. Прочитайте байку за ролями. Поясніть розділові знаки в діалозі.

САТИРА

Бджола з Гадюкою розмову завели.
Гадюка так знущалася з Бджоли:
– Твоє жало – і сміх, і горе!
Кусаєш ти не всіх, а из розбору,
А вкусиш – спухне, та й усе.
От я: укус мій смерть несе!
Жалю усіх при всякій зможі,
Кого зустріну на дорозі...
Бджола
Відповіла:
– Слід знати:
Крім злості й зла,
І серце й розум треба мати!

Коли жалом сатира коле
І в ній отрути й злості досить є,
А розуму і серця не стає,
То з неї нам добра не бачити ніколи.

М. Годованець

2. З'ясуйте за словником іншомовних слів значення слова *сатира*. Як ви розумієте вислів *жало сатири*?

45. Складіть і запишіть діалог (6-7 реплік), уявивши таку ситуацію: ви знайомите друга, що приїхав здалека, з вашою місцевістю (селом, містом, районом), з вашим улюбленим куточком відпочинку чи пам'яткою культури.

46. 1. Прочитайте тексти, у яких описано народну гру «Маринка». Із скількох реплік складаються ці тексти?

ГРА «МАРИНКА»

Текст 1

Двоє дівчаток викреслюють невелике коло і за ним утикають дві палички. Стають кожна біля своєї, і одна починає:

– Де ти стоїш?
– На ринку.
– Що продаєш?
– Маринку.
– Що хочеш?
– Сім кіп галушок
І з сливами пиріжок.

При цьому дівчатка оббігають коло, і той, хто швидше повернеться на своє місце, починає знову.

Текст 2

Двоє дівчаток викреслюють невелике коло і за ним утикають дві палички. Стають кожна біля своєї і спілкуються.

Ганнуся. Де ти стоїш?

Оленка. На ринку.

Ганнуся. Що продаєш?

Оленка. Маринку.

Ганнуся. Що хочеш?

Оленка. Сім кіп галушок і з сливами пиріжок.

При цьому дівчатка оббігають коло, і той, хто швидше повернеться на своє місце, починає знову.

2. Чим відрізняються записи реплік у поданих текстах? Пригадайте, як пишуться репліки в драматичних прозових творах, наприклад у п'єсі-казці «Дванадцять місяців».

47. 1. Запишіть, замінивши діалог реченнями з прямою мовою.

— Мамо, наш барометр різко впав, — каже син.
— Дивно. Що ж він тепер показує?
— Не знаю... Я його впустив з балкона.

2. Поясніть значення слова *барометр*.

48. 1. Прочитайте діалог за ролями.

із Бабусиної скрині

Брати на решето когось — обмовляти когось, перемивати комусь кісточки.

Бабуся. Сьогодні на город не ходіть. Там дуже мокро. Такий уночі дощ лив, як з відра.

Ярослава уявила відро на даху, а з нього хтось невидимий виливає на землю воду.

Дмитрик. А я чув, що в сусідів залило у клітці кроленят. Сусідка лаяла невістку.

Ярослава. Хіба невістка винна, що була гроза, злива?

Бабуся. Авжеж, не винна, але хочеться знайти винного. От і беруть на решето невістку.

Дмитрик. А як це «брати на решето»?

Бабуся. Коли беруть щось на решето, велике сито, то перекидають на всі боки, трусять, підкидають, щоб відсіялося зайве.

Отак і люди, які люблять поговорити про чужі вади, **беруть когось на решето.**

2. Знайдіть у діалозі й випишіть фразеологічні звороти. Поясніть їхнє значення.

49. Виберіть правильну відповідь.

1. Утворюють словосполучення поєднання таких слів:
   а) свобода і мир;
   б) відстоювати свободу;
   в) за незалежність.
2. До головних членів речення належать:
   а) підмет і додаток;
   б) присудок і обставина;
   в) підмет і присудок.
3. У якому реченні головні члени позначено правильно?
   а) Він бачить через листя синє небо.
   б) У темному небі висвітилися зорі.
   в) Сонця не було.
4. Звертання у реченні — це:
   а) підмет;
   б) додаток;
   в) не член речення.
5. Яке речення є складним?
   а) Кошлата темрява владно сунула з лісової хащі, обіймала чорними рукавами стовбури вікових ялин і сосен, волохатою навалою купчилась на узлісі (*О. Донченко*).
   б) Солов'ями затьохкає ніч горобина, і рясними дощами затьохкає спека (*А. Малишко*).
   в) А небо пливло золотою рибкою, вилігалося в жовте жито (*А. Малишко*).
6. Яке речення містить однорідні додатки?
   а) Свіжа зелень розгойдалась, розгулялась, поплила (*М. Рильський*).
   б) Тягнуться до сонця і квіти, і трави, віти кучеряві, гори голубі (*В. Сосюра*).
   в) У хаті пахло чебрецем, свіжою травою (*А. Шиян*).
7. Вставне слово в реченні *Від морозу, здавалося, захоплює не лише повітря, а й вітер* (*М. Трублаїні*) означає:
   а) привертання уваги;
   б) порядок викладу думок;
   в) невпевненість.
8. Яке речення містить пряму мову?
   а) «Колись тут теж ліс був», — озвався Пилипко (*А. Давидов*).
   б) Тиша була напоєна всякими звуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита (*М. Коцюбинський*).
   в) Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці.
9. Діалог — це:
   а) розмова двох осіб;
   б) вислів одного з учасників розмови;
   в) точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені.

50. Складіть і запишіть речення зі словом *може*, щоб воно було:

а) присудком;
б) вставним словом.

51. Запишіть речення, розставивши розділові знаки.

Гусінь метелики коники рогаті жуки усі вони народжуються з личинок або лялечок (*За В. Близнецем*).

52. Використовуючи подані слова, складіть і запишіть речення з прямою мовою.

Будь уважний хлопець на переправі попередив капітан.

53. 1. Прочитайте вірш. Розгляньте малюнок. Складіть за малюнком діалог (5-6 реплік) із звертаннями та вставними словами.

ЯБЛУКО-ТИБЛУКО

У садочку я блукав,
визбирував яблука.
Ось червоне, ось зелене...
Зародили всі для мене!

Якби ти в саду блукав,
визбирував яблука,
то тоді б ті яблука
називались — тиблука!

Тиблуко червоне, тиблуко зелене...
Не виходить шось у мене!
Підказала яблунька:
«Теж було би "яблуко"!»

Г. Чубач

2. Випишіть з вірша просте речення з однорідними присудками.

У цьому розділі ви будете вивчати слово, а наука про значення й уживання слів називається лексикологією.

Усі слова в нашій мові поділяються на свої (власне українські слова) і чужі (запозичені з інших мов).

Ви продовжите знайомство зі словниками, переконаєтесь, що працювати з ними — цікаво й корисно.

Слова, як і люди, і будь-які речі, мають вік. Деякі з часом відходять у минуле, старіють. Це архаїзми. Ще одні — історизми — незамінні в історичних, наукових працях, художніх текстах. Є слова новонароджені — неологізми.

У будь-якій галузі науки, техніки використовують слова-терміни, професіоналізми, зрозумілі людям певної професії, фахівцям.

А ще слова розрізняються за територією їх поширення. Деякі з них характерні лише для місцевої говірки (діалекту).

Є також слова, завжди «одягнені», як людина з краваткою, в офіційний одяг. Вони необхідні в офіційних умовах спілкування. Це офіційно-ділова лексика.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Неологізми
есемеска, DVD-плеєр

Архаїзми
рало, глас

Власне українська лексика
суниці, віхола

Історизми
бунчук, писар

Загальновживані слова
стілець, яскравий

Запозичені слова
бутерброд, дисципліна

Діалектні слова
когут, бульба

Просторічні слова
звиняйте, лаболаторія

Професійні слова і терміни
курсив, синус

Жаргонізми
велик, комп

Офіційно-ділова лексика
ухвала, регламент

1. Богдан Хмельницький.
2. Чортомлицька Січ.
3. 7. «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким». Художник М. Самокиш.
4. Козацькі люльки, порохівниці.
5. Пилип Орлик. Художник О. Штанко.
6. Іван Мазепа.
8. Петро Дорошенко.
9. Козацькі шаблі.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Зрозуміти, яка різноманітна лексика за походженням, уживаністю, поширенням різних лексичних груп, допоможе вам матеріал цього розділу. Зміст вправ і завдань перенесе вас у часи, коли утверджувалась ідея неподільної України, лунали голоси Б. Хмельницького, П. Сагайдачного, І. Мазепи. Відтоді засяяли слова, значення яких залишається в мові незмінним, — воля, сила, честь.

§ 6. Групи слів за походженням

54. 1. Прочитайте текст.

Здавна для українців були рідними, звичними слова *мати, батько, земля, вода, сонце, новий, орати, я, ти, два, три* тощо. Історія споконвічних українських слів простежується від дуже давніх часів, коли люди на землі розмовляли зовсім іншими мовами. Сьогодні помічаємо, що слова, схожі за звучанням, будовою, є і в білоруській, російській, литовській, польській, болгарській, німецькій, французькій, англійській та в багатьох інших мовах. Наукою доведено, що ці мови мають спільне коріння, спільне походження.

За тривалий час існування людства мови змінювалися, поповнювалися новими словами.

2. Розкажіть про походження давньої лексики української мови, спираючись на прочитане.

Словник української мови складався впродовж багатьох віків. Більшу частину його становить давня, споконвічна лексика. Її ще називають незапозиченою лексикою.

До **незапозиченої лексики** належать слова, спільні для багатьох споріднених мов, а також власне українська лексика.

Власне українська лексика — це слова, що вживаються тільки в українській мові.

До **запозиченої лексики** належать слова, що ввійшли в українську мову з інших мов (слова іншомовного походження).

Лексика української мови за походженням

Незапозичена лексика		Запозичена лексика
Слова, спільні для багатьох споріднених мов: *земля, вода, голова, день, дуб, рука, кінь, коса, білий, пам'ятати, варити*	Власне українські слова: *багаття, баритися, лелека, гарний, хитрощі, мрія, загальний*	Слова іншомовного походження: *олімпіада, ера, юрист, автомобіль, екскурсія, козак, отара, гарбуз, журі, менеджер*

55. 1. Прочитайте слова. Зверніть увагу, що всі вони належать до давньої незапозиченої української лексики.

Небо, батько, мати, віл, борошно, урожай, жито, гострий, пшениця, день, вівця, берег, новий, орати, думати, дерево, сорока, олень, орел, оса, вовк, сонце, земля, зерно, вечір, береза, весна, сніг, спати, вогонь, ворона, муха, дим, солома, жолудь, дядько, сорок, жінка, брат, два, три, п'ять, слухати.

2. Згрупуйте й запишіть наведені слова за темами: а) родинні зв'язки; б) тварини; в) рослини; г) явища й об'єкти природи; ґ) дії, процеси; д) числа; е) ознаки; є) час.

56. 1. Спишіть слова власне української лексики. Зазначте, до якої частини мови вони належать. Поставте наголос.

Багаття, батьківщина, володар, промовець, лелека, садиба, палянниця, слуга, загальний, узагалі, зголом, лишути, соняшник, діяти, очолювати, мріяти, мрія, мереживо, гаяти, безумовно.

2. Напишіть міні-твір на тему «Через Україну, через нашу хату вже качки летять». Використовуйте деякі з наведених слів.

57. Розгляньте таблицю. Доберіть власні приклади до наведених у таблиці слів.

Власне українська лексика

Групи слів за значенням	Характерна будова слова	Приклади
Назви осіб чоловічої статі за типовою рисою характеру або поведінки	Іменники із суфіксом *-ій*	*плаксій, крутій*
Назви процесів, ознак	Іменники у формі множини на *-ощі*	*веселощі, пустощі*
Назви малят	Іменники середнього роду на *-ен(я)*	*лисеня, мишеня*
Іменники — назви постійної дії	Іменники жіночого роду на *-ин(а)*	*біганина, плутанина*
Прізвища, утворені від назв осіб за їхньою діяльністю, вдачею	Іменники із суфіксами *-енк(о), -ук(-юк)*	*Бондаренко, Бондарчук*
Прізвища, що характеризують людину	Складне слово, у якому перша частина — форма наказового способу дієслова	*Непийводе, Тягнирядно*

В історичних піснях про Запорізьку Січ згадується козак Калниш — *кошовий*. Це досвідчений отаман Петро Калнишевський, останній гетьман України. Зруйнувавши Запорізьку Січ і заборонивши навіть уживання слів «запорізький козак», цариця Катерина II заслала Калнишевського до Соловецького монастиря. Гетьман провів у монастирській келії двадцять сім років, але лишився нескореним козаком.

Слово *кошовий* походить від тюркської назви *кіш*, що означала «табір, стан». Козацький кіш на Січі — це об'єднання козаків, на чолі якого стояв *кошовий*.

Слово *гетьман* походить з давньої німецької мови, де означає «командир, командувач». У німецькій мові це складне слово: перша частина його означає «голова», а друга — «чоловік, людина».

В українській мові є чимало слів, запозичених із тюркських мов — турецької, кримськотатарської, казахської.

Отаман — ватажок козацького війська. Це слово запозичене з кримськотатарської мови, у якій означає «великий батько, найстарший».

Козак — у тюркських мовах означає «вільна, незалежна людина, шукач пригод». В Україні XV–XVIII ст. *козак* — це людина з кріпаків або міської бідноти, яка втекла на південні землі України й брала участь у національно-визвольній боротьбі українського народу.

58. 1. Прочитайте уривок з історичної пісні «Світ великий, край далекий, та віде прожити».

А запорозькі **отамани**, як орли, літали
Та свого батька кошового вірненько благали:
«Та позволь, батьку, позволь, батьку, із шаблями стати,
Не одному генералу з пліч голову зняти!
Не позволиш із шаблями — позволь з кулаками,
Ой щоб слава не пропала поміж **козаками**!»

2. Випишіть виділені слова. Поясніть, чому в історичних піснях уживається багато слів тюркського походження.

59. Розгляньте таблицю. Запишіть власні приклади запозичень з різних мов.

Запозичена лексика

Мови — джерела запозичень	Ознаки запозиченого слова	Приклади
Грецька	Слова-терміни на *-ика(-іка), -ія*	*граматика, фізика, графіка, біологія*
Латинська	Префікси *екс-, ре-, де-*, суфікси *-ація(я), -ус, -ат, -тор*	*екскурсія, реконструкція, демонтаж, комбінація, радіус, концентрат, декламатор*
Німецька	Звукосполучення *шл, шн, шт* на початку слова та *ей, ай* після приголосного	*шланг, штаб, штраф, шнек, крейда, майстер*
Французька	Звукосполучення *уа*, пом'якшення губних та *к* перед *у* (буква *ю*), кінцевий наголошений голосний у незмінюваних іменниках, звукосполучення *-льйон*	*вуаль, тротуар, бюро, пюре, кювет, філе, муліне, таксі, бульйон*
Англійська	Звук *дж*, звукосполучення *-инг(-інг)*	*джинси, джемпер, мітинг, боулінг*

60. Прочитайте. Випишіть слова, запозичені з німецької мови. Поясніть значення виписаних слів.

Абонемент, гросмейстер, авантюра, шлак, оратор, шніцель, персонаж, цейтнот, шайба, радіо, шлейф, пароль, парус, конія, лексика, лекція, шлягер.

61. 1. Прочитайте. Які групи слів за походженням використано в тексті?

із Бабусиної скрині

Дати відкоша — дати прочухана, відбити; відмовити сватам, дати гарбуза.

У розмові старших Дмитрик почув вислів: «То такий спритний, що всім дасть відкоша». Замислився, чому спритність людини пов'язують із кошиком?

Бабуся пояснила внукові, що запорізький *кіш* — це зовсім не кошик, а табір козаків. Вони гуртувалися в коші, щоб бути сильнішими, протистояти ворогам, відбивати напади від *коша*.

— У суперечці ти теж можеш дати кому-небудь відкоша, якщо влучно, вправно йому відповіси, тобто відіб'єш його напад, звинувачення.

Дають відкоша і дівчата хлопцям, коли відмовляються виходити за них заміж, не приймають сватання, залицяння, тобто дають гарбуза.

2. Прокоментуйте малюнок, використовуючи знання українських звичаїв.

62. 1. Прочитайте текст.

Першим запорозьким кошовим отаманом був Дмитро Вишневецький, відомий також як Байда. Він походив з роду давніх українських князів з Волині, з міста Вишнівця. Імовірно, саме під його проводом у 1556 році на острові Малій Хортиці козаки збудували свою головну **фортецю** — Запорізьку Січ.

Дмитро Вишневецький не хотів підкорятися ні польському королеві, ні турецькому султанові, ні московському цареві, ні кримському ханові. Йому доводилося бути **дипломатом**, щоб відстоювати **інтереси** України. **Документи** турецьких **архівів** свідчать про походи українських козаків на турецьку фортецю Азов у XVI ст. на чолі з Вишневецьким. Його називали найбільшим ворогом Оттоманської **імперії**. 1563 року, коли Вишневецький із чотирьохтисячною **армією** козаків був у поході, його захопили в полон і відправили в Стамбул на страту.

У народній «Пісні про Байду» оспівано вірність Україні та стійкість легендарного козацького ватажка Дмитра Вишневецького.

2. Випишіть виділені слова. Користуючись таблицею «Запозичена лексика» та словником іншомовних слів, з'ясуйте, з якої мови їх запозичила українська мова.

§ 7. Тлумачний словник української мови. Словник іншомовних слів

Слова називають предмети, дії, ознаки, тобто мають лексичне значення. Так, вимовляючи слово *булава*, уявляємо палицю з кулястим кінцем. Вона була знаком гетьманської влади, влади кошового отамана Запорізького війська. Це і є лексичне значення слова *булава*. Коли пояснюємо, що означає слово, розкриваємо його лексичне значення.

Лексичне значення слова *навчатися* — «набувати яких-небудь знань, опановувати щось».

Слово *розумний* означає «такий, що має ясний розум, тямущий, кмітливий».

63. 1. Прочитайте висловлювання про словник. Спишіть.

Слово — образ, а словник — це всесвіт в алфавітному порядку *(Вольтер)*. Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля *(М. Рильський)*.

2. З якими словниками доводилося вам працювати?

Тлумачний словник і словник іншомовних слів мають спільні й відмінні ознаки.

Спільне *для тлумачного словника та словника іншомовних слів*	
1. Слова, або словникові одиниці, розміщуються за алфавітом. 2. Слова подаються за правописом. 3. У словах поставлено знак наголосу. 4. Словникова одиниця супроводжується тлумаченням, тобто поясненням лексичного значення. 5. В однозначних словах указується одне лексичне значення, у багатозначних — кілька.	
Відмінне	
тлумачний словник	*словник іншомовних слів*
1. Описує лексику сучасної літературної мови (незапозичені й запозичені слова), а також пояснює значення фразеологізмів. 2. Може містити інформацію про граматичні ознаки (належність слова до частини мови, відмінкові та особові закінчення). 3. Указує на стилістичне забарвлення слів (урочисте, розмовне, іронічне тощо). 4. Значення слів і фразеологізмів ілюструється цитатами з текстів. 5. Служить довідником для встановлення правильного вживання слів у сучасній літературній мові.	1. Описує лише запозичену лексику. 2. Називає мову, з якої походить слово. 3. Служить довідником для встановлення походження іншомовного слова та його правильного вживання в сучасній літературній мові.

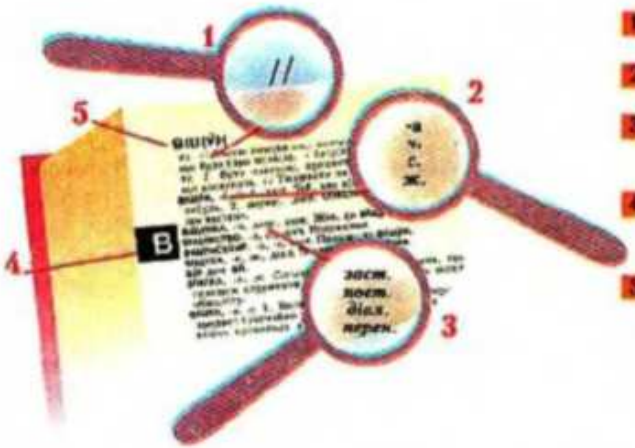

1. Умовна позначка іншого варіанта тлумачення
2. Умовні позначки граматичного значення
3. Умовні позначки стилістичного забарвлення і лексичного значення
4. Літера-позначка, яка допомагає знайти слово на відповідну букву алфавіту
5. Колонтитул — назва у верхньому лівому чи правому кутку сторінки, що вказує на слово, з якого починається тлумачення на цій сторінці

У **тлумачному словнику** знаком // позначається відтінок лексичного значення слова. Умовні позначки граматичного, лексичного значення, а також стилістичного забарвлення слова в сучасній мові:

-а, -и — закінчення родового відмінка однини; *ч.* — чоловічий рід; *ж.* — жіночий рід; *с.* — середній рід; *перен.* — переносне значення; *заст.* — застаріле слово; *діал.* — діалектне слово; *поет.* — поетичне слово.

Багатозначність слова позначається числами 1...; 2...; ...

64. 1. Розгляньте приклади словникових статей тлумачного словника української мови.

Лагодити, *-джу, -диш*. 1. Усуваючи пошкодження, робити придатним для користування; ладнати. *В яру колись гайдамаки Табором стояли, Лагодили самопали, Ратища стругали* (Шевч.). 2. *перен.* Усувати, ліквідувати непорозуміння, припиняти сварки тощо. // Уладнувати, виправляти. 3. Робити щось готовим, придатним для вжитку, користування. — *Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку* (Коцюб.).

Вітраж, -а, ч. Малюнок на склі або візерунок із кольорового скла (у вікнах, дверях і т. ін.). *У своїх полотнах — або краще вітражах, бо це малювання по склу, він* [мороз] *виявляє багатий декоративний смак* (Коцюб.).

2. Доберіть синоніми до дієслова *лагодити*, скориставшись наведеним тлумаченням. Запишіть їх.

65. Порівняйте приклад пояснення запозиченого слова *вітраж* у тлумачному словнику (впр. 64) і в словнику іншомовних слів.

Вітраж (від франц. vitrage — вставляння шиб) — кольорове скло у вікнах, дверях, ширмах.

66. Випишіть із тлумачного словника по два приклади однозначних і багатозначних слів.

67. Випишіть із тлумачного словника п'ять слів зі стилістичними позначками. Поясніть значення цих позначок.

68. 1. Встановіть відповідність наведених словникових тлумачень і перелічених слів.

Ясир	•	бойовий човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога.
Долина	•	сукупність збройних сил держави; армія.
Компас	•	який не зазнає гноблення, поневолення; незалежний, самостійний.
Чайка	•	прилад для визначення північного напрямку.
Вільний	•	розмова двох осіб.
Діалог	•	рівна місцевість між пагорбами чи горами.
Військо	•	бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські та польські землі в XV–XVIII ст.

2. Які з наведених слів, на вашу думку, є іншомовними? Чому ви так вважаєте?

3. Складіть і запишіть два речення з будь-якими з цих слів.

ЗАМІТКА

У словнику іншомовних слів слова-терміни супроводжуються позначками, що вказують на сферу вживання слова, наприклад: *архіт.* — архітектура, *геогр.* — географія, *мор.* — морська справа, *фін.* — фінансовий термін, *юр.* — юридичний термін.

Словник подає скорочення назв мов, які використовуються в поясненні: *англ.* — англійська, *араб.* — арабська, *грец.* — грецька, *італ.* — італійська, *кит.* — китайська, *латин.* — латинська, *франц.* — французька.

Стилістичні позначки: *поет.* — поетичне, *розм.* — розмовне, *ірон.* — іронічне.

1 Умовні позначки цілої мови

2 Умовна позначка стилістичного забарвлення

У квадратних дужках подається назва мови, слово з неї та його переклад.

Знаком < позначається, з якої мови запозичено слово.

Багатозначність слова в словнику позначається числами 1...; 2...; ...

69. 1. Встановіть відповідність наведених словникових тлумачень і перелічених запозичених слів.

Фірма	• приміщення або комплекс споруд, розташовані на станціях шляхів сполучення, призначені для обслуговування пасажирів, управління рухом транспорту тощо.
Тест	• спортивна снасть для ловлення риби.
Вокзал	• рухомі сходи для переміщення людей; застосовують у метрополітенах, на вокзалах, у торговельних спорудах.
Спінінг	• сукупність побутових вигод; упорядкованість і затишок у квартирах, громадських закладах, у транспортних засобах.
Комфорт	• торговельне, господарське або промислове підприємство.
Кемпінг	• габір, база для автотуристів.
Ескалатор	• список формалізованих завдань, за результатами виконання яких перевіряють рівень знання, умінь, навичок екзаменованого.

2. Складіть міні-твір (можливо, жартівливий), використовуючи якомога більше запозичених слів.

70. Прочитайте усмішку. Випишіть іншомовні слова. Поясніть їхнє значення.

Бультер'єр з бульдозером

Бультер'єр з бульдозером
Гуляли понад озером:
Купили торт з морозивом,
І шоколадку колір беж,
І дивну квітку бульдонеж.

Г. Фалькович

71. Доберіть синоніми до поданих слів іншомовного походження, скориставшись довідкою.

Інтелект, гіпотеза, автономія, генеза, імунітет, акцентувати, оптимальний.

Довідка: *незалежність, несприйнятливість, розум, припущення, наголошувати, походження, найкращий, найпридатніший.*

72. Спишіть текст. Значення виділених слів з'ясуйте за словниками.

Українські **хроніки**, **літописи**, **мемуари** іноземців зберегли відомості про козацьку державу — Запорізьку Січ. Запорізька Січ зародилася на острові Хортиця, що на Дніпрі. Там у 1554–1555 роках **гетьман** Дмитро Вишневецький

збудував фортецю — військове укріплення для захисту українців і всієї Європи XVI ст. від нападів турків і татар. На Січ тікали вільнолюбні люди. Вони жили за законами християнської **демократичної республіки**, самі обираючи козацьких ватажків — кошового **отамана**, гетьмана, писаря, суддю.

73. 1. Прочитайте. Поясніть значення слова *щедрівочка*.

із Бабусиної скрині

Окошитися на комусь — негативно позначитися на комусь; скінчитися, припинитися.

Онуки співають щедрівочку:

— Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару,
Там овечки покотились,
А ягнички народились...

Ярся. Бабусю, чому коли ягнички народжуються, то овечки кудись котяться?

Бабуся. Вони нікуди не котяться, а народжують маленьких ягнят. **Покотилась** — так кажуть про овець, кіз, кішок, коли вони народили малят. Є ще такі вислови: «Сьогодні окотилась вівця», «Учора окотилась коза». Це означає, що вівця і коза народили малят.

Дмитрик. Дивне слово: начебто мають так називати народження кошенят, а насправді так кажуть і про ягнят, і про козенят...

Ярся. Бабусю, а ти часом кажеш: «Аби на цьому все й окошилось». Що таке окошитися?

Бабуся. Ну, це вже не має ніякого зв'язку ні з кішками, ні з вівцями, ні з козами, ні з народженням малят.

Дмитрик. А з копошитися?

Бабуся. Ні, копошиться — так кажуть про того, хто ворушиться, метушиться.

Ярся. То що ж таке **окоши́тися**?

Бабуся. Ви вже читали про запорізьких козаків. Були в них коші та кошові отамани. Кошами називали військові табори, обози. **Окошитися** — означало зробити зупинку, стати табором, отаборитися.

Однак коли кажуть: «На ньому все й окошилося», звичайно думають не про козацький табір, а про неприємність. Хтось нашкодив, а **окошилось** усе на інших, відповідати доводиться іншим.

2. До слова *щедрівочка* доберіть спільнокореневі слова. Запишіть їх і поясніть лексичне значення.

3. Відтворіть ситуацію, про яку можна було б сказати: «На ньому все й окошилось».

§ 8. Активна і пасивна лексика. Застарілі слова (архаїзми, історизми), неологізми

74. 1. Прочитайте. Випишіть виділені слова.

Богдан Хмельницький брав участь у польсько-турецькій війні 1620–1621 років. У цій війні вбито його батька, українського **сотника** Михайла Хмельницького. Богдан потрапив у полон, де вивчив турецьку і татарську мови. Після двох років неволі Хмельницький повернувся до батьківського **маєтку** в Суботові й записався до **реєстрових** козаків. Зібравши десять тисяч відважних козаків, Хмельницький 1621 року потопив на Чорному морі дванадцять турецьких **галер**, а решту козацькі **чайки** переслідували аж до самісінького Царгорода.

2. З'ясуйте значення виділених слів за словниками.

У словнику української мови відбуваються постійні зміни. З'являються нові слова для називання нових предметів, понять. Водночас виходять з ужитку певні предмети, а з ними — і їхні назви. Таких слів значно менше, ніж нових.

Загальновживані слова, які використовуємо найчастіше, становлять **активну лексику** української мови.

У кожної людини залежно від освіти, кола інтересів, професійних занять є свій запас активної лексики. В одних він становить 1000 слів, в інших — 5000 слів. Тлумачний словник української мови містить понад 200 000 слів.

75. 1. Прочитайте поетичні рядки М. Рильського. Назвіть слова, що належать до активної лексики української мови.

Є на землі такі слова,
Що не старіють: буря й вітер,
Вода і сонце, і трава...
Лиш там, де вже душа німа,
Словам тим одгуку нема.

2. Наведіть приклади активної лексики сучасної української мови — іменників, прикметників, дієслів, займенників, числівників.

До **активної лексики** належать:

а) загальновживані слова, зрозумілі всім мовцям: *хліб, вода, повітря, білий, зелений, жити, ходити, писати, мій, ви, два, п'ять*;

б) широко вживані в сучасній мові терміни з різних галузей науки, техніки, мистецтва: *квадрат, радіус, автомобіліст, диспетчер, інтер'єр, пейзаж*.

76. 1. Прочитайте текст. З'ясуйте за словниками значення виділених слів.

Богдан Хмельницький у 1648–1654 роках очолив Визвольну війну українського народу проти польського поневолення. Козацький **ватажок** був стриманою, чемною, навіть занадто спокійною людиною. Коли ж ішлося про справедливість, людську гідність, він міг бути пристрасним, енергійним. Із жменькою **прихильників** у січні 1648 року Богдан утік на Запорізьку Січ, вигнав звідти польські загони й добився гетьманства.

Перемога Хмельницького під Жовтими Водами надихнула козаків на створення власної армії. Випробувані козацькі полки очолили **полководці** Филон Джалалій, Максим Нестеренко, Іван Гиря, Данило Нечай, Іван Богун та інші. Загоном легкої **кінноти** командував улюбленець повстанців Максим Кривоніс.

2. Випишіть прикметники, що належать до активної лексики. Поясніть їхнє значення.

Слова, що вийшли з ужитку, а також ті, які щойно з'явилися в мові, становлять **пасивну лексику**.

Пасивна лексика складається з історизмів, архаїзмів, неологізмів.

Історизми — це назви предметів і понять, пов'язані з історичним минулим народу. У сучасному житті їх не вживають, але звертаються до них у підручниках з історії, у художніх творах. Наприклад: *князь, мечник, лучник, волхв, кошовий отаман, кіш, бунчук.*

Архаїзми — це давні назви предметів і понять, яким у сучасній мові відповідають загальновживані слова. Наприклад: *велій — великий, ректи — говорити, вольний — вільний, перст — палець, фортеція — фортеця, ланіти — щоки.*

Неологізми — це нові слова, які щойно з'явилися в мові. Одні з них увійшли в мову з новими предметами, поняттями, а інші — результат словотворчості письменників. Наприклад: *серфінг, менеджер, диск, імідж, піар; листолет* (М. Вінграновський), *сонцебризний* (В. Сосюра, П. Тичина, І. Драч), *хмарина-овечка* (П. Воронько), *яблуневоцвітно, ясновесний, брунькоцвіт, злотозор, прометейно* (П. Тичина).

Назва *архаїзм* утворена від грецького слова, що означає «стародавній». Давнину називають ще *архаїкою*.

У назві *неологізм* частинка *нео* походить від грецького слова, що означає «новий», а частинка *логізм* пов'язана з поняттям «слово». Отже, *неологізм* — нове слово.

77. Прочитайте. Дайте назву тексту. Підготуйте усний переказ цього тексту.

Разом з нашим життям змінюється й мова. Ще недавно були неологізмами слова *космонавт, комп'ютер, лазер, аерозоль, бульдозер, біатлон, слалом, поролон, джинси, шорти* та багато інших. Порівняно з тисячолітньою історією нашої мови ці назви справді нові, бо деяким лише п'ятдесят, а то й менше років. У неологізмів, як правило, вік короткий. Одні з часом поповнюють групу активної лексики, а більшість, яскраво спалахнувши, переходять до пасивної лексики.

78. Напишіть твір на тему «З'являються нові слова у мові, незвичні в музиці акорди чуть» (П. Тичина). Скористайтеся поданим планом.

1. Чому змінюється наша мова?
2. Рух між активною і пасивною лексикою.
3. Звідки з'являються нові слова?
4. Незвичні (незрозумілі) для мене слова.
5. Словник допомагає.

79. Прочитайте. Випишіть застарілі слова (архаїзми). Доберіть до них загальновживані синоніми з довідки.

1. Аж ось учувся йому знайомий глас (*М. Старицький*). 2. Я йому для того музею дерев'яне рало віддав. Ще від покійного діда зосталося (*В. Кучер*). 3. Пішла Мотря до сусіди, старої баби-пупорізки, що жила недалеко від їх дворища (*За Панасом Мирним*). 4. Піїти в одах вихваляли вóйну й царицю (*Т. Шевченко*). 5. Він, шаблюку вхопивши по-татарському, лівицею, хоч і не був шульгою, рубався люто (*О. Ільченко*).

Довідка: *плуг, повитуха, голос, поети, війна, ліва рука, лівша.*

80. 1. Прочитайте. Чи всі наведені слова «однакові за віком»?

Земля, чернь, ходити, дивитися, осавул, департамент, добрий, сьогодні, десятина, оскільки, але, понеже, слюсар, цирульник, урядовець, школяр, гімназія, ліцеїст, автобан, шосе, уздріти, побачити, черевики, сап'янці.

2. Випишіть загальновживані слова.

81. 1. Прочитайте текст.

Петро Дорошенко — видатний гетьман Козацької держави. Коли Росія й Польща поділили Україну по Дніпру надвоє, Дорошенко все робив для об'єднання Лівобережжя і Правобережжя. Він навіть просив допомоги в Порти — так називали тоді Туреччину. Султан передав Дорошенкові булаву, бунчук, стяг як символи влади. На відміну від інших гетьманів, які билися за булаву, Петро Дорошенко мав мужність поступитися владою заради єдності Батьківщини.

2. Випишіть історизми: а) назви знаків влади; б) назви осіб, що очолюють державу; в) назви держав. Обґрунтуйте свій вибір.

82. 1. Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю він належить.

Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщани. Знані були міщани раз уже з того, що не носили шабель, — тільки ніж коло пояса: одні пани та козаки ходили при шаблях. А вдруге, знані були з того, що підперізувались по жупану, а кунтуші носили наопашки. Іще з того були вони знані, що не важились ходити в кармазинах: ходили тоді в кармазинах тільки люди значні та шабльовані, а міщани одягались синьо, зелено або в горохвяний цвіт: убогії носили личакову одежу. Через те козаки дражнять було міщан личаками, а міщани дражнили козаків кармазинами (*За П. Кулішем*).

2. Випишіть застарілі слова. З'ясуйте їхнє значення за словниками.

83. Розгадайте кросворд «Історизм», використовуючи слова з довідки.

1. Старовинний верхній одяг із грубого сукна.
2. В Україні XVI–XVIII ст. – особа, яку обирали козаки і яка очолювала сотню.
3. Верхівка козацтва в Україні XVI–XVIII ст.
4. Об'єднання кочових племен під владою хана в тюркських і монгольських народів.
5. Найпростіший вулик – видовбана колода, яку навішують на дерево.
6. Старовинний довгополий одяг із грубого сірого сукна, який носили бідні люди, селяни.
7. Дорогий одяг зі старовинного темно-червоного сукна, який носили багаті люди.
8. Старовинна гнотова рушниця великого калібру, що була зброєю запорізьких козаків.

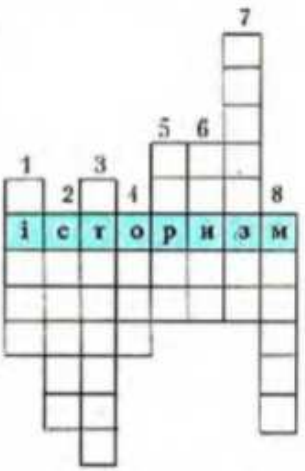

Довідка: *сіряк, старшина, борть, орда, свита, мушкет, кармазин, сотник.*

84. Спишіть. У кожному рядку підкресліть зайве слово. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Глас, звук, голос, шум, шепіт.
2. Область, місто, район, селище, повіт.
3. Кліпмейкер, продюсер, бізнес-леді, дизайнер, кравчиня.

85. 1. До слів-архаїзмів, поданих у колонці ліворуч, доберіть відповідні слова і словосполучення сучасної української мови, подані в правій колонці.

Вої	права рука
Перст	зозуля
Свічадо	битва
Зигзиця	військо
Рать	палець
Брань	дзеркало
Десниця	воїни

2. Пригадайте, у яких творах української літератури вам траплялися наведені слова-архаїзми.

86. 1. Спишіть. Підкресліть застарілі слова. З'ясуйте їхнє значення за словниками.

Різниця між градом і **європейським** містом (яке часто виростало з надійно укріплених замків — бу́ргів) справді існувала. На заході місто мало два центри — князівський замок і міський ринок із ратушею. Слов'янські гради мали один центр — кремль, або дитинець, до якого тягнулись усі інші забудови. Град не так **щільно** забудований, як «бург», бо на сході не було такої економії землі: у містах Русі були великі площі під городами і садами, були також **великі** незабудовані простори (*За М. Поповичем*).

2. Поясніть правопис виділених слів. Підкресліть у них орфограми.

87. Розгадайте кросворд «Архаїзм», використовуючи слова з довідки.

1. Голос.
2. Знаряддя для оранки землі.
3. Гарбуз.
4. Ліва рука; лівиця.
5. Поет.
6. Баба-повитуха.
7. Плече.

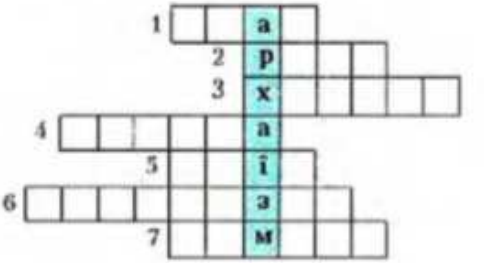

Довідка: *рало, глас, шульга, ханька, піїт, рамено, пупорізка.*

88. 1. Прочитайте. Виділені слова (авторські неологізми) випишіть.

1. Садками ходить **брунькоцвіт**, а в небі — **алатозор** (*П. Тичина*). 2. Ще не сідлані, ще ж і не коні — **вітрогриві** оті лошаки (*П. Воронько*). 3. І котиться грім вдалині, такий **довгождано-раптовий**! (*М. Рильський*). 4. Всі бджолята **забджолили**, й сонечко між ними, одним крильцем світ затьмили, другим — роз'яснили (*І. Драч*). 5. Будяки **малиновоголово** про сніги подумали й собі (*М. Вінграновський*). 6. І жайворони плещуть у небі у щебеті полю і житу, і сам я на рідній Вкраїні наповнений **сонця-блакиту** (*А. Малишко*).

2. Доберіть до авторських неологізмів відповідні поєднання слів (де можливо).

Зразок. *Брунькоцвіт — брунькований цвіт.*

89. 1. Прочитайте вірш.

Писар і цар

Писар був хоч не каліка,
Та писав такі супліки
Підлою десницею,
Що його чергова жертва
Скиглила зигзицею.
Цар приїхав на коні,
Ті супліки прочитав
І від люті їх порвав.
Писаруку, як псяюку,
З царства геть кудись прогнав.
Сів спокійно на престол,
В бік його вказав перстом
І вдоволено пророк:
— Хай живе собі деінде
Цей нікчемний чоловік!

Г. Чубач

2. Випишіть із вірша застарілі слова. Доберіть до них сучасні відповідники.

§ 9. Групи слів за вживанням. Загальновживані і стилістично забарвлені слова

Спілкуючись, ми обираємо певний мовний стиль.

Вибір мовного стилю залежить від ситуації спілкування, мети, адресата спілкування.

Невимушена розмова з товаришем, написання твору, відповідь на уроці, виступ на урочистих шкільних зборах, написання заяви про відвідування спортивної секції — це все різні ситуації спілкування. Вони потребують уживання певної лексики.

90. 1. Прочитайте тексти. Визначте, до яких стилів вони належать.

Іван Мазепа — один з найвидатніших і найбільш суперечливих політичних діячів України. Він був гетьманом упродовж двадцяти одного року (1687–1708).

Маючи двадцять тисяч маєтків, Мазепа належав до найбагатших людей у тодішній Європі. Значну частину своїх прибутків він передав на будівництво церков, розвиток освіти. Мазепа заснував багато шкіл і друкарень (*З підручника*).

* * *

І коли уночі пізно прийшов до Мазепи перший лист від польського короля Станіслава, ставленика шведського, — се вже властиво було рішення. Сумними, але яскравими фарбами описує сей момент Орлик, бо він перший читав сей лист.

— Свали передо мною той лист, — сказав гетьман і довго сидів мовчки. Потім почав говорити.

— Борюся з розумом — чи давати о тім знати царю, чи ні? Порадьмося, друже, ще ранком, а тепер іди до себе і молись Богу. Може, твоя молитва скоріше дійде, як моя. Але Господь бачить — не для себе я це роблю, а для вас усіх. Для дітей ваших (*За Г. Хоткевичем*).

* * *

Російські історики зробили з гетьмана негативну постать. Хіба Мазепі потрібна була слава й почесті? Він їх мав. Хіба він прагнув багатства? Він володів таким багатством, що ні цар, ні король не змогли б його більшим нагородити.

Вчинками Мазепи керувало тільки одне почуття — бажання добра рідному краю (*З журналу*).

2. Що нового ви дізналися про гетьмана Мазепу, прочитавши подані тексти?

Лексика, що використовується в усіх стилях, є **загальновживаною**. Загальновживана лексика поділяється на групи.

Загальновживана лексика

Групи лексики	Приклади
Назви явищ та об'єктів природи	*вода, повітря, дощ, мороз, сніг*
Назви рослин і тварин	*бук, верба, ячмінь, жито, кінь, корова*
Назви осіб за спорідненістю	*батько, мати, дочка, син, брат, сестра, дід, баба*
Назви осіб за професією	*лікар, учитель, інженер, артист*
Назви побутових предметів	*стіл, стілець, ніж, сорочка, будинок, хліб, стеля, телефон*
Назви ознак	*білий, зелений, далекий, близький, гідний*
Назви дій, процесів і станів	*ходити, сидіти, дивитися, розмовляти, читати, мріяти*
Назви на позначення кількості	*один, п'ять, мало, багато, десяток*
Службові слова	*і, а, але, щоб, зате*

91. Прочитайте. Випишіть загальновживані слова за групами, названими в таблиці.

Автор першої української конституції — Пилип Орлик. У 1710 році прихильники Мазепи, які змушені були покинути Україну, обрали генерального писаря Пилипа Орлика гетьманом. Він склав проект конституції, яка обмежувала владу гетьмана. В Україні мав існувати своєрідний козацький парламент — розширена старшинська рада.

Конституція Пилипа Орлика передбачала повну незалежність України від Польщі та Росії.

92. 1. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова.

Жовтень... Ще недавно кущ горобини **зеленів** різьбленим листям, із-поміж якого зоріли кетяги **червоних** ягід. За якийсь день-другий спалене нічними й ранковими заморозками листя облетіло. І на безмежному гіллі неправдоподібно яскраво спалахнуло безліч кетягів. Горобина, прикрашена цими природними гірляндами, прибрала святкового вигляду. Вона, як **жива** істота, усміхалася й тоді, коли хмари затягали небо й додолу починав сіятися дощик (*За Є. Гуцалом*).

2. Спишіть. Підкресліть слова — назви явищ природи і назви ознак.

3. У виділених словах поясніть орфограму «Ненаголошені *е, и* в коренях слів».

Лексика, що використовується тільки в певних стилях, є **стилістично забарвленою**. Залежно від лексичного значення, стилістично забарвлені слова об'єднуються в групи.

Стилістично забарвлена лексика

Групи лексики	Пояснення та приклади
Професійні слова і терміни	Слова, які використовують у своїй роботі люди певної професії. У мові журналістів: *підвал* (нижня частина газетної сторінки), *колонка* (стовпчик у газеті)
Діалектні слова	Слова, які вживають жителі певної місцевості: *когут* (півень), *вуйко* (дядько)
Просторіччя	Перекручені, спотворені слова літературної мови, а також груба лексика: *сліндж*ак (піджак), *булгахтер* (бухгалтер), *продльонка* (група подовженого дня)
Жаргонізми	Слова, характерні для певної групи людей: *шпора* (шпаргалка), *на шару* (задарма), *імейлити* (надсилати електронного листа)
Офіційно-ділова	Слова, що вживаються в ділових паперах, угодах, кодексах: *наказ, протокол, довідка, посвідчення, заява*

93. 1. Прочитайте.

Маріванівна сиділа в кріслі і розмірковувала.

— Деяким дуже розумним і здібним дітям чомусь подобається бути поганими. Їм здається, що бути хорошим — дурниця.

— Скажіть, будь ласка, — попросила Марійка, — чи не пам'ятаєте ви, хто із ваших **дитсадківців** робив найбільше капостей?

— Звичайно, Кость Зайцев. Капосніщим за нього був лише його брат Вітько, на рік молодший. Якось вони написали в **оголошенні**, що новорічної ялинки не буде, а замість цього всім робитимуть **щеплення**. Діти з **підготовки** повірили їм і страшенно засмутилися. А коли я почала соромити братів за поганий жарт, вони сказали, що це не жарт, а **експеримент**. І що буцімто він доводить, як шкідливо вчитися. І що діти, які повірили оголошенню, винні самі: нащо їм було так рано вчитися читати? (*За Мариною і Сергієм Дяченками*).

2. Користуючись таблицею «Стилістично забарвлена лексика», визначте, до яких груп лексики належать виділені слова.

3. Назвіть орфограму в словах *оголошення, щеплення*. Доберіть власні приклади з цією орфограмою. Запишіть їх.

Розмовляють двоє друзів:
— Ти чого подряпаний?
— Кота купав.
— Та я теж купав.
— Так, але ж ти не викручував!

§ 10. Діалектні слова

94. 1. Прочитайте текст. Випишіть власні назви.

Якщо рушите в подорож по Україні, — чи то від Бугу на заході до Сіверського Дінця на сході, чи то від Прип'яті на півночі до Чорного й Азовського морів на півдні, — обов'язково помітите, як відрізняється місцева українська мова від загальновживаної, літературної.

Кажемо звичайно *приїхав автобусом*, але на Закарпатті скажуть *прийшов автобусом*. На Полтавщині, Черкащині чуємо назву відомого птаха *чорногуз*, або *лелéка*, та Вінниччині, Хмельниччині — *чорногýз*, або *бóцюн*, на Рівненщині, Волині — *бýсел*, *бýсень*, на Чернігівщині — *гайстер*, у Чернівецькій області — *бýзьок*, *бýсько*.

2. Підготуйте усний переказ тексту.

3. Як у вашій місцевості називають лелеку? Яку ще різницю в мові ви помічали, бувавши в інших куточках України?

95. Розгляньте карту України. Знайдіть на ній згадані в попередній вправі території.

Мова, характерна для певної місцевості, називається **діалектом**, або **говором**.

В українській мові розрізняють три діалекти: північний, або поліський, і два південних — південно-східний і південно-західний.

Межа між північним і південним діалектами проходить по лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне — Новоград-Волинський — Житомир — Фастів — Переяслав-Хмельницький — Пирятин — Конотоп.

Межа між південно-західним і південно-східним діалектами проходить по лінії Фастів — Ставище — Тальне — Первомайськ — Роздільна.

96. 1. Розгляньте зазначені на карті межі між діалектами.

2. На якому діалекті розмовляють у вашій місцевості?

З Слова, що характерні для місцевих діалектів, називаються **діалектними**.

Наприклад, поряд із загальновживаним словом *картопля* існують діалектні назви: у південно-східному діалекті — *картоха, картошка*, у південно-західному — *бараболя, барабуля, мандибурка, крумплі*, у північному — *бульба, ріпа*.

97. 1. Прочитайте той самий уривок казки в різних варіантах. За потреби використовуйте довідку.

* * *

З'бралися в лісі біля **вогнища** на раду всі дванадцять місяців. І запросив наймолодший брат Березень найстаршого приїхати до нього в гості. Почав питати Грудень у Травня, на чому краще до Березня їхати. Травень подумав і сказав так: «Краще взяти і сани, і віз, бо може трапитися всяке». Грудень так і зробив. Побачив Березень, що Грудень їде возом, і напустив на нього таку **заметіль**, що їхати стало неможливо...

* * *

Зійшлися в лісі біля **ватри** всі місяці докупи – дванадцять їх там — і там сой радили. І запросив Марець Грудня на гостину, жеби до нього приїхав. Але Грудень ся порадив Мая, як до Марця на гостину приїхати. Май 'го порадив так: «Бери сани і віз, бо іначе би-с до нього не доїхав». І він взяв і їде до Марця на гостину. Як ввидів Марець, же їде Грудень до нього возом, то так 'го пустив **завірюху**, што мусив стати...

Довідка: *сой — собі; жеби — щоб; 'го — його; ввидіти — побачити; же — що.*

2. Зробіть висновок, чому уривки, обидва написані українською мовою, так різняться.

3. Випишіть з обох уривків виділені слова, доберіть до них синоніми.

98. 1. Прочитайте текст. Спишіть, підкресліть синоніми.

Хліб — це найдорожче, що є в людини. Хлібом-сіллю ми вітаємо друзів. Ні робота, ні весілля — нічого на світі не обходиться без хліба. Він сильніший за все, смачніший за все, він дорожчий за золото. Хліб шанували, шанують і шануватимуть завжди. То великий гріх — викидати хліб, висказувати йому неповагу. З давніх-давен існує говір'я, що до тієї домівки, де не цінують і не поважають хліб, приходить біда.

2. Прочитайте уривок з вірша А. Малишка. Знайдіть в уривку слова-антоніми.

ХЛІБ

Я навіть чую, як він дихає,
Зеленим зводиться лицем,
Щоб серце радувать не крихою,
Не перецвілим сухарем.

Щасливим, радісним і змученим
Він є основою основ,
І короваєм на заручини
Благословляє сам любов.

3. Прочитайте різні назви тієї самої частини хлібини. Випишіть назви, характерні для вашого діалекту.

Кусок, кусень, шмат, шматок, окрасць, цілушка, скиба, скибка, кавалок, дараба, кусман, окрай, челюстка, горбушка, шкуринка, крумка.

4. Як у вашій родині ставляться до хліба? Запишіть про це трьома-чотирма реченнями.

99. 1. Прочитайте текст.

Серед творів Степана Руданського, вихідця з Поділля, є небилиці, ліричні пісні, гуморески. Усі свої **поетичні** твори письменник називав співомовками. Саме під такою назвою 1880 року родина Косачів (Олена Пчілка, П. Косач, Леся Українка) видала маленьку книжечку **ліричних і гумористичних** творів невідомого поета С. Руданського.

Співомовки С. Руданського — це художньо опрацьовані усні народні анекдоти, розповіді про побутові комічні ситуації. У співомовках чуємо живу, народну розмову з її діалектними словами, просторічними висловами.

2. До якої лексики належать виділені слова? Поясніть їхнє значення.

3. Прочитайте уривок зі співомовки С. Руданського. Випишіть діалектні слова. До якого діалекту, на вашу думку, вони належать?

«Що би ти робив, Іване, —
Став його питати, —
Якби тобі довелося
Таке поле мати?..»

«А що ж, пане, я орав би,
Хлібом засівав би
Та ходив би до Адесу,
Сіль і гроші мав би...»

«А що я — не так робив би, —
Пан почав казати: —
Я казав би на сім полі
Місто збудувати...

Там би в мене стояв пáлац,
Там підряд крамниці,
Там перекупки з булками,
А тут дві різниці...

Отоді приходь, Іване,
В мене балювати!..»
«Ет, спасибі, — Іван каже, —
Лучче будем спати!..»

4. Доберіть до виписаних діалектних слів загальновживані відповідники. Складіть і запишіть із цими відповідниками по одному реченню.

100. Спишіть текст. Підкресліть діалектні слова.

Діло пас худобу на полонинах. А коли фронт тут стояв, німці з мадярами забирали маржину, а він не давав, бо то була не його худоба, а людська. Дід весь день пробув у холодній воді, аж увечері знайшла його вуйна Марія (*За С. Пушиком*).

101. Доберіть до загальновживаних слів (перший рядок) відповідні діалектні (другий рядок). Запишіть їх парами.

1. Хазяїн, картопля, квітка, хлібина, розмова.
2. Чічка, газда, бараболя, гомоні, буханка.

Цікаво

Прислухайтесь, як у різних місцевостях України називають звичайнісінькі огірки: *огірок — гоірок — вогірок — гурок*.

І навіть про розмову кажуть неоднаково: *говорять, говорат, говореть, гварат, говорут, гомонять, гомонеть, бають, бесідують*.

§ 11. Професійні слова і терміни. Просторічні слова. Жаргонізми

102. 1. Прочитайте текст.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. монах Климентій Зіновіїв створив збірку віршів, або приповістей. Його вірші присвячені темі праці, трудящому людові. Лексика творів Климентія Зіновієва охоплює назви тогочасних професій, знарядь праці, предметів виробництва. Поет називає 72 професії ремісників. Це ме́льники, шапова́ли, слюсарі, ви́шники, сто́ляри, друкарі, пи́сарі, кожум'я́ки, скри́шники, смолярі, дьогтярі, тютю́нники, бо́ндарі, ткачі, кравці, те́слі, шевці, золотарі, колісники, риба́лки, пивова́ри, кала́чники, ковалі та багато інших.

2. Із якою діяльністю людей пов'язані назви перелічених професій? Допоможе з'ясувати це тлумачний словник і малюнки. Чи існують сьогодні ці професії?

кравець

шаповал

калачник

колісник

золотар

бондар

чоботар

коваль

столяр

писар

103. 1. Спишіть речення.

1. У кімнаті на спеціально обладнаному робочому столі знаходимо ножиці, наперсток, голки, праску. 2. У дідовій майстерні попід стіною були виставлені діжки, бодні, дерев'яні відра, обручі; на лавках лежали рубанок, пилка, свердло, обценьки, напилок. 3. На екскурсії в порту діти побачили справжній трал, різноманітні сітки, локатор, рибопідіймальний механізм. 4. Майстер установлював домкрат, щоб замінити колесо; поряд лежав набір торцевих і накидних ключів.

2. Поясніть, яких професій стосуються названі в реченнях предмети. Запишіть назви цих професій. Які з них є на малюнках (с. 48–49)?

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Професійні слова і терміни (слова-професіоналізми) — це слова, які використовують спеціалісти певної галузі. Це назви знарядь праці, трудових процесів, сировини, з якою працюють спеціалісти.

Наприклад, біологи у своїй професійній мові використовують терміни *клітина, білок, ген, мутація, генетика, спадковість.*

104. Доповніть речення назвами відповідних професій та запишіть.

1. Глину використовують у своїй роботі... .
2. Зручну пилку, рубанок, долото, свердло придбав у магазині... .
3. Модем, принтер, диск — слова, які вживають у своєму професійному спілкуванні... .

105. 1. Прочитайте гумореску П. Глазового «Найважча роль».

УСВІДОМЛЮЄМО

Вихваля свого синочка мати на всі боки:
— У студії при театрі вчиться вже два роки.
Дуже довго муштрували хлопця режисери,
Аж тепер він дочекався першої прем'єри.
Роль найважчу доручили любому синочку:
Він на сцену в третій дії викочує бочку!

2. Випишіть слова-професіоналізми.

3. Доповніть виписані слова термінами з тієї самої професійної галузі.

106. 1. Прочитайте. У чому виявляється вміння, майстерність, професіоналізм дідуся?

Дідусь Порфирів, ще коли працював виноградарем, зайшов у сутичку з якоюсь комісією при сортуванні лози. Виноградар із зав'язаними очима, самим тільки доторком пальців визначив сорок сортів і жодного разу не помилився. Для незнайки виноград увесь однаковий, а вмілець по самій корі пальцями чує, який сорт, бо кора ж різна: то шпичаста, то гладенька, то ребриста, то на ній луска, мов на рибі (*За О. Гончаром*).

2. Випишіть речення, у якому також професійні назви.

107. Спишіть. Підкресліть терміни. З якою професією пов'язані ці терміни?

У Шацькому лісопарку зібрані унікальні флора і фауна. Це передовсім комахоїдні росичка і товстянка, водяна папороть сальвінія, плаваюча лілея лісова, зозулин черевичок. У лісі трапляються рідкісна сріблясta ялина, самшит, туя, понад сто видів лікарських рослин, є багато грибів та ягід (*З посібника*).

Ц

В українській мові використовували колись такі слова-терміни:

писовня — орфографія,	*речівник* — іменник,
мовниця — граматика,	*злучник* — сполучник,
складня — синтаксис,	*звучня* — фонетика,
голосівки — голосні звуки,	*первень* — корінь,
шелестівки — приголосні звуки,	*мірило* — масштаб.

108. Складіть міні-твір на одну з тем: «Моя майбутня професія», «Мій тато — програміст (менеджер, юрист, автослюсар...)», «Моя мама — продавець (редактор, модельєр, кондитер...)». Використовуйте слова-професіоналізми.

109. Прочитайте текст. Пригадайте слова, які вживаються в усній розмовній мові.

Вам доводилося чути в усній мові такі слова: *канцвета, діжурний, сурйозний, тілівізор?* Чи звертали ви увагу, що в підручниках, газетах і журналах, у передачах радіо й телебачення звучать інші назви: *цукéрка, черговий, серйóзний, телевíзор? Саме вони характерні для мови освічених людей.*

З

Слова, що вживаються в мові недостатньо освічених людей, називаються **просторічними**, наприклад: *слєсарь, канєшно, бумага, менини, окруженіє.*

Серед просторічних слів є перекручені, неправильно засвоєні слова з інших мов, наприклад: *транвай* (треба *трамвай*), *калідор* (треба *коридор*), *мебля* (треба *меблі*), *упослі* (треба *потім*), *інтелегент* (треба *інтелігент*).

Просторічні слова часом вставляють у свою мову освічені люди, щоб надати висловлюванню гумористичного забарвлення.

110. Прочитайте уривки з твору В. Нестайка. Назвіть просторічні слова. З якою метою вживає їх автор?

...Батько на скрипці грає. А дід охотник завзятий. Городські мисливці, що із Києва приїжджають, тільки охають. «Ви, дєдушка, абсолютний чемпіон», — кажуть...

...Якось влітку Ява сказав:
— Давай влаштуємо бій биків. Це ж видовище. На стадіоні. Вроді футболу.

111. 1. Відредагуйте текст. Визначте, кому він може належати.

— Поніімаєш, були ми вчора на дискотєке. Музика, конєшно, класна. Цілих два часа стрибали. Вроді й недовго, а ніг сьогодні не чувствую.

2. Відредагований текст запишіть.

112. 1. Прочитайте. До виділених слів доберіть загальновживану лексику. Як змінився текст?

«Веселий дідок попався», — роздумував Дорош, уминаючи смачні бабині вироги.

— Смачні пироги, — прихвалив уголос.

— Їж на здоров'я. **Нащот** пирогів — моя баба перша на хуторі. А ви ж, хлопці, далеченько розігналися? Чи, може, воно вже й **хватить**? Якби на моє мнєніє, то так, що вже й хватить.

Моя стара кожного дня два чавуни борщу варить і дві макітри пирогів пече. **Щитай** — польова кухня (*За Г. Тютюнником*).

2. Відредаговані речення запишіть.

Люди, які мають однакову професію, вік, спільні інтереси, використовують у мові характерні слова — жаргонізми.

Жаргонізми помічаємо в молодіжному середовищі, у мові журналістів, політиків тощо. Наприклад: *шпора* — шпаргалка, *тусівка* — місце збирання, спілкування, *розкручений* — добре розрекламований, *прикид* — одяг, манера одягатись.

До жаргонізмів як до засобу створення гумору звертаються письменники.

113. 1. Прочитайте уривок з оповідання «Імпічмент». Виберіть слова з жаргону політиків. Спишіть. Підкресліть слова-терміни й жаргонізми.

Шостий «Б» готувався до президентських виборів. Кандидатів було дев'ять. Але семеро з них були нецасні самовисуванці, які жодних шансів не мали. Реальних претендентів було двоє — Вовочка Таратута і Боря Бородавко. Боря прекрасно розумів, що самою лише ерудицією завоювати симпатії електорату, тобто виборців класу, які навіть слова «електорат» не знають, йому навряд чи вдасться. І Боря почав активну передвиборну кампанію (*За В. Нестайком*).

2. З якою метою вживає жаргонізми В. Нестайко?

114. У мові яких груп людей використовуються жаргонізми *фанера, мінусівка, грузити, фани*?

115. Придумайте жаргонізми, що використовують між собою учні. Які загальновживані слова відповідають цим жаргонізмам?

Діалог на екзамені

Учитель. Під якими загальновживаними образними назвами ввійшли в українську культуру Тарас Шевченко, Іван Франко?

Учень замислився.

Учитель. Як ще називають Шевченка?

Учень. Шева...

§ 12. Офіційно-ділова лексика

Слова, що використовуються в діловому спілкуванні, у написанні документів, належать до **офіційно-ділової лексики**.

Ділове спілкування — це спілкування з державними установами, організаціями.

Офіційно-ділова лексика

Слова-терміни	Характерні іменники на позначення дії та дієслова	Мовні звороти
протокол, наказ, заява, звіт, план, резолюція	• *виконання, засідання, звернення;* • *заслухати, обговорити, підготувати, виконати, прибути*	*на основі, згідно з, у зв'язку з...*

116. Спишіть текст. Підкресліть слова, що належать до офіційно-ділової лексики.

Оформлення бібліотечної картки

1. Бібліотечну картку читач заповнює власноручно.
2. На першій сторінці читач записує:
   а) прізвище, ім'я, по батькові;
   б) рік народження;
   в) клас;
   г) адресу.
3. Власноручним підписом читач підтверджує своє ознайомлення з правилами користування бібліотекою.

117. Спишіть словосполучення, ставлячи слова в дужках у потрібну форму.

(Надійти) повідомлення, розглянути (заява), два (аркуш), дві (хвилина), двох (присутні), п'ять (книжка), важливих (висновок), зазначених (пункт), в отриманому (лист).

118. Запам'ятайте правильне вживання слів і словосполучень.

Культура слововживання в офіційно-діловій мові

неправильно	правильно
моя автобіографія	автобіографія
написати об'яву	написати оголошення
переписка з товаришем	листування з товаришем
учбовий процес	навчальний процес
відносини між учнями	стосунки між учнями
стосунки між державами	відносини між державами
виражати думки	висловлювати думки
отримати освіту	здобути освіту
освоїти правила	засвоїти правила
приймати участь	брати участь
я рахую	я вважаю
оцінки по предметах	оцінки з предметів
здавати екзамен	складати іспит, екзамен
у першу чергу	насамперед (передусім, щонайперше)
згідно	згідно з

119. Прочитайте текст. Випишіть іменники, що належать до офіційно-ділової лексики.

Шановні панове!

Цим листом повідомляємо, що за розпорядженням районної держадміністрації відзначення Дня знань відбудеться 1 вересня 2006 року в усіх навчальних закладах району.

Управління освіти Шевченківської
райдержадміністрації м. Запоріжжя

120. 1. Які з поданих слів належать до офіційно-ділової лексики?

Вегетаріанець, наказ, вельмишановний, довідка, ухвала, оповідачка, відповідальність, знаменитий, власний, прийдешній, графік, повідомлення, відповідно до, розгляд, заява.

2. Складіть із поданими словами словосполучення, характерні для офіційно-ділового стилю.

121. Складіть речення з поданими висловами.

На вашу адресу; надрукувати оголошення; згідно з правилами поведінки в громадських місцях; через стан здоров'я.

— Покажи мені щоденник, — каже батько до сина.
— Я не маю.
— А де він?
— Залишив у школі.
— Навіщо?
— Мені мама сказала, щоб я більше двійок додому не приносив.

122. Пограймося.

Гра «Хто швидше розселить слова офіційно-ділового вжитку в готелях»

На наукову конференцію з лексикології прибули іменники, що закінчуються на **-ція** і на **-ення**. Ці слова характерні переважно для офіційно-ділового стилю. Для них приготували два готелі. Потрібно правильно і швидко розселити іменники в готелях. Виграє той, хто швидше і без помилок це зробить.

Підказка: у будинку, де мешкають іменники на **-ція,** 15 кімнат, а в будинку для іменників на **-ення** – 19 кімнат.

резолю... обстеж... конституу... ліквіда... періодиза... пересел...
посвідч... драматиза... емігра... націоналіза... госпіталіза... мобіліза...
комплекта... запровадж... узгодж... іммігра... комбіна... правопоруш...
консульта... узакон... встановл... відновл... продовж... спостереж...
повноваж... виправл... привери... обговор... відзнач... забезпеч...
рекоменда... оголош... заохоч... паспортиза...

123. Прочитайте. Випишіть слова, що належать до офіційно-ділової лексики.

Візитна картка – це документ, який використовується під час ділових знайомств, відвідин, візитів.

Візитні картки спрощують налагоджування партнерських стосунків між представниками різних установ.

Є спеціальні правила, етикет користування візитними картками. Візитними картками не лише обмінюються при знайомстві, а й надсилають їх як супровід до подарунків, квітів тощо. За неофіційних обставин на них можуть зробити напис «З найкращими побажаннями...», «Вітаємо зі святами!» та інші.

124. Спишіть. Підкресліть мовні звороти, характерні для офіційно-ділового стилю.

Вельмишановний пане! Дорогі наші друзі! Шановні пані та панове! Шановні добродії! Високошановна пані, прийміть найщиріші вітання з нагоди... . Рідненький мій братику! Люба сестричко! З повагою... . Цілуємо, мама, тато.

Узагальнення до розділу «Лексикологія»

У словнику української мови розрізняють групи лексики за походженням, за вживанням.

Лексика української мови за походженням

Незапозичена лексика		Запозичена лексика
Успадковані зі спільної мови слова: *земля, вода, голова, день, дуб, рука, кінь, коса, білий, пам'ятати, варити*	Власне українські слова: *багаття, битися, лелека, гарний, хитрощі, мрія, загальний*	Слова іншомовного походження: *олімпіада, ера, юрист, автомобіль, екскурсія, козак, отара, гарбуз, журі, менеджер*

Загальновживана лексика

Групи лексики	Приклади
Назви явищ та об'єктів природи	*вода, повітря, дощ, мороз, сніг*
Назви рослин і тварин	*бук, верба, ячмінь, жито, кінь, корова*
Назви осіб за спорідненістю	*батько, мати, дочка, син, брат, сестра, дід, баба*
Назви осіб за професією	*лікар, учитель, інженер, артист*
Назви побутових речей	*стіл, стілець, ніж, сорочка, будинок, хліб, стеля, телефон*
Назви ознак	*білий, зелений, далекий, близький, гідний*
Назви дій, процесів і станів	*ходити, сидіти, дивитися, розмовляти, читати, мріяти*
Назви на позначення кількості	*один, п'ять, мало, багато, десяток*
Службові слова	*і, а, але, щоб, зате*

Стилістично забарвлена лексика

Групи лексики	Пояснення та приклади
Професійні слова і терміни	Слова, які використовують у своїй роботі люди певної професії. У мові журналістів уживають: *підвал* (нижня частина газетної сторінки), *колонка* (стовпчик у газеті)
Діалектні слова	Слова, які вживають жителі певної місцевості: *когут* (півень), *вуйко* (дядько)
Просторіччя	Перекручені, спотворені слова літературної мови, а також груба лексика: *колідор* (коридор), *трамвай* (трамвай), *лаболаторія* (лабораторія)
Жаргонізми	Слова, характерні для певної групи людей: *шпора* (шпаргалка), *на шару* (задарма), *імейлити* (надсилати електронного листа)
Офіційно-ділова	Слова, що вживаються в ділових паперах, угодах, кодексах: *наказ, протокол, довідка, посвідчення, заява*

Офіційно-ділова лексика

Слова-терміни	Характерні для ділового спілкування іменники на позначення дії та дієслова	Мовні звороти
протокол, наказ, заява, звіт, план, резолюція	• *виконання, засідання, звернення;* • *заслухати, обговорити, підготувати, виконати, прибути*	*на основі, згідно з, у зв'язку з...*

Завдання для самоперевірки

125. Виконайте тестові завдання.

1. Словник української мови складається з таких груп лексики за походженням:
   а) історизми та архаїзми;
   б) незапозичена лексика і слова іншомовного походження;
   в) діалектизми і запозичена лексика.
2. До незапозиченої лексики належать:
   а) успадковані зі спільної мови і діалектні слова;
   б) власне українська лексика і архаїзми;
   в) успадковані зі спільної мови і власне українські слова.
3. За вживанням лексика української мови поділяється на:
   а) іншомовні слова і активну лексику;
   б) активну і пасивну лексику;
   в) пасивну лексику і неологізми.
4. До активної лексики належать:
   а) загальновживані слова й історизми;
   б) застарілі слова та неологізми;
   в) загальновживана лексика.
5. До пасивної лексики належать:
   а) історизми та загальновживані слова;
   б) загальновживані слова та неологізми;
   в) застарілі слова та неологізми.
6. У якому рядку всі слова — архаїзми:
   а) вражий, бурлака, варяги, бурса;
   б) зело, піїт, срібло, мовити;
   в) вої, десниця, рать, перси?
7. У якому рядку всі слова — історизми:
   а) голос, віче, кіш, булава;
   б) мушкет, бунчук, кіммерійці, древляни;
   в) осавул, брань, місто, карязини?
8. У якому рядку всі слова — загальновживані:
   а) отаман, оренда, берег, вечір; б) вода, земля, сонце, вітер;
   в) день, конференція, гетьман, вибір?
9. У якому рядку всі слова — діалектні:
   а) стілець, кімната, писати, дивитися;
   б) газда, ватра, маржина, бульба;
   в) регіон, чайка, шаланда, плавати?
10. Професійні слова і терміни належать до:
    а) загальновживаних слів; б) стилістично забарвлених слів;
    в) діалектних слів.
11. У якому рядку всі слова — просторічні:
    а) понімаєш, історичка, маршрутка, файно.
    б) напот, день, ніч, учора;
    в) конешно, вроді, собственний, остановка?
12. Значення слів пояснюється в словнику:
    а) синонімічному; б) фразеологічному; в) тлумачному.

Цей розділ запрошує вас у майстерню. Але майстерню незвичайну, бо ви не побачите в ній ніякого приладдя. Тут панують особливі інструменти, що використовуються для творення слів. Це суфікси, префікси, поєднання основ, перехід однієї частини мови в іншу.

Один з інструментів словотворення — префікс, а спосіб — **префіксальний**. Скажімо, префікс *не-*. Лише два звуки, а як вони можуть змінити значення слова, та й ваш настрій: *веселий — невеселий*!

Інструмент словотворення — суфікс, а спосіб — **суфіксальний**. Цим способом утворено багато слів, наприклад, назви властивостей (*дубовий*), осіб (*комп'ютерник*). Суфікси можуть робити слово «страшним» або «лагідним», наприклад: *чоботище, дівчинонька*.

Коли в словотворенні беруть участь суфікс і префікс, маємо справу з **префіксально-суфіксальним** способом словотворення, наприклад: *безпідставний*.

Є дуже рішучий спосіб словотворення — **безафіксний**: він відсікає у слові зайві, на його думку, значущі частини, як у випадку: *блакитний — блакить*.

Деяким словам чи основам слів так хочеться бути разом, що вони поєднуються в такі слова, як *хліборіб, диван-ліжко, прес-центр* тощо. Ці слова утворені способом **складання основ (або слів)**.

Є спосіб словотворення, який, на перший погляд, не змінює форму слова. Інструменти словотворення при цьому не використовуються. А значення слова все одно змінюється; **слово переходить з однієї частини мови в іншу**, наприклад *набережна* (прикметник) *вулиця — набережна* (іменник) *людна*.

Якщо ви опануєте матеріал про способи словотворення, то зможете правильно писати слова і доречно використовувати багаті й різноманітні засоби української мови, як це вдається майстрам слова — письменникам.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Префіксальний
зайнов

Суфіксальний
листяний

Префіксально-суфіксальний
написаний

Безафіксний
зелень

Складання основ (або слів)
шестикласник

Перехід з однієї частини мови в іншу
***черговий** по класу*

1. Леся Українка.
2. Олександр Довженко.
3. Фрагмент рукопису П. Тичини.
4. «Ловлять снігура». Фрагмент. С. Васильківський.
5. Павло Тичина.
6. Григорій Сковорода.
7. «Козаки в степу». С. Васильківський.

СЛОВОТВІР

Виконуючи вправи та завдання, ви ще раз пригадаєте імена славетних українців — Григорія Сковороди, Лесі Українки, Олександра Довженка, Павла Тичини. Письменники особливо чутливі до слова. Вони майстерно володіють інструментами словотворення, про які йдеться в розділі «Словотвір».

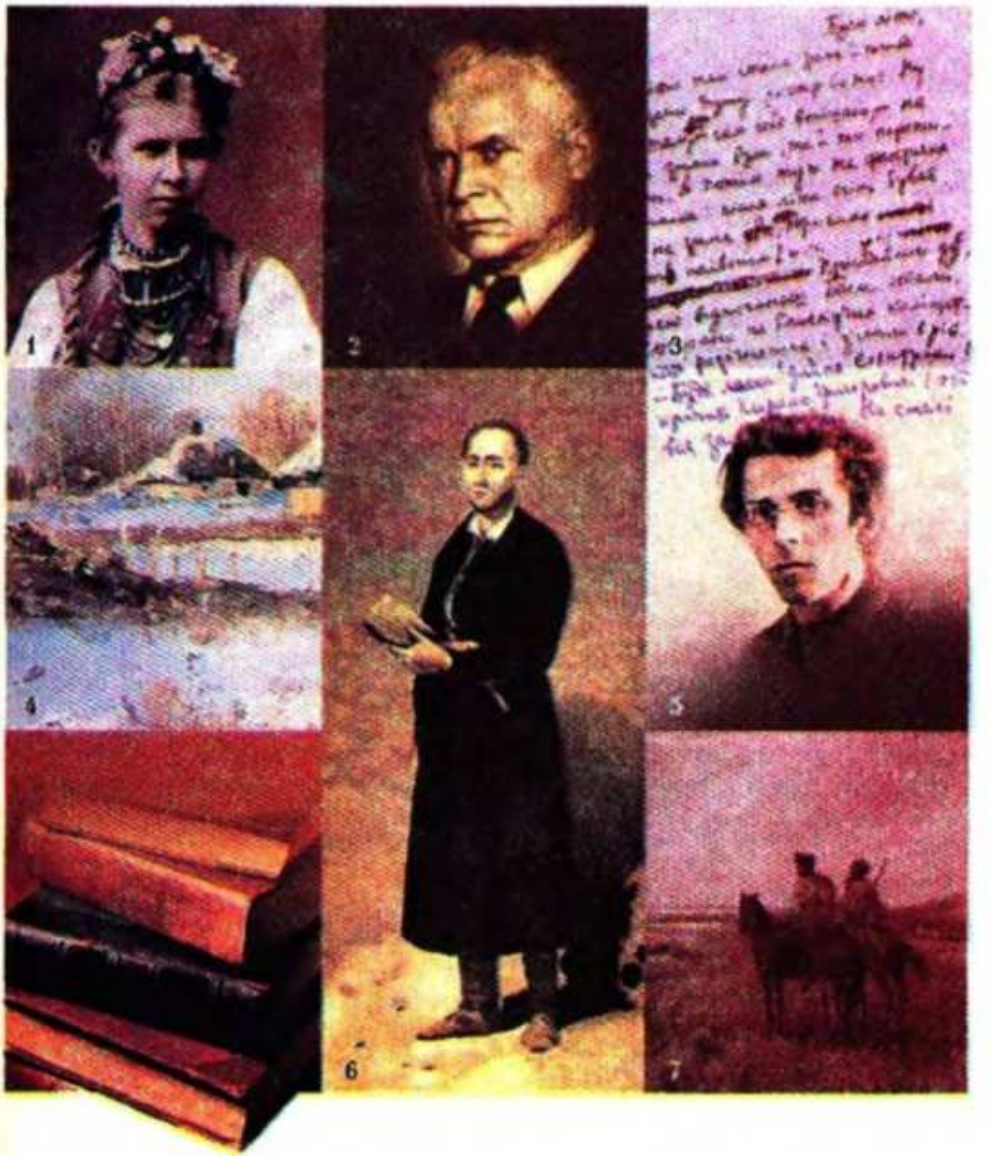

§ 13. Основні способи словотворення в українській мові

1. Яка частина слова називається основою?
2. Яку роль виконує закінчення?
3. Які частини слова є значущими?
4. Розгляньте позначення. Перемалюйте їх у зошит і біля кожного напишіть, яку частину слова воно позначає.

Позначення:

126. 1. Запишіть подані слова у дві колонки: а) форми одного слова; б) спільнокореневі слова.

Білий, біліти, білому, білити, біляк, білого, біленький, білими, **побілена, білесенький**, білісінький, побілілий.

2. Виділені слова запишіть і розберіть за будовою, поясніть їх утворення.

Словниковий склад мови збагачується за рахунок утворення нових слів від спільнокореневих за допомогою афіксів, а також шляхом переходу слів з однієї частини мови в іншу.

Афікси — це значущі частини слова — префікс і суфікс.

Основні способи словотворення

Спосіб творення слів			Приклади
Префіксальний	→	додаванням префіксів	*писати* → *розписати*
Суфіксальний	→	додаванням суфіксів	*школа* → *шкільний*
Префіксально-суфіксальний	→	додаванням префіксів і суфіксів	*стіл* → *настільний*
Безафіксний	→	відкиданням значущих частин	*безладний* → *безлад*
Складання слів, основ, початкових букв	→	поєднанням двох і більше основ або слів	*кіно, зал* → *кінозал*; *вищий навчальний заклад* → *ВНЗ*
Перехід слів з однієї частини мови в іншу	→	шляхом переходу слів з однієї частини мови в іншу	*хворий* (прикметник) учень і *хворий* (іменник) заснув

127. Прочитайте текст. Випишіть виділені слова, визначте спосіб творення.

Лариса Петрівна Косач — таке справжнє ім'я видатної письменниці Лесі Українки. Літературне ім'я дочці **вибрала** мати. Леся росла хворобливою, тому вчилася вдома. Багато читала, вільно володіла кількома європейськими мовами. Перший вірш «Надія» дівчинка написала **в дев'ятиліттьому** віці. А коли Лесі Українці було тринадцять, її поезії вже були **надруковані** у **львівському** журналі «Зоря».

128. Прочитайте вірш Лесі Українки. Випишіть у дві колонки слова, утворені: а) суфіксальним способом; б) префіксальним способом.

На зеленому горбочку,
У вишневому садочку,
Притулилася хатинка,
Мов маленькая дитинка
Стиха вийшла виглядати,
Чи до білої хатинки,
Немов мати до дитинки,
Вийшло сонце, засвітило
І хатинку звеселило.

129. Прочитайте. До виділених слів доберіть спільнокореневі, утворені безафіксним способом. Запишіть їх.

Стояла я і **слухала** весну,
Весна мені багато **говорила**,
Співала пісню дзвінку, голосну
То знов таємно-тихо **шепотіла**.

Вона мені співала про любов,
Про молодощі, радощі, надії,
Вона мені **переспівала** знов
Те, що давно мені співали мрії.

Леся Українка

130. Запишіть сполучення слів, які використовувала Леся Українка у своїх поезіях. Визначте спосіб творення виділених слів.

Блакитно-перлиста дорога, **красне-ясне** проміння, **стокрила** весна, **полудневий** час, **богоданий** край, **легкокрилий** рій снів, **чужоземці** запалили.

131. 1. Прочитайте вірш. Випишіть слова, які утворилися шляхом переосмислення лексичного значення слова.

— А якісь слова обов'язково
тільки змінює життя живе.
То й буває, що відоме слово,
але значення його — нове.

В нашім побуті така новинка
для старих людей звучить невлад:

каблуки — шпильки, вид меблів — стінка,
а портфель квадратний — дипломат.

І якби моя бабуся встали,
здивувались теж би, що двірник —
не людина, як вони вважали,
а на склі машини очисник!

Д. Білоус

2. Чому поет поєднав дієслово у формі множини з іменником *бабуся*, що має форму однини?

132. 1. Складіть і запишіть речення з поданими словами, які б в одних реченнях були іменниками, а в інших — прикметниками.

Зразок. *З колисковою (прикметник) піснею до дитини промовляє любов, ласка, турбота, ніжність. Без колискової (іменник) маленька Тетянка не могла заснути.*

Маленька, хворий, учительська, майбутнє.

2. У складених реченнях підкресліть головні й другорядні члени речення.

133. 1. Утворіть і запишіть від поданих пар слів нові слова способом складання основ.

Чорне море, робити хліб, зорі падають, вода грає, карі очі, сім струн, три поверхи, трусити землю, чорні брови, варити сталь.

2. Складіть текст про Україну, використовуючи утворені слова.

134. Запишіть слова, зашифровані в схемі. Вкажіть способи їх творення.

Цікавості

В українській мові є дуже довгі слова, що складаються з декількох основ, слів. Назвемо деякі з них:
експериментально-конструкторський,
тепловозоскладання,
температурочутливість,
стовісімдесятип'ятиріччя,
світловодолікування,
автомотогурток.

135. Прочитайте уривок з поезії Л. Костенко. Назвіть способи творення виділених слів.

Шматок землі,
ти звешся **Україною**.
Ти був до нас.
Ти будеш після нас.
Мій **предковічний**,
мій **умитий** росами,
космічний,
вічний,
зоряний, барвінковий...
Коли ти навіть звався — **Малоросія**,
твоя поетеса була **Українкою**!

136. Використовуючи букви поданого слова, складіть і запишіть якомога більше нових слів. Визначте їхній спосіб творення.

Стосімдесятип'ятиріччя.

§ 14. Зміни приголосних при творенні іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників на *-ський*, *-цький*. Зміни приголосних при творенні прикметників, що мають буквосполучення *-чн-*, *-шн-*

Випадки чергування приголосних

г ↔ ж ↔ з — нога, ніжка, на нозі;
Прага, пражани, празький;
к ↔ ч ↔ ц — козак, козаче, козацький;
співак, співочий, співацький;
х ↔ ш ↔ с — рух, рушати, у русі;
дух, душа, у дусі.

При творенні іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників із суфіксами *-цьк-*, *-ськ-* маємо такі зміни:

-цьк- + -ин(а) = чч	**-ськ- + ин(а) = щ**
донецький → Донеччина *турецький → Туреччина* *козацький → козаччина* **Виняток:** *галицький → Галичина*	*київський → Київщина* *одеський → Одещина* *черкаський → Черкащина*

137. Від поданих прикметників (назв областей України) утворіть іменники із суфіксом *-ин(а)*.

Зразок. *Житомирська — Житомирщина.*

Вінницька, Полтавська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Сумська, Чернівецька, Кіровоградська, Хмельницька.

138. Запишіть речення. У дужках запишіть прикметники, від яких утворилися виділені іменники.

1. Є на Україні, серед милої **Полтавщини** (...), багатої на гарні куточки, чудовий краєвид! (*Олена Пчілка*). 2. Вже в бубни Черемош гуде, цвіте **Гуцульщина** (...) квітами (*Олександр Олесь*). 3. **Донеччино** моя (...), моя ти **батьківщина** (...)! (*В. Сосюра*).

139. Спишіть слова, вставляючи потрібні букви. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

1. Вінни..ина, Оде..ина, Хмельни..ина, Туре..ина.
2. Полтав..ина, Черка..ина, Доне..ина, Київ..ина.
3. Коса..ина, кріна..ина, пан..ина, Німе..ина.

140. Запишіть прикметники, утворені від поданих слів за допомогою суфікса *-и-*. Підкресліть орфограми.

Вулиця, оптика, пшениця, лексика, фонетика, математика, місяць, торік.

141. Спишіть. Поясніть правопис виділених слів.

1. В городі **соняшники** жовті на тин посхилялися (*А. Головко*). 2. Кожний ніжний рух **сердечний** в пісню срібну переллю (*Олександр Олесь*). 3. Ятняті нікуди тікати, стоїть **сердешне** та дрижить (*Л. Глібов*). 4. Легко-легко на столі диха буханець **пшеничний** (*І. Жиленко*).

142. 1. Запишіть текст, розкриваючи дужки.

Соня(ч, ш)ний зайчик
Спати лягає,
(З, С)краю поду(ж, ш)ки
Світло др(е, і)має.
Сам прокидається,
(З, С)кочить із хати,
Сон(е, и)чку-мамі
Сон (роз, рос)казати.

Л. Стрельник

2. Не забудьте усміхнутись. Складіть власний віршик про себе чи молодшого братика або сестричку, подібний до наведеного.

143. Спишіть, вставляючи пропущені *ч* або *ш*.

1. Стежки стояли в соня..них шапках, чекали жнив пшени..ні й житні ниви (*Д. Луценко*). 2. Мати сіяла сон під моїм вікном, а вродив соня..ник. І тепер хоч буран, хоч бур'ян чи туман, мені — соня..но (*Б. Олійник*). 3. В серде..ніім співі та розмові щирій як непомітно відпливає час! (*О. Юценко*). 4. Ходить ніч по саду міся..ними кроками (*П. Тичина*). 3-поміж усіх наїдків, якими ряснів стіл, найгарнішим був чорни..ний пиріг (*М. Бішин*). Кори..не дерево — це тропі..на рослина, кору якого використовують як прянощі (*Зі словника*).

144. 1. Прочитайте. Як ви розумієте вислів *невдячна робота?*

із Бабусиної Скрині

Волам хвости крутити — про примітивну, нікому не потрібну працю.

Таке сонечко надворі, а треба ще розв'язати три задачі, вивчити напам'ять вірш, написати твір...

Дмитрик до Ясі:

— От коли б ти за мене написала твір...

Почула це бабуся:

— А знаєш, як колись ледачих дітей, які не хотіли вчитися, лякали батьки?

— А як?

— Казали: «Не вчитимешся, то будеш волам хвости крутити».

Дмитрик. До чого ж тут воли?

Бабуся. Це означає — виконувати **невдячну**, брудну **роботу**, за яку нічого не платять. Доглядати волів, узагалі худобу — це робота важка, виснажлива.

Яся. Чому ж кажуть про вола, а не про коня, корову?

Бабуся. Мабуть, тому, що віл уперта, повільна тварина. Але він виконує важку роботу. Ви ж чули таке: «**Працює** як віл».

Дмитрик. Це ж гарно про людину кажуть, коли вона працьовита.

Бабуся. Віл, справді, працьовитий, а до того, хто тільки й може хвости волам крутити і не вміє робити нічого іншого, ставляться зневажливо. Коли не вчитимешся, то й будеш виконувати тільки примітивну, невдячну, непрестижну роботу.

2. До виділених слів доберіть і запишіть спільнокореневі слова.

145. 1. Запишіть подані імена за алфавітом.

Не цікаво

Євген, Богдан, Ігор, Степан, Борис, Павло, Микола, Оксана, Тарас, Костянтин, Василь, Віктор, Ліна, Іван, Олена, Григір, Леонід, Антон, Олександр, Станіслав, Ірина, Емма, Всеволод.

2. Які українські письменники мають такі імена?

Усміхнемося

У музеї двоє хлопчиків оглядають мумію з табличкою: «2500 р. до н. е.».

— Що б це могло означати? — міркує вголос один.

Другий подумав і каже:

— Мабуть, номер автомобіля, який її переїхав.

§ 15. Зміни приголосних при творенні прикметників на *-зьк(ий)*, *-цьк(ий)*, *-ськ(ий)* та іменників на *-зтв(о)*, *-цтв(о)*, *-ств(о)*

146. Прочитайте текст. До виділених слів доберіть спільнокореневі або замініть їх форму таким чином, щоб відбулося чергування приголосних.

Ніхто не пожне твердої слави від будь-якого мистецтва, коли працюватиме без насолоди й натхнення. Багато хто вибирає для себе ремесло наймодніше і найприбутковіше, але цим вони лише ошукують себе. Прибуток не є **утіха**, але **мусить слугувати** для задоволення тілесних потреб, а коли це й утіха, то не для **серця**; утіху для серця матимете у споріднені праці (*Г. Сковорода*).

Довідка: *споріднена праця* — праця до душі.

В українській мові при творенні слів можуть змінюватися приголосні (кінцеві звуки основи).

Зміни відбуваються у таких групах приголосних:

г, ж, з + ськ, ств → зьк, зтв	*Прага — празький* *Запоріжжя — запорізький* *боягуз — боягузтво*
к, ч, ц + ськ, ств → цьк, цтв	*козак — козацтво* *ткач — ткацтво* *німець — німецький*
х, ш, с + ськ, ств → ськ, ств	*птах — птаство* *товариш — товариський* *Одеса — одеський*

Винятки: *казахський, тюркський, Цюріхський, герцогство.*

Зверніть увагу: суфікс починається саме з тієї букви, яка є останньою в цих «трійках».

Отже, треба запам'ятати тільки три букви, а суфікс починатиметься з останньої букви ряду: **г, ж, з → зьк, зтв** і так далі.

147. Розгляньте схему зміни приголосних. Наведіть власні приклади.

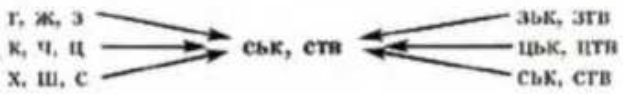

148. Спишіть текст. Від виділених слів утворіть прикметники. Запишіть їх. Поясніть правопис слів, у яких відбулися зміни кінцевих приголосних основ.

У просторій світлині, з торбою за плечима і сопілкою в руці понад тридцять років мандрував **селами** і **містами України** Григорій Савич Сковорода. Мандрівним **філософом**, **збирачем** народної мудрості, просвітником називали його.

У 1738 році, коли **юнакові** виповнилося 16 років, пішов він разом зі старим **кобзарем** до **Києва**. Позаду залишилося рідне полтавське село **Чорнухи**, глиняна батьківська хата, школа (*З підручника*).

149. Що відповіли б ви на запитання Г. Сковороди: *«Чи є плодом тонка наука, коли недобре серце?! Яка користь з італійської мови, коли в ній немає доброї думки?»*

У відповіді використовуйте слова, утворені від поданих за допомогою суфікса *-ств(о)*.

Убогий, багач, дивак, люд, боягуз.

150. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. А на давнім пожарищі іскра (брат+ства) тліла (*Т. Шевченко*). 2. Я думав про (люд+ське) братерство нове (*І. Франко*). 3. Сяйнула (люд+ству) ера золота (*Л. Дмитерко*). 4. (Кавказ+ські) гори, в млу повиті, чолом підводяться до хмар (*А. Малишко*). 5. Ті очі (юнак+ські) я бачу й сьогодні, і потиски (брат+ські) горять у долоні (*П. Воронько*). 6. (Товариш+ство) не для користі вибираю, а для душі (*П. Дорошко*).

151. 1. Г. Сковорода вважав ідеальним суспільство, у якому кожна людина знайшла б собі працю до душі. Утворіть назви тих ремесел, які могли зробити людину щасливою за часів мандрівного філософа.

Зразок. *Хліборób — хліборобство.*

Столяр, килимар, ткач, коваль, мисливець, рибалка, бджоляр, гончар.

2. Про яку професію ви мрієте? Розкажіть про цю сферу людської діяльності.

152. Утворіть і запишіть прикметники із суфіксами *-ськ-*, *-цьк-*, *-зьк-* від географічних назв, пов'язаних із життям Г. Сковороди.

Полтава, Угорщина, Словаччина, Польща, Братислава, Відень, Переяслав, Орел, Харків, Петербург, Воронеж, Таганрог, Австрія.

153. 1. Прочитайте афоризми. Який з них сподобався вам найбільше?

- Коли не зможу нічим любій Україні прислужитись, в усякому разі з усієї сили намагатимуся ніколи ні в чому не шкодити.
- Вода без риби, повітря без птахів, час без людей бути не можуть.
- Краще бідняк, та правдивий, ніж багач, та беззаконний.
- Не вчи яблуню родити яблука: загороди її лише від свиней, зріж будяки, почисть гусінь (*За тв. Г. Сковороди*).

2. Виберіть слова, від яких можна утворити прикметники на *-цьк(ий)*, *-ськ(ий)* чи іменники на *-цтво(о)*, *-ств(о)*. Запишіть їх парами за зразком.

Зразок. *Україна — український, українство.*

§ 16. Сполучні *о, е, є* в складних словах

154. Запишіть слова. Визначте в них корені.

Ліворуч, праворуч, міськрада, юннат, вістдесят, сантиметр, лепиметр, кілометр, сонцезахисний, марсохід, машинобудівний, працевлаштування, лісосмуга, кореневпід, птахоферма.

Складні слова утворюються з двох (рідше — трьох) частин: *лісостеп, південноукраїнський, чорно-червоний, стодвадцятип'ятиріччя*. Складні слова пишуться разом або через дефіс.

Часто основи складного слова поєднуються сполучними голосними ***о, е, є***. Такі слова пишуться разом.

Сполучний голосний ***о*** вживається після твердого приголосного, на який закінчується основа: *теплохід, чорнозем*.

Сполучний ***е*** вживається після м'якого приголосного, на який закінчується основа: *землемір, працездатний*.

Сполучний ***є*** вживається, якщо перша основа закінчується на приголосний **[й]** або подовжений приголосний: *боєздатність, життєрадісний*.

При розборі слова за будовою сполучні голосні позначаються так: *різнобарвна*.

155. Запишіть слова, виділіть основи. Укажіть, яким (твердим чи м'яким) приголосним закінчується основа кожного зі слів.

Травень, рослина, яр, кування, природа, зілля, соловей, земля, нива, пісня.

156. Запишіть словосполучення. Поясніть правопис сполучних голосних у складних словах.

Різнобарвна заквітчана земля, животворне тепло сонця, життєрадісний спів птахів, весняний сонцеворот, стародавні міфи, староукраїнська назва, великодні свята, багатозначний погляд, дзвінкоблакитне небо.

157. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

Павло Тичина народився 21 січня 1891 року в багатодітній сім'ї. Змалечку він бачив нелегке хліборобське життя. Дитинство хлопчика минало серед широкополих ланів. Там його душа наповнювалася життєдайними звуками й кольорами. Тонке відчуття природи згодом визначило самобутність поетичного стилю молодого митця.

158. 1. Із пар слів утворіть і запишіть складні слова. Ці слова є означеннями, які властиві творам П. Тичини.

Життя, давати. Багато, грань. Багато, голоси. Дзвінкий, голос. Мило, звук. Багато, барви. Життя, любити.

2. Придумайте власні означення — складні прикметники для опису улюбленої пори року.

159. Спишіть речення. Складні слова розберіть за будовою.

1. Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу... 2. Сміється сонце з небозводу, кудись хмарки на конях мчать. 3. Лиш на вокзалі паровози бадьоро, весело кричать. 4. О Батьківщино, сни я твій! Не тонкостанна ти мадонна, а матір дужая моя! (*З тв. П. Тичини*).

160. Спишіть уривок з вірша П. Тичини. Підкресліть складне слово. Поясніть його утворення.

Блакить мою душу обвіяла,
душа моя сонця намріяла,
душа причастилася кротості трав.
— Добридень! — я світу сказав.

161. Прочитайте. Розгадайте виділені слова і словосполучення.

Чи знаєте ви, що в перекладі з **давньогрецької мови** слово «школа» означає «дозвілля»? Дивно, чи не так? От що-що, а відпочити у школі навряд чи пощастить. Річ у тому, що греки мали на увазі бесіди про різноманітні науки, які вели філософи-мудреці зі своїми учнями у години **дозвілля**. Від греків це слово перейшло до давніх римлян. Там також були школи: і медичні, і **архітектурні**, і навіть школи **гладіаторів**, де з рабів готували бійців для кривавих боїв.

Коли ж виникли перші підручники? Можливо, ними були наскельні рисунки-піктограми в печерах первісних людей. Такий собі **своєрідний** графічний посібник з навчання **одноплемінників** правилам полювання, приготування їжі, виготовлення одягу зі шкур **упольованих** звірів. Чому б і ні?

162. 1. Прочитайте уривок з вірша П. Тичини. Випишіть складні слова зі сполучним ***о*** (ці слова придумав сам автор).

Арфами, арфами —
золотими, голосними обізвалися гаї
Самодзвонними:
Йде весна
запашна,
Квітами-перлами
Закосичена.
Думами, думами —
Наче море кораблями, переповнилась блакить
Ніжнотонними:
Бій буде
Вогневий!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий.

2. Спробуйте утворити власні складні слова зі сполучними ***о, е, є***.

Павло Григорович Тичина створив чимало поетичних неологізмів. Ось деякі з них: *яблуневоцвітно, сонцебризно, вогнесилий, дощоросло, акордитись, павутиннитися.*

§ 17. Написання слів з *пів-* разом, через дефіс, з апострофом

163 Прочитайте.

«Пів на другу», — кажемо ми, коли нас запитують, котра година. *Пів* у даному випадку означає момент часу, який дорівнює половині від цілого. *Пів* — це одна з двох рівних частин чого-небудь (яблука, будинку, місяця, життя). Проте слова на зразок *любов, ходіння, світіння, читання, веселощі* ніколи не вживаються з *пів*.

Слова з ***пів-, напів-, полу-*** пишуться разом: *півкроку, півкілометра, піваркуша, напівморок, напівмавпа, напівнатяк, полумисок, полудень, полустанок.*

Якщо частина слова, яка стоїть після ***пів-***, починається буквами ***я, ю, є, ї,*** то після ***пів-*** слід ставити апостроф: *пів'ящика, пів'юрти, пів'євро, пів'їдальні,*.

Із власними назвами ***пів-*** пишеться через дефіс: *пів-Ялти, пів-Львова, пів-Євпаторії, пів-Вінниці.*

164 1. Запишіть слова, зашифровані в схемах.

	книги	
міста		города
вулиці	**пів**	будинку
огірка		яхти
	яблуні	

	Ялти	
Умані		Чернігова
Юрмали	**пів**	острів
Києва		фінал
	куля	

2. Поясніть орфограму «Написання слів з *пів-*».

Пів може писатися зі словами окремо:

а) коли ***пів*** від іменника відокремлюється прикметником: *пів чайної ложки;*

б) коли йдеться про час: *пів на дванадцяту, о пів на десяту.*

165 Складіть і запишіть п'ять словосполучень, у яких слова з *пів-* пишуться окремо.

166 Запишіть подані слова з *пів-*. Поясніть орфограму.

Крим, Україна, олівець, відро, зима, день, ніч, тиждень, вагон, урок, Європа, Америка, яблуко, Ява.

167. 1. Перекресліть таблицю. Від поданих слів утворіть слова з ***пів-*** і запишіть їх у відповідні колонки.

Білорусь, вареник, Ірпінь, орнамент, Луганськ, рядок, Африка, область, намет, аркуш.

Пишуться з ***пів-*** через дефіс	Пишуться з ***пів-*** разом

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то з четвертих букв слів у колонках складеться вислів. Запишіть його.

Усім відомо, що ворона чорна. Чому? Учені стверджують, що організм птаха виділяє особливу речовину, від якої й залежить чорне забарвлення пір'я. Якщо ж відбуваються якісь порушення, то птах стає білим.

Білими, незабарвленими бувають різні птахи і тварини. Їх називають альбіносами.

Білою вороною називають і людину, яка різко вирізняється серед інших своєю поведінкою чи зовнішнім виглядом.

А втім, треба вчитися сприймати всіх такими, якими вони є. Не варто ображати когось лише тому, що він не схожий на інших.

168. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. (Напів)темрява і тиша панували у морі (*М. Трублаїні*). 2. На дошці ще лишився (напів)стертий дитячий малюнок крейдою (*О. Донченко*). 3. Прибій за якоїсь (пів)години перескакував уже через каміння (*За М. Коцюбинським*). 4. Було ще рано, (пів)до сьомої (*М. Коцюбинський*). 5. А хто від правди ступив на (пів)метра, душа у того сіра й (напів)мертва (*Л. Костенко*).

169. Відгадайте загадку.

Хвіст у неї, наче бублик.
У калюжі спати любить.
На товстенькім пузику —
В два рядочки ґудзики.

Г. Чубач

§ 18. Написання складних слів разом і через дефіс

1. Чим відрізняється складне слово від простого?
2. Зі скількох основ може складатися складне слово?
3. Як пишуться складні слова зі сполучними звуками?
4. Як пишуться слова з ***пів-***? Наведіть приклади.

Разом пишуться:

1) складні слова, утворені від словосполучень, у яких є головне і залежне слово: *великодушний — велика душа, шестиденка — шість днів*;

2) слова з першою частиною на зразок: **авіа-, авто-, аеро-, аудіо-, біо-, гідро-, гіпер-, кіно-, макро-, мікро-, мега-, супер-, теле-, тепло-, термо-, фото-**: *аеродром, біосфера, кінотеатр*;

3) складні слова, які починаються з дієслова, що звучить як наказ: *горицвіт, зірвиголова, перекотиполе*.

Через дефіс пишуться:

1) складні слова, між частинами яких можна поставити сполучник *і*: *фізико-математичний* (фізичний і математичний), *народно-визвольний* (народний і визвольний);

2) слова на зразок: *євшан-зілля, щастя-доля, жито-пшениця, жар-птиця, хліб-сіль, батько-мати, брати-місяці*.

Ці слова означають одне поняття: *щастя-доля* — це талан; *євшан-зілля* — народнопоетичне означення степового запашного полину; *батько-мати* — те саме, що батьки; *хліб-сіль* — це ознака гостинності; *жар-птиця, брати-місяці* — народнопоетичні назви казкових персонажів тощо.

3) складні слова, утворені повторенням синонімів, антонімів, тих самих слів: *тишком-нишком, більш-менш, тихо-тихо*;

4) складні прикметники, що означають відтінки кольору або смаку, проміжні сторони світу: *світло-синій, жовто-зелений, кисло-солодкий, північно-західний*.

Винятки: *жовтогарячий, червоногарячий*.

5) слова, що означають професії, спеціальності, вказують на один предмет: *учитель-фізик, лікар-стоматолог, шафа-купе, диван-ліжко, ложка-виделка*.

6) слова з першою частиною **віце-, екс-, максі-, міні-, міді-**: *віце-прем'єр, екс-чемпіон, максі-мода, міні-футбол, міді-спідниця*.

170. 1. Утворіть складні слова, користуючись міні-словником, поданим нижче. Поясніть правопис утворених слів.

біблio — книга	кіло — тисяча
біо — життя	логія — наука
гео — земля	скоп — розгляд
грама — запис	тека — зібрання
граф — писання	теле — далеко
графія — опис	фон — звук

2. Складіть 3–5 речень з утвореними словами.

171. Спишіть, записуючи складні слова або разом, або через дефіс.

Олександр Довженко — гордість українського народу. Письменник/новатор, художник/режисер, все/бічно освічена людина.

Митець убачав роль мистецтва в тому, щоб утверджувати безсмертя народу, прославляти людину/творця (*За О. Бабишкіним*).

172. Прочитайте, випишіть складні слова. Поясніть правопис.

1. Це історія українського народу, народу-трудівника, народу-воїна, що цілі віки бився, як лев, за свою свободу. 2. Трава була висока і густа-прегуста. 3. Він мовчки взяв повід і повів чотириногого товариша. 4. Довго-довго, не один десяток років буде проводжати мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу... 5. Сінокіс у нас був гуртовий. 6. Не тільки орли-соколи злетіли до нас. 7. Біг Вернигора Степан... (*З тв. О. Довженка*).

173. 1. Накресліть у зошитах таблицю й запишіть подані слова у відповідні колонки.

Зовнішньо/політичний, Десна/ріка, аеро/порт, чорно/вусий, екс/чемпіон, авто/салон, російсько/мовний, срібло/золото, овоче/сховище, водо/лаз, народ/трудівник, авто/ритетний, абрикосово/полуничний, нафто/переробний, авто/перегони.

Пишуться разом	Пишуться через дефіс

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв слів отримаєте назву твору О. Довженка.

174. Від поданих сполучень слів утворіть складні прикметники. Запишіть їх.

Фрукти і овочі, легкі крила, білий сніг, сині очі, культура і освіта, різні кольори, кислий і солодкий, середні віки, червоний і жовтий, жовтий і гарячий.

175. 1. Прочитайте.

Розмова двох подруг, колишніх однокласниць.

— Ти чула, що Микола Перекотиполе став футбольним суддею?

— Нічого дивного. Він у школі весь час свистів на уроках фізкультури...

2. Знайдіть складні слова і поясніть їх правопис.

176. Спишіть уривок із вірша П. Тичини «Де тополя росте...». Визначте синтаксичну роль складних слів.

Гей, простори які,
Любо-мило землі:
Де не глянь — колоски
Та всі в злоті-сріблі.

Де не глянь — колоски
Проти сонця блись-блись...
Лин ген з краю ліски,
Ніби дим, простягнись.

§ 19. Творення і правопис складноскорочених слів

177. 1. Прочитайте.

Складноскорочені слова утворилися для зручного, економного позначення часто вживаних назв організацій, установ, марок автомобілів, приладів тощо. Цим способом утворюються тільки іменники.

У шкільному житті ви теж використовуєте складноскорочені слова: **ОБЖ** (основи безпеки життєдіяльності), **ОЗВ** (основи захисту Вітчизни), **ГПД** (група подовженого дня), **МСП** (медико-санітарна підготовка), **завгосп**.

2. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

Складноскорочені слова можуть утворюватися з:

а) початкових букв або звуків;

б) основ слів.

1. Складноскорочені слова, утворені з початкових букв або звуків, пишуться (незалежно від написання словосполучення) великими буквами: *ООН* (Організація Об'єднаних Націй), *НТР* (науково-технічна революція), *МЗС* (Міністерство закордонних справ), *ВАТ* (відкрите акціонерне товариство), *НБУ* (Національний банк України). Слово *загс (запис актів громадянського стану)* пишеться малими буквами.

Якщо такі слова відмінюються, то відмінкове закінчення дописується малими буквами: *АН* (від перших двох букв прізвища авіаконструктора О. К. Антонова) — *АНом*; *ЗАЗ* (Запорізький автомобільний завод) — *на ЗАЗі*.

2. У складноскорочених словах, утворених з основ слів, усі частини пишуться з маленької букви, якщо це загальні назви: *облдержадміністрація* (обласна державна адміністрація), *держліскосп* (державне лісове господарство).

Власні складноскорочені назви пишуться з великої букви: *Укрінформ, Донбас*.

178. Утворіть із поданих словосполучень складноскорочені слова. Поясніть правопис.

Театр юного глядача, командир дивізії, запис актів громадянського стану, професійно-технічне училище, станція технічного обслуговування, теплова електрична станція, Державна автомобільна інспекція, юний натураліст.

179. 1. Прочитайте. Поясніть правопис виділених слів.

Квітень 1986 року...

Велике горе спіткало Україну — «мирний атом» вибухнув на Чорнобильській **АЕС**, розніс **смертоносну радіоактивну** хмару на **півсвіту**. А за хмарою слідом — туга, печаль, сльози, біль. Іван Драч у поемі «Чорнобильська мадонна» писав:

Всі криниці в целофанових кашуках,
Всі колодязі затушковані

Питали тоді **одне-однісіньке**:
Де знайти **кілометри** целофану
На **рукотворне** Київське море
Чи бодай на Десну зачаровану,
З якої Київ воду п'є?!

2. Розкажіть, що ви знаєте про трагедію на ЧАЕС.

180. Спишіть. Визначте, якими членами речення є складноскорочені слова.

1. Наша ЗОШ визнана найкращою в районі. 2. Шлюбна пара переступила, нарешті, поріг загсу (*Ю. Яновський*). 3. До АТС їхати півгодини. 4. З 1998 року почав діяти Монетний двір НБУ.

181. 1. Запишіть подані словосполучення та відповідні складноскорочені слова, добираючи їх із довідки.

Зразок. *Запорізький автомобільний завод — ЗАЗ.*

Автоматизована система управління, Львівський автомобільний завод, електронно-обчислювальна машина, будівельно-монтажне управління, Кременчуцька гідроелектростанція, Донецький басейн, універсальний магазин.

Довідка: *Донбас, універсам, ЛАЗ, КГЕС, БМУ, ЕОМ, АСУ.*

2. Із трьома складноскороченими словами складіть речення.

182. Провідмінюйте подані складноскорочені слова.

ЗАЗ (Запорізький автомобільний завод), ЦУМ (центральний універсальний магазин).

183. Виберіть з усмішки складні слова. Поясніть правопис.

Сашко робить уроки, якраз вчить історію стародавнього світу, параграф про первісні часи. Молодший братик Івасик заважає йому.

— Івасику, відчепись, я са́ме про людиномавп читаю!

Івасик помовчав трохи, а тоді каже:

— А я, коли був з мамою в зоопарку, бачив мавп... Вони що — перетворяться на людей? І їх випустять із кліток?! А де ж вони жити будуть?

184. Що зображено на малюнках? Які складноскорочені слова можна скласти, дивлячись на них?

Основні відомості зі словотвору й орфографії

Основні способи словотворення

1. Префіксальний	*превеликий*
2. Суфіксальний	*величезний*
3. Префіксально-суфіксальний	*звеличувати*
4. Безафіксний	*велич*
5. Складання основ або слів	*великий-превеликий*
6. Перехід слів з однієї частини мови в іншу	*учений кіт, учений доповів*

Разом пишуться:	Через дефіс пишуться:
1. Слова, утворені за допомогою сполучних **о, е, є**: *лісостеп, землетрус, краєвид*	1. Слова з ***пів-***, що утворені від власних назв: *пів-Азії, пів-Києва*
2. Слова з **пів-**, **напів-**, **полу-**, що утворені від загальних назв: *півкуша, пів'ящика, напівсон, полукіпок*	2. Слова, утворені від сполучень слів, між якими можна поставити сполучник **і**: *фізико-математичний* (*фізичний* і *математичний*)
3. Слова, утворені від словосполучень: *сільське господарство → сільськогосподарський*	3. Прикметники, що означають відтінки та поєднання кольорів або смаків, проміжні сторони світу: *яскраво-зелений, блакитно-жовтий, північно-західний.* **Винятки:** *жовтогарячий, червоногарячий*
4. Слова з першою частиною **аеро-**, **аудіо-**, **біо-**, **відео-**, **гідро-**, **гіпер-**, **кіно-**, **супер-**, **тепло-**, **теле-**, **фото-**: *аеробіка, аудіозапис, відеокасета, кінофільм, теплотраса, фотоплівка*	4. Слова, утворені повторенням синонімів, антонімів, однакових слів: *стук-грюк, більш-менш, тихо-тихо*
5. Слова, які починаються з дієслова, що звучить як наказ: *пройдисвіт, Вершигора, перекотиполе*	5. Слова, що означають одне поняття: *купівля-продаж, батько-мати, шафа-купе*
	6. Слова з першою частиною **екс-**, **віце-**, **максі-**, **міні-**, **міді-**: *міні-спідниця, віце-президент, екс-чемпіон*

185. Виберіть правильну відповідь.

1. Способом творення слів, при якому відкидаються значущі частини слова, є:
а) префіксальний; б) суфіксальний; в) безафіксний.

2. Префіксальним способом утворене слово:
а) розквітнути; б) квітник; в) квітень.

3. Способом складання утворене слово:
а) екс-чемпіон; б) прикордонний; в) килимарство.

4. Через дефіс із *пів-* пишеться слово:
а) пів/отари; б) пів/яблука; в) пів/Європи.

5. Усі складні слова пишуться через дефіс у рядку:
а) пройди/світ, прем'єр/міністр;
б) народно/визвольний, науково/технічний;
в) право/бережний, м'ясо/молочний.

6. Через дефіс пишуться складні слова, у яких перша частина:
а) авто; б) теле; в) міні.

7. Після *пів-* ставиться апостроф у слові:
а) пів/Ялти; б) пів/яшика; в) пів/острів.

8. Неправильно написане складноскорочене слово:
а) оон; б) НЛО; в) ПТУ.

9. Не відбувається подвоєння в слові:
а) Туре(ч)ина; б) Доне(ч)ина; в) Гали(ч)ина.

10. Сполучний **е** вживається в складному слові:
а) чорн..зем; б) земл..трус; в) житт..люб.

11. Слово *народознавство* утворене:
а) за допомогою переходу однієї частини мови в іншу;
б) префіксально-суфіксальним способом;
в) способом складання.

12. Слово *перехід* утворене способом:
а) префіксально-суфіксальним;
б) безафіксним;
в) префіксальним.

У цьому розділі ви будете пізнавати граматичну природу слова. Погляд на слово як частину мови змусить вас заглибитися в основні поняття морфології. Ця наука вивчає всі десять частин мови. Насамперед ви познайомитесь з іменником.

Коли дитина пізнає світ, вона дає всім навколишнім речам, предметам імена. З деяких таких назв дорослі кепкують. Однак саме так пізнавало й пізнає світ усе людство. Людям зручно з іменами. Звичайно, зошитові байдуже, що він зошит, а людині, яка всі предмети називає іменами (іменниками), легше орієнтуватися у світі, відкривати світ для себе.

Іменники — найчисленніша група слів. У ній об'єднано такі різні назви — *земля, Олена, мужність, молоко, боротьба, веселощі*. Це все іменники, і живуть вони за законами української мови. Серед них розрізняють назви істот і неістот, загальні й власні назви. Закони мови вимагають, щоб одні іменники були чоловічого роду, інші — жіночого, ще інші — середнього, а деякі — спільного роду. По-різному поводять себе іменники в однині і множині, а є такі, що вживаються тільки у формі одного числа.

На перший погляд, важко впоратися з усім розмаїттям відмінкових закінчень іменника. Але все багатство іменникових форм чітко розподіляється між чотирма зідмінами. Поділ на відміни — це особливість іменника.

Різні синтаксичні ролі виконує іменник у реченні.

Працюючи над вправами й завданнями, ви дізнаєтеся про внесок українських учених: фізиків, інженерів, математиків, лікарів — у світову науку, про видатних педагогів, мовознавців і, звичайно, про письменників.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Істота
заєць

Неістота
камінь

Загальна назва
парта

Власна назва
Земля

Число
однина, множина

Рід
чоловічий, жіночий, середній, спільний

Відмінок
називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний

Відміна
I, II, III, IV

1. Іван Пулюй.
2. Ігор Сікорський на створеному ним гелікоптері S-47.
3. Василь Сухомлинський.
4. Юрій Кондратюк.
5. Агатангел Кримський.
6. Тарас Шевченко.

МОРФОЛОГІЯ · ІМЕННИК

Саме імена Т. Шевченка, І. Пулюя, М. Остроградського, М. Пирогова, А. Кримського, І. Сікорського та інших нагадають вам, що знати мову — це знати все про Україну, її народ, про людей, які своєю працею, талантом прославили українську землю.

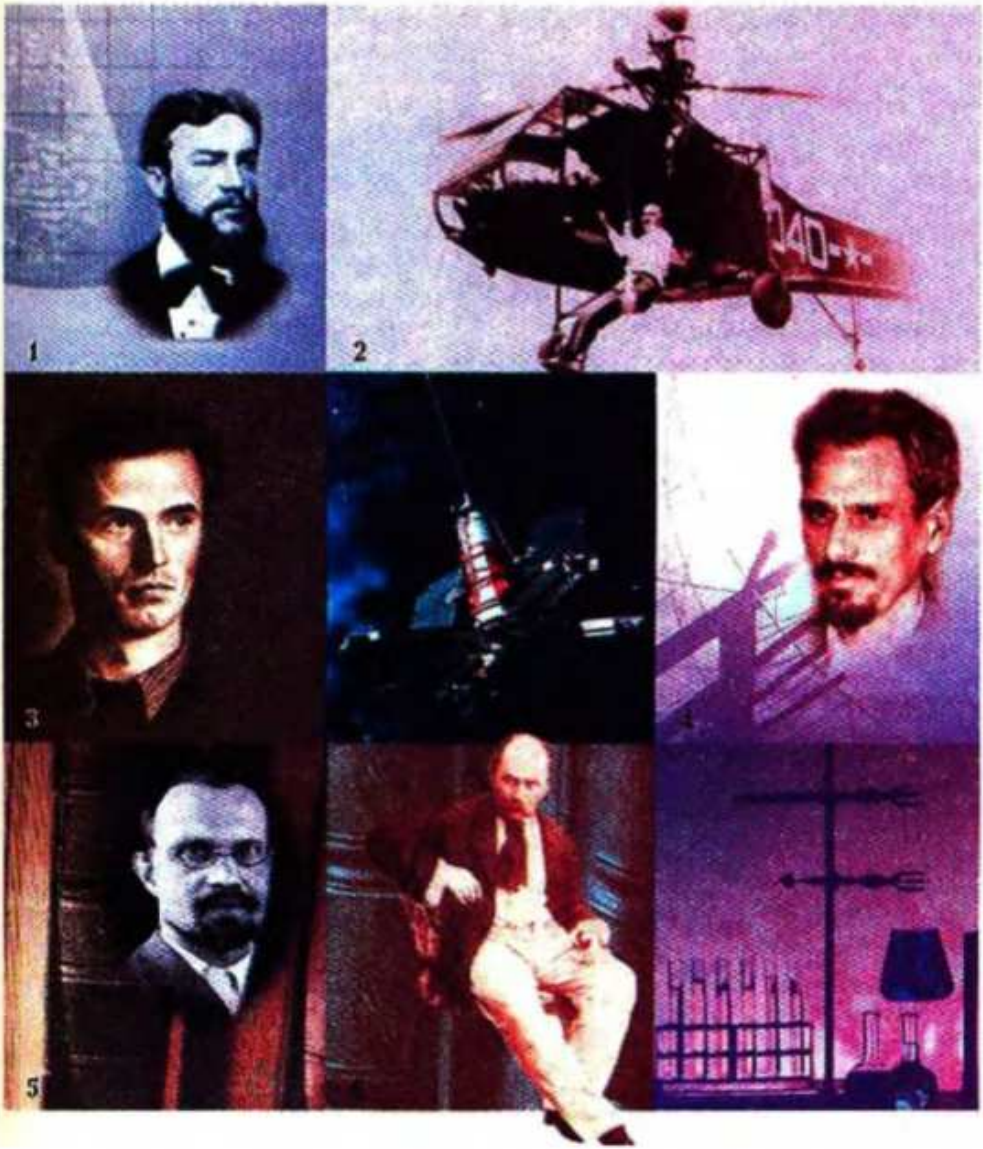

ПРИГАДАЙМО

Морфологія — це розділ науки про мову, що вивчає слово як частину мови.

Слова поділяються на частини мови за такими ознаками:
1. Що слово означає (*предмет, дію, ...*);
2. На яке питання відповідає (*хто?, який?, ...*);
3. Які граматичні ознаки має (*рід, число, ...*);
4. Яким членом речення є (*присудок, обставина, ...*).

186 Спишіть текст. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Визначте, до якої частини мови належать члени речень.

Канівські гори... Зачаровано вдивлявся в них Тарас Шевченко, коли плив улітку 1859 року вниз по Дніпру. Його погляд зупинився на Чернечій горі. Саме це місце, де спочив навіки поет, стало святим для українців.

187 Прочитайте текст. Випишіть службові частини мови.

«Тарасовою світлицею» назвав народ перший скромний музей Кобзаря, що з'явився на Чернечій горі через 20 років після смерті поета. З непоказної дерев'яної хатини під солом'яною стріхою розпочиналося увічнення імені поета.

Музей-заповідник Тараса Григоровича Шевченка у Каневі — пам'ять про геніального українця, чисте джерело нашої національної гідності, врятоване від намулу безпам'ятства (*З журналу*).

188 Прочитайте. Від виділених іменників утворіть прикметники та прислівники.

Цікаво

Слово «музей» походить із грецької мови й означає «храм муз». Музи були покровительками мистецтв (**театру**, малярства, архітектури, **літератури** тощо). Перший музей виник у Єгипті у III столітті до н. е. Метою музею, наскільки це відомо, був збір **інформації**, яка була б цікава учням. Експонатами першого музею були предмети мистецтва, хірургічні інструменти, ікла слонів, шкури рідкісних **тварин**.

189 Прочитайте уривок із поеми Т. Шевченка «Тарасова ніч». Випишіть дієслова, визначте час, число.

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата —
Як мак процвітає.
Грає кобзар, виспівує,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками;
Як збиралась громадонька
В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.

190 1. Прочитайте текст. Відредагуйте його, замінивши виділене слово словами з довідки.

У раннього дитинстві в Тараса виявився хист до малювання. Крейдою чи вуглинкою **Тарас** розмальовував стіни, лави, стіл, навіть долівку. Мріючи стати художником, Тарас навчався в трьох церковних малярів, але вони не виявили в **Тараса** здібностей. Вечорами й ночами, виконавши всю загадану роботу, **Тарас** потай брав книжки з панської бібліотеки і читав, читав... Уява переносила **Тараса** в невідомі світи, і **Тарас** забував про своє гірке життя. Незабаром Тарас і сам почав складати вірші.

Довідка: *хлопець, він, малий, його.*

2. До яких частин мови належать слова в довідці?

3. Запишіть відредагований текст. Підкресліть однорідні члени речення.

191. Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово.

1. Поет, художник, прозаїк, талановитий.
2. Мужній, вільно, стійкий, наполегливий.
3. Він, мій, своя, про.
4. Двійка, п'ятий, шість, двадцять.

§ 21. Іменник як частина мови: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

ПЕРЕГАДАЙМО

1. Іменник належить до самостійних чи службових частин мови?
2. Що означає іменник?
3. На які питання відповідає іменник?
4. Чи є іменник змінюваною частиною мови?

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Іменник — це самостійна частина мови, що означає назву предмета і відповідає на питання *хто? що?*

У граматиці предмет — це не тільки звичайні речі, до яких можна доторкнутися чи побачити (*стіл, річка, явір, дитина*). Це і назви стану людини, її почуттів (*радість, хвилювання, любов, сум*), назви явищ природи (*зима, день, світло, буря*), назви дій (*ходіння, читання, переказування, сівба*).

192 Прочитайте. Випишіть із тексту іменники.

Василь Сухомлинський — автор понад 1500 художніх мініатюр: казок, оповідань, легенд, притч, новел. Усе життя вчителював, працював директором школи. Тридцять два роки вів педагогічний щоденник, у якому записував свої спостереження за дітьми. А потім його роздуми виливалися на папір і ставали книжками (*За О. Сухомлинською*).

193 Спишіть текст. Визначте синтаксичну роль іменників.

Герої творів Василя Сухомлинського — мурашка на землі, журавлиний ключ у небі, білокора береза, горобці, калюжка... Це навколишнє життя має увійти в душу дитини, залишитися в ній назавжди, щоб потім прорости чуйністю, добротою, дбайливістю, людяністю й відповідальністю (*За О. Сухомлинською*).

194 Прочитайте. Визначте рід, число, відмінок виділених іменників.

Ми часто кажемо один одному: «Бажаю тобі всього доброго, бажаю тобі добра і **щастя**». Це не тільки ознака ввічливості. У цих словах ми виявляємо свою людську **сутність** і ставлення до найбільшої цінності — людини. **Слова** мають чудодійну властивість. Вони пробуджують почуття взаємної довіри, зближують людей, відкривають їм **душі** (*За В. Сухомлинським*).

195 Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Щастя, щасливчик, пощастило.
2. Здоровий, здоров'я, оздоровниця.
3. Спів, співати, співак.

196 Прочитайте. Виділені слова запишіть у формі множини.

В історії відомий **випадок**, коли за допомогою лише двох розділових знаків люди чудово порозумілися. Коли вийшла у світ нова **книжка** Віктора Гюго, **автор**, бажаючи дізнатись, чи є на неї попит, надіслав **видавцеві листівку**, на якій тільки й було: «?». Видавець відповів теж дуже стисло: «!».

197 Розгадайте ребуси. Складіть по два поширених речення, у яких слова-відгадки є підметом або додатком.

198 Прочитайте казку. Випишіть іменники у дві колонки, поділивши їх на назви істот і неістот.

Густим лісом ішли двоє подорожніх — Дідусь і Онук. Була спека, подорожнім хотілося пити. Нарешті вони підійшли до струмка. Тихо дзюрчала холодна вода. Подорожні напились. Дідусь сказав:

— Спасибі тобі, струмок.

Онук посміхнувся.

— Чому ти посміхаєшся? — спитав Дідусь.

— Навіщо ви, Дідусю, сказали струмкові спасибі? Адже він не жива істота: не почує ваших слів, не знатиме про вашу подяку.

Помовчавши, Дідусь сказав:

— Це так... Струмок нічого не почує. Якби води напився вовк, він міг би не подякувати, а ми не вовки, а люди — не забувай цього, Внучку. А знаєш, для чого людина каже спасибі? Ми говоримо спасибі для того, щоб не стати ні вовком, ні ослом... (*За В. Сухомлинським*).

199 1. Прочитайте діалог за особами.

із Бабусиної скрині

І **ріски (рісочки) в роті не було** — хто-небудь дуже голодний, нічого не їв, не пив.

Поки внуки спали, бабуся поспішала прополоти моркву. Сонце піднімалося дедалі вище, припікало. На стежці з'явилася Яся.

— Бабусю, можна, я тобі допомагатиму?

— Мабуть, пізніше, бо в мене **в роті ще й рісочки не було**.

Озивається Дмитрик:

— Бабусю, хіба різочки їдять?

Бабуся. Та не різочки, а рісочки, ріски в роті не було.

Яся. Це ти так кажеш про рис, про рисове зернятко?

Бабуся. Ні, не про рисову кашу мова. Коли хтось хоче їсти, пити, то йому хоча б маленьку **ріску, росинку, краплинку, крихітку** чогось покласти в рот.

Дмитрик. Росинку ми добре знаємо, бо є й така смачна зода. І маленька роса, крапелька — це росинка.

Бабуся. Ви ж кажете: **коза — кізка, нога — ніжка**. Так само утворилося слово **ріска — від роса**.

Яся. Але ж про крапельку роси ми кажемо **росинка**.

Бабуся. Так-так, а в приказці прижилася **ріска**, або **рісочка**. Часом і не пізнають, як ви оце тепер, що **ріска**, **рісочка** — від слова **роса**. Отож, коли зголоднієте, будете чекати сніданку, можете сказати: «У мене сьогодні **в** роті ще й рісочки не було».

2. До слова *роса* доберіть спільнокореневі слова. Запишіть їх. Визначте, до якої частини мови вони належать.

§ 22. Іменники — назви істот і неістот

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Іменники, що означають назви **істот**, відповідають на питання *хто?*

Іменники, що означають назви **неістот**, відповідають на питання *що?*

Однак поділ іменників на істоти і неістоти не цілком збігається з уявленням про живе в природі.

Істоти	Неістоти
Назви людей: жінка, Олена, футболіст	**Назви неживих предметів:** трактор, сопілка
Назви тварин: олень, кінь, мураха	**Назви сукупності людей чи тварин:** спілка, гурт, рій, табун
Міфологічні істоти: домовик, русалка, мавка	**Назви рослин:** конвалія, дуб, спориш
Карти, шахові фігури: валет, ферзь	**Мікроорганізми:** бактерія, вірус, грибок
Померлі: небіжчик, покійник	

200 Прочитайте. Випишіть іменники — назви неістот.

Павло Губенко, який підписувався псевдонімом Остап Вишня, народився 13 листопада 1889 року на хуторі Чечва біля тихого містечка Грунь, що на Полтавщині.

Маленький Павло дуже рано навчився читати і відтоді не розлучався з книгою. Його сестра пізніше згадувала: «З книгою його можна було побачити на ганку, на піддашках, з книгою під пахвою я часто бачила його серед хлопчаків — товаришів, з якими він і в ліс ходить, і на річку, і в поле...»

201 Спишіть. Позначте іменники — істоти та неістоти.

ЦІКАВО

До Остапа Вишні такого жанру, як усмішка, у літературі не існувало. Сам великий гуморист пояснював, що цей вид сміху «найнашіший», тобто український. А на запитання, чому він назвав свої твори саме усмішками, відповідав щиро: «Мені нове життя усміхається! І я йому усміхаюсь! Через те й усмішка!»

Від інших жанрів, зокрема гуморески, усмішка відрізняється особливою ліричністю, широкими побутовими замальовками, описами, доброзичливим і лагідним сміхом (*Із підручника*).

202 1. Прочитайте. Якими засобами автор викликає усмішку читача?

Дельфін — це ніби наш річковий рак, тільки в сто разів більший. Відрізняється він від рака тим, що рак має шийку і клешні, а дельфін ні шийки, ні клешнів не має. У рака очі **ззаду**, а в дельфіна **спереду**. У рака тіло вкрите твердою шкаралупою, а в дельфіна шкірою. Рак живе в норах, а дельфін під поверхнею в морі. Рак їсть падло, а дельфін живу рибу. Рак так і зветься завжди «рак», а дельфіна за його жвавість і веселий характер прозивають «морською ластівкою». Але є одна спільна в них риса, що надає їм подібності одне до одного: і рак, і дельфін плавають... (*За Остапом Вишнею*).

2. Випишіть іменники — назви істот. Поясніть орфограму у виділених словах за допомогою вислову *кафе «Птах»*.

203 Розгадайте ребуси. Використовуючи слова-відгадки, що означають назви істот, складіть і запишіть невеликий твір (5-6 речень) на тему «Зустріч дівчинки з чарівним птахом».

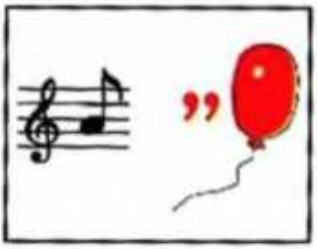

204 Спишіть. Визначте синтаксичну роль іменників — неістот.

РОЗВИВАЄМОСЯ

На читацьких конференціях Остапа Вишню завжди просили:

— Розкажіть, як ви пишете.

— Отак і пишу. Сідаю до столу, розгладжую руками папір, щоб гладенький був. Ставлю під певним градусом ручку-самописку, а вона вже сама... та таке виробляє, що я від реготу аж за боки беруся.

205 Спишіть, підкреслюючи в кожному рядку зайве слово.

1. Зграя, камбала, горобець, Соня.
2. Нептун, Сатурн, Земля, Місяць.
3. Троянда, бактерія, кактус, краб.
4. Максим, Дмитро, Ігор, Уран.

206 1. Запишіть слова у дві колонки: а) назви істот; б) назви неістот.

Курка, рак, настрій, адмірал, інжир, щука, егоїст, жакет, сорока, музикант, поезія, імператор, лимон, авіаполк, чай, хірург.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв слів складеться прислів'я. Поясніть його зміст.

207 1. Прочитайте текст. Визначте синтаксичну роль іменників — істот.

Із Бабусиної Скрині

Товкти воду в ступі — гаяти час, займатися чимось непотрібним.

Онуки розпитують бабусю, що їй доводилося робити в дитинстві.

— Пасти корову, збирати яблука в садку, мити посуд, товкти в ступі просо на гарбузову кашу.

— А навіщо для гарбузової каші просо? — дивуються дітлахи.

— Бо із проса роблять пшоно, яке потім і додають до каші, — пояснює бабуся.

Діти люблять гарбузову кашу, але не знають, як це — товкти в ступі просо. Бо ж мама купує на кашу пшоно в магазині. А ступу вони бачили в музеї народного побуту.

Бабуся. Ступа була дуже потрібна в господарстві.

Дмитрик. Я чув, коли люди сперечаються між собою і хтось весь час повторює те саме, то кажуть: «Не товчи воду в ступі».

Яся. А як це «товкти воду в ступі»?

Бабуся. Води в ступі не товчуть, бо це ж не зерно. Товчи хоч цілий день, а вода залишиться водою.

2. Які ви знаєте фразеологізми із словом *вода*? Поясніть їхнє значення.

§ 23. Іменники — загальні та власні назви. Велика буква і лапки у власних назвах

П Пригадаймо

1. Які слова пишуться з великої букви?

2. Чого не вистачає на цій карті: а) назв міст, річок, гір, морів; б) дорожніх знаків; в) рекламних щитів?

208 Запишіть відомі вам назви міст, річок, гір, морів, позначених на карті.

Якщо ми хочемо виділити предмет з-поміж таких самих, ми даємо йому власну назву.

До власних назв належать:

- прізвища, імена, по батькові, псевдоніми, прізвиська, клички тварин;
- географічні назви — назви частин світу, країн, міст, морів, річок тощо;
- астрономічні назви — назви планет, сузір'їв, комет, зірок тощо;
- назви установ, готелів, друкованих видань (газет, журналів, книжок тощо);
- назви товарів — продуктів харчування, техніки, меблів тощо;
- назви визначних історичних подій та свят.

Інші іменники — це загальні назви. Загальних назв більше, ніж власних.

Власні назви пишуться	
з великої букви	**з великої букви і в лапках**
1. Прізвища, імена, по батькові, псевдоніми, прізвиська, клички тварин: *Іван Петрович Котляревський, Леся Українка, Пан Коцький, Бровко*	1. Назви друкованих видань: *газета «Голос України», журнал «Пізнайко», книга «Гаррі Поттер і філософський камінь»*
2. Географічні назви: *Європа, Індія, Рим, Азовське море, Ворскла*	2. Назви товарів: *шоколад «Оленка», пральна машина «Либідь», меблевий гарнітур «Сяйво»*
3. Астрономічні назви: *Венера, Оріон, комета Галлея*	3. Назви готелів, пароплавів, магазинів: *готель «Дніпро», пароплав «Сагайдачний», магазин «Домашня кухня»*
4. Назви установ: а) з великої букви пишеться тільки перше слово (*Інститут електрозварювання НАН України*); б) з великої букви пишуться всі слова в назвах найвищих державних установ України та міжнародних організацій (*Кабінет Міністрів, Верховна Рада, Організація Об'єднаних Націй*)	
5. Назви визначних історичних подій та свят: *Друга світова війна, свято Івана Купала, Великдень*	

209. Спишіть. Поясніть правопис власних назв.

Всеволод Нестайко народився 30 січня 1930 року в місті Бердичеві, на батьківщині веселих анекдотів.

«Саме тому, що дитинство моє перервала війна і довелося зазнати чимало гірких недитячих переживань, рано подорослішавши, я захотів писати для дітей — повернутися в дитинство й дограти, досміятися, пофантазувати разом з юними читачами», — згадував письменник. І в 1956 році у видавництві «Молодь» вийшла його перша книжка — збірка оповідань для дітей «Шурка і Шурко».

210. 1. Спишіть, розкриваючи дужки і вживаючи, де потрібно, велику букву.

Ви, **звичайно**, знаєте, що є такий острів — (Я, я)ва. В (І, і)ндійському океані. Ото, що (Я, я)ва, (С, с)уматра, (Б, б)орнео, (Ц, ц)елебес, — (В, в)еликі (З, з)ондські острови.

Ну, так (Я, я)ва — це не острів.

(Я, я)ва — це мій найкращий друзяка і напарник.

Мабуть, вам дивно, що то за ім'я таке? То він сам себе так назвав, коли йому лише років півтора було. Але причепилося ім'я до нього, як реп'ях до собачого хвоста (*За В. Нестайком*).

2. Поясніть, яке значення мають виділені слова.

211. Прочитайте. Випишіть власні назви. Поясніть правопис.

На першому засіданні театрального гуртка вибирали п'єсу для постановки. Десятки п'єс перебрали. Від трагедії Шекспіра «Отелло» (яку відхилили через її непедагогічність — занадто вже про любов) до комедії Котляревського «Наталка Полтавка» (теж про любов!).

Нарешті Галина Сидорівна сказала:

— Поставимо «Ревізор» Гоголя. Це не про любов (*За В. Нестайком*).

212. Розгадайте ребус. Чому розшифровані слова пишуться з великої букви? Із словами, зашифрованими в ребусах, складіть речення.

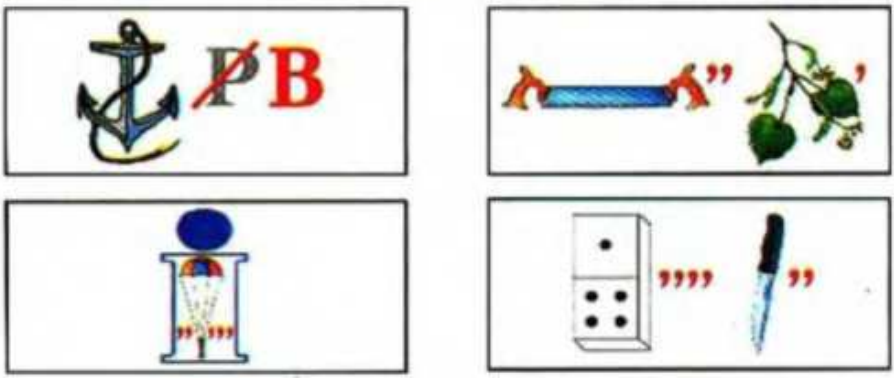

— Дивися, внучку, бі-бі їде.

— Не бі-бі, бабусю, а «Мерседес-600».

213. Спишіть, запам'ятовуючи написання.

Державний Прапор України, Державний Герб України, Чумацький Шлях, Велика Ведмедиця, Юпітер, Києво-Печерська лавра, Світязь, Поділля, Прикарпаття, Київщина, Донеччина, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України, Міністерство освіти і науки України, страхова компанія «Оранта», Міжнародні авіалінії України, Автономна Республіка Крим, Західний Буг.

214 Прочитайте. Випишіть назви свят. Розкажіть, що ви знаєте про ці свята.

1. Тріщи не тріщи, а вже минули Водохрещі. 2. Шити-білити — завтра Великдень. 3. До Благовіщення зими не лай, а сани не ховай. 4. Спасівка — ластівка, а Петрівка — голодівка. 5. Покрова накриває траву листом, землю — снігом, воду — льодом, а дівчат — шлюбним вінцем (*Народна творчість*).

215 Випишіть назви газет. Поясніть уживання лапок.

ЦІКАВО

За першою у світі газетою ми маємо вирушити в Стародавній Китай. Саме там близько 1300 років тому вийшла газета «Новини столиці», у якій уряд інформував громадян про найважливіші події.

В Україні газети з'явились у XVIII столітті: «Львівський кур'єр» — у 1749 році; «Харківський щотижневик» — у 1812, «Харківські вісті» — у 1817.

216 Поясніть правопис власних назв.

УСМІХНІМОСЯ

— Тату, а де ти народився?
— В Одесі.
— А мама де?
— А мама в Луганську.
— А я де?
— А ти в Хмельницькому.
— Дивний випадок, що ми всі зустрілися!

§ 24. Рід іменників. Іменники спільного роду

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Більшість іменників належать до певного роду: **чоловічого, жіночого, середнього**. Не мають роду іменники, що вживаються тільки у множині. Рід іменника можна визначити за його закінченнями в називному відмінку однини.

Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
1. Нульове закінчення: *онук□, дощ□, Іван□*	1. **-а**: *краса, родина, Галина*	1. **-о**: *суспільство, озеро, дно*
2. **-о**: *батько, Дніпро*	2. **-я**: *пісня, доля, Юлія*	2. **-е**: *море, місце, видовище*
3. **-е**: *вовчище, котище*	3. Нульове закінчення: *честь□, мужність□, любов□*	3. **-я**: *зілля, сузір'я, немовля*
4. **-а**: *Микола, друзяка*	4. Іменник *мати*	4. **-а**: *ведмежа, курча, коліща*
5. **-я**: *Ілля*		

Деякі іменники мають **подвійний (спільний)** рід. Це стосується назв людей за їхніми рисами характеру, поведінкою, професією (*невдаха, причепа, соня, ябеда, роззява, суддя, листоноша, водій, голова*). Визначається рід таких іменників за зв'язком слів у реченні.

соня
(спільний рід)

Сергійко — відом**ий** соня (*чол.*). Маринка — відом**а** соня (*жін.*).

217. Прочитайте речення. Визначте рід виділених іменників. Складіть речення, у яких ці іменники мали б інший рід.

1. І чого цей **базіка** все язиком меле? (*Зі словника Б. Грінченка*). 2. Не думайте, будь ласка, що Ніна **плакса**. Ні... Вона ніколи даремно не рюмсає (*О. Копиленко*). 3. Чисто на сміх та на глум зробила доля його наймитом, **бідолахою**, без поля і ріллі, без хати і роду (*І. Франко*). 4. Невтомний **трудяга** вітер допомагав вітрильникові (*М. Бішин*).

218. 1. Прочитайте уривок із вірша В. Симоненка «Стільки в тебе очей...». Випишіть іменники, визначте рід.

Не шукаю до тебе
ні стежки, ні броду —
ти у грудях моїх,
у чолі і в руках.

Упаду я зорею,
мій вічний народе,
на трагічний і довгий
Чумацький твій шлях.

2. Складіть і запишіть твір-мініатюру «Я — українець», використовуючи виписані слова.

219. 1. Спишіть.

Що я можу сказати про себе?

Ще так мало прожито і так мало зроблено. Хочеться бути людиною, хочеться робити гарне і добре, хочеться писати такі вірші, які б мали право називатися поезією. І якщо це мені вдається рідко, то це не тому, що я не хочу, а тому, що мало вмію і мало знаю.

Найбільше люблю землю, людей, поезію і... село Біївці на Полтавщині, де мама подарувала мені життя. Ненавиджу смерть.

Найдужче боюся нещирих друзів... (*Уривок з інтерв'ю В. Симоненка кореспондентові радіо після виходу дебютної збірки «Тиша і грім» у 1962 р.*).

2. Випишіть іменники жіночого роду, поставивши їх у називному відмінку однини. Визначте закінчення.

220. Складіть і запишіть речення зі словосполученнями *веселий базіка, невтомна базіка, маленька плакса, невгамовний плакса*.

221. Відгадайте загадку.

Водій тролейбуса має три сестри, а вони не мають брата. Як це може бути?

222. 1. Утворіть від поданих слів (де це можливо) іменники — назви жінок за професією. Запишіть утворені пари слів, позначаючи в них суфікси.

Фрезерувальник, менеджер, учитель, провайдер, рахівник, адвокат, токар, секретар, контролер, бухгалтер, касир, редактор, продавець, ткач, економіст, юрист.

2. Розкажіть, що вам відомо про ці професії.

223. Прочитайте. Дайте розгорнуту відповідь на запитання.

Терміни «чоловічий рід», «жіночий рід», «середній рід» прийшли до нас із грецької граматики. У V столітті до н. е. філософ Протагор запропонував поділяти всі іменники на три роди. Але не всі мови мають категорію роду. Наприклад, у турецькій та узбецькій мовах немає родів.

Чому ж турецьке слово «плов» ми відносимо до іменників чоловічого роду, а узбецьке слово «піала» — до жіночого?

224. 1. Прочитайте уривок із вірша В. Симоненка «Кирпатий барометр».

Ти лежиш іще впоперек ліжка
Ну до чого **мале** й **чудне**!
А до тебе незримі віжки
Прив'язали цупко мене.

Кажуть, носа ти вкрав у баби,
Губи й ноги забрав мої,
Взяв у матері **сиву** звабу
І в очах своїх затаїв.

Спи, грабіжнику мій кирпатий,
Сумнів диханням розігрій,
Я тобі стану в голови слатиї
Найніжніші подушки мрій.

2. До виділених слів доберіть спільнокореневі іменники. Запишіть їх, визначте рід.

Іменники, що не змінюються за відмінками, належать до **незмінюваних** іменників. Це слова іншомовного походження, абревіатури, жіночі прізвища на приголосний та **-о**, наприклад: *леді, фрау, кенгуру, поні, інтерв'ю, кафе, Перу, ГЕС, АТП, Ольга Бондар, Марія Бойко.*

Рід незмінюваних іменників

Правило	Приклади
1. Назви осіб мають рід відповідно до статі	*поважна фрау, молода леді*
2. Назви тварин мають чоловічий рід. (Можливе розрізнення за статтю)	*швидкий поні, рожевий фламінго, весела шимпанзе* (про самицю)
3. Назви неістот належать до іменників середнього роду	*справедливе журі, тепле кашне*
4. Рід власних назв визначається за загальною назвою (місто, озеро, ріка, острів)	*вечірнє Тбілісі* (місто), *мальовниче Тахо* (озеро), *гірська Тахо* (ріка), *цей Кюсю* (острів)
5. У складноскорочених іменниках рід визначається за родом головного слова	*нова АТС* (станція), *замаскований КП* (пункт), *престижний ВНЗ* (заклад)

225 Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Йому подобається (просторий) купе. 2. Нам запропонували (ресторанний) меню. 3. Дітям подобається (цирковий) поні. 4. (Маленький) колібрі зависає над квіткою, п'ючи нектар. 5. У газеті надруковано (офіційний) комюніке.

226 Визначте рід складноскорочених іменників. Складіть і запишіть з ними речення.

ГЕС, ООН, ВНЗ, УТ.

227 Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Говерла, Голландія, Гродно.
2. Муфта, мусон, мулат.
3. Парі, попурі, парад.
4. Суми, Сумщина, Карпати.
5. Ніння, щеня, оленя.

228 Розгадайте загадки. Визначте рід слів-відгадок.

1. Горбатий мішок на чотирьох стовпах стоїть.
2. У воді купалася, а сухою зосталася.
3. Удень мовчить, а вночі кричить.
4. Ходить по городу кожух та свитина.

— Одного разу товариші запросили мене на полювання, — розповідав Максим Рильський (ви, безперечно, знаєте цього славетного українського письменника з уроків у початковій школі). — Поїхали десь, здається, під Переяслав. Я не пішов на луг, залишився в машині. Так мені захотілося... — поет приємно усміхнувся. — Невдовзі мисливці прийшли до машини і почали скаржитись, що не вдалося нічого вполювати. «А в мене є! — кажу я і показую зошит. — За цей час я написав вірш».

229 1. Прочитайте вірш.

Овочеве їм рагу,
Запиваю чаєм.
Пригостив би кенгуру,
Та його — немає.
Потім з'їм іще желе.
А після обіду
Сядем з другом у метро
І в кіно поїдем.

Г. Чубач

2. Випишіть незмінювані іменники, визначте рід.

230 1. Прочитайте текст. Визначте, іменників якого роду в ньому немає.

Із Бабусиної скрині

Хапун ухопив — хто-небудь швидко зник і не з'являється.

Бабуся. Ніби хапун ухопив нашого Дмитрика: тільки-но був тут, і вже немає. Мабуть, уже на озері.

Яся. А хто такий **хапун**?

Бабуся. Це той, що хапає. Ти ж знаєш такі слова: **бігун**, **мовчун**. Усі розуміють: той, хто бігає, — бігун, той, хто мовчить, — мовчун.

Яся. Але хапун — це наче якась зла сила...

Бабуся. Зла чи не зла, а невідома. Бо коли було б відомо, чого й куди побіг Дмитрик, то ми б не згадували хапуна.

Яся. А ти ще й по-іншому кажеш, коли ми з Дмитриком десь пропадаємо.

Бабуся. Кажу: **як корова язиком злизала**, або **як вітром здуло**. Бо ви ж умієте так швиденько зникнути, що не встигнеш і зогледітися.

2. Складіть речення із фразеологізмами, які є в тексті.

Цікаво

Ви, певно, думаєте, що кросворд винайшов якийсь учений? Це зовсім не так, бо перший кросворд склав... в'язень. Південноафриканця Віктора Орвілла ув'язнили на три роки як винуватця ДТП. Орвілл, щоб не нудьгувати, знайшов собі розвагу: став заповнювати буквами квадратики, намальовані на папері. Згодом він зрозумів, що виходить дещо цікаве, і надіслав свою «працю» до редакції газети. Після публікації гри «Сюди-туди по квадрату» газета стала розходитися величезним накладом. На адресу Орзілла почали надходити замовлення, і, коли він вийшов на волю, у банку на його рахунку вже була кругленька сума...

§ 25. Число іменників

В українській мові розрізняють дві форми числа: однину і множину.

Однина	Множина
Служить для позначення одного предмета, а також сукупності, збірності.	Служить для позначення будь-якої кількості предметів (більше одного) та парності.
Наприклад: *пісня, ріка, тиждень, срібло, дітвора, Одеса.*	**Наприклад:** *казки, озера, куші, сани, ворота, штани.*

Більшість іменників мають форми однини і множини. Це назви предметів, які можна полічити. **Наприклад:** *сад — сади, вікно — вікна, гора — гори.*

231. Спишіть. Визначте число іменників.

Андрія Малишка з дитинства чарувала народна пісня. Не випадково багато віршів поет написав у традиційній формі пісень, які легко і природно лягали на музику. Про явори, тополі, руту, про зорі — світанкові й вечорові, про стежки-доріженьки написано й виспівано чимало, але поет зумів знайти свою ноту, розкрити у вірші глибоке поняття Батьківщини. Пісні, написані на слова Андрія Самійловича, стали справді народними. Це найкраще визнання для автора.

Деякі іменники мають лише одну форму числа.

Іменники, що вживаються лише	
в однині	***у множині***
1. Збірні: *юнацтво, насіння, рідня, волосся*	1. Назви сукупностей людей, предметів: *діти, гроші, надра*
2. Назви абстрактних понять: *совість, добро, мир*	2. Назви предметів парної будови: *окуляри, ножиці, сани*
3. Власні назви: *Десна, Говерла, Крим*	3. Власні назви: *Карпати, Афіни, Суми*
4. Назви речовин: *чай, бензин, борошно, чорнило, сіль.* Але форму множини вживають для позначення різновидів речовини: *чаї, бензини, солі*	4. Назви речовин (товарів): *вершки, дріжджі, парфуми*
	5. Назви часових понять, ігор, обрядів: *канікули, шахи, заручини*

Інколи форма множини може утворюватись від іменників, що вживаються тільки в однині: *жито — жита, овес — вівса, ячмінь — ячмені.* Форми множини використовуються в поезії, щоб передати захоплення красою природи, неосяжними, безмежними полями.

232. 1. Прочитайте уривок із поезії А. Малишка «Урожай». Випишіть іменники, які звичайно вживаються у формі однини.

У теплий вечір міддю блисне просо,
Медова гречка в тиші і цвіту,
Жита рясні, пшениця стоголоса
Під небо гонить хвилю золоту.

2. Яке слово, що має форму лише однини, пост ужив у множині?

3. Утворіть форми множини від іменників *роса, гречка, трава, мед, хліб, вода*. У яких текстах трапляються такі форми?

Усміхнімось

Трирічна Мар'янка спостерігає, як тато ремонтує машину.
— Доню, подай мені, будь ласка, обценьки, — просить тато.
За хвилину підбігає Мар'яна:
— Татку, я принесла тільки один обценьок — більше там не було.

233. Зашифровані слова запишіть в однині (якщо можливо).

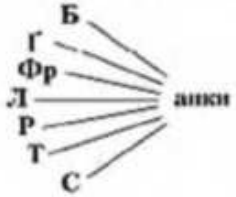

234. 1. Випишіть і поясніть значення фразеологічних зворотів, у яких іменники мають тільки одну з форм числа.

Витрішки продавати, сміятися на кутні, як горохом об стіну, пекти раків, знімати вершки, сісти в калюжу, язик до Києва доведе, ведмідь на вухо наступив, ні в тин ні в ворота, виносити сміття з хати, обливатися слізьми.

2. Знайдіть серед наведених висловів фразеологізми-синоніми. З одним із них складіть речення.

235. Спишіть уривок із поезії А. Малишка «Пісня про рушник». Підкресліть іменники, що мають дві форми числа.

Я візьму той рушник, простелю, наче долю,
В тихім шелесті трав, в щебетанні дібров.
І на тім рушникові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, і вірна любов.

236. Розгадайте ребуси. Слова-відгадки мають тільки форму множини чи тільки форму однини. Визначте число слів-відгадок.

1.	3.
2.	4.

2.	4.	1.	3.

237. Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Гай, зошит, море, заздрощі.
2. Волосся, роковини, канікули, Чернівці.
3. Гіпс, жнива, картон, цукор.

238. Накресліть у зошиті таблицю. Доповніть її власними прикладами.

Число іменників		
однина і множина	тільки однина	тільки множина
День — дні, дерево — дерева, ...	*Завзяття, кава,* ...	*Суми, Гімалаї,* ...

239. 1. Прочитайте. Випишіть із тексту слова, що мають тільки форму множини.

Як з'явилися жіночі штани

У новітній історії цій моді поклали початок американки, які в 40-х роках XX століття запропонували перші моделі брюк, спочатку вельми незручних і кумедних, — це були шаровари, прикриті зверху трохи вкороченою широкою спідницею. Однак і цей варіант у Європі викликав скандал, і тільки найвідчайдушніші модниці одягали подібні спідниці-штани для верхової або велосипедної їзди. У XX ст. спорт ставав дедалі популярнішим у жінок, і в моду ввійшли досить короткі штани — шорти.

2. Зробіть власні висновки щодо форми числа деяких предметів одягу.

240. Прочитайте афоризми С. Павленка. Випишіть іменники, що мають тільки форму однини.

* * *

— Ах, як багато чого я ще не знаю! — сумно зітхнула Молодість.
— Ах, як багато чого я вже забула! — сумно зітхнула Старість.

* * *

Сподіватися тільки на майбутнє — все одно, що в ожеледицю нести на руках немовля, тримаючись тільки за нього.

§ 26. Відмінки іменників

ПРИГАДАЙМО

Що таке форма слова? Це те саме слово, яке змінило своє закінчення, щоб поєднатися з іншими словами й утворити речення. Утворення нової форми іменника, тобто зміна його закінчень, називається **відмінюванням** або **змінюванням за відмінками**.

В українській мові сім відмінків. Іменники відмінюються в однині і множині.

202 1. Розгадайте загадки.

Малеча Києвом гуляла,
усе навколо розглядала. «*Що* те? *Хто* це?» — питала.
Дніпро, Майдан, каштани, магазин.
Вони користувались відмінком ... .

(називний)

Зимі не треба дошику,
а літу — вітру шквального.
Кому? Чому? Що треба,
спитаєм у ... .

(орудний)

2. Про які відмінки не згадувалось у загадках? Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її відомостями про відмінки.

Назви відмінків	*Питання*	*Приклади*	
		однина	множина

ЗАДУМАЙТЕСЯ

Називний відмінок однини — це початкова форма іменника.

Називний і кличний відмінки — прямі. Решта відмінків непрямі. Непрямі відмінки можуть уживатися з прийменниками.

Форми відмінків, які вживаються з прийменниками

Відмінки	Прийменники	Приклади
Родовий	без, біля, від, до, для, з-за, між, після, проти	*стежка до школи, їжа для немовлят*
Давальний	всупереч, навздогін, назустріч, наперекір, напереріз	*приїхав усупереч негоді*
Знахідний	крізь, в (у), за, на, над, по, про, через, понад, поза	*стукає у вікно, іти через ліс*
Орудний	між, поміж, з, за, перед, під, проміж	*розмова з друзями, видніється за гаєм*
Місцевий (не вживається без прийменника)	в (у), на, по, об, при	*сидить при дорозі, ваза на столі*

Утворіть і запишіть 7-8 словосполучень із прийменниками, щоб залежне слово стояло в родовому відмінку.

Зразок. *Береза біля воріт.*

Спишіть. Над кожним іменником надпишіть форму відмінка.

Іван Пулюй. Це ім'я повертається до нас із забуття, як і багато інших постатей, яскравих і непересічних, які не з власної волі змушені були працювати поза межами України. Наш видатний співвітчизник займався фізикою, математикою, астрономією. Володів п'ятнадцятьма мовами. Був відомим педагогом, політиком, громадським діячем. Праці І. Пулюя, талановитого фізика, відкривача ікс-променів, вдумливого філософа, щирого українського патріота, є актуальними і сьогодні, коли Українська держава утверджує свою незалежність (*За В. Шендеровським*).

3

Не відмінюються:

- Жіночі прізвища на приголосний та *-о*: *з Вікторією Петренко, без Ірини Багай*.
- Більшість абревіатур: *на АТС, у ВМС* (але ЖЕКу).
- Іншомовні слова з кінцевим голосним: *меню, кіно* (але *пальта, пальтом*).

Відмінок цих іменників визначається за допомогою питання, на яке вони відповідають у реченні.

Заповніть кросворд і прочитайте «заховане» слово.

1. Назва пори року, що настуває після зими (*Кл. в. одн.*).
2. Приміщення, де зібрано книги, журнали, газети (*Н. в. мн.*).
3. Будинок у передмісті, де сім'я відпочиває влітку (*Зн. в. одн.*).
4. Грошова одиниця, яка зроблена з металу (*Д. в. одн.*).
5. Пристрій, за допомогою якого можна розглядати предмети, що не розрізняються неозброєним оком (*Н. в. одн.*).

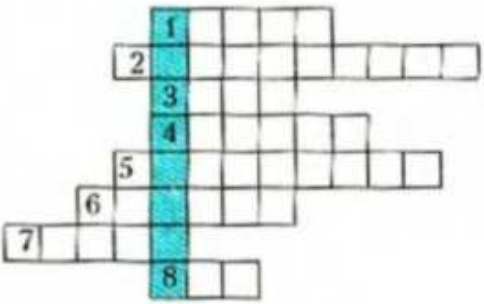

6. Установа, у якій зберігаються великі суми грошей (*Р. в. мн.*).
7. Швидкісний вид транспорту, що рухається під землею (*не відмінюється*).
8. Розділовий знак, що ставиться між однорідними членами речення або частинами складного (*Р. в. мн.*).

Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Морозиво, небо, молоко, кіно.
2. Мрією, країною, планети, морем.
3. На вікні, у кабінеті, пісні, при клубі.

246 Прочитайте. Спишіть і провідмінюйте в однині та множині виділені слова.

Зараз важко уявити медицину без використання невидимих **променів**, або, як ми звикли називати їх, рентгенівських. Ці промені можуть проходити крізь предмети, залишаючи їхні знімки. Це допомагає лікарям встановлювати діагноз. **Історія** рентгенівських променів почалася понад сто років тому. У 1901 році Вільгельм Конрад Рентген отримав Нобелівську премію за відкриття **променів**, які тепер носять його ім'я. Проте сьогодні всім відомо, що саме Іван Пулюй заклав **підґрунтя** цього **відкриття**. Український фізик ще в 1896 році просвітив новонароджену дитину таким способом, що можна було бачити хребет і грудну клітку.

247 Складіть доміно, щоб вийшло прислів'я. Запишіть і поясніть його. Визначте відмінки іменників.

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Щоб не помилятись при визначенні відмінка іменника, потрібно ставити обидва питання: для істот і неістот.

Наприклад: Блискавка (*хто? що?*) (*Н. в.*) освітила весь дім (*кого? що?*) (*Зн. в.*).

248 Спишіть, ставлячи слова в дужках у потрібному відмінку.

Часто природа обдаровує (людина) багатьма (таланти). Іван Пулюй був прекрасним (учений), знав п'ятнадцять (мови), займався перекладацькою (діяльність). А в 1869 (рік) доля звела докупи двох геніальних (люди) — Івана Пулюя та Пантелеймона Куліша. Вони мріяли дати українському (народ) Біблію. Палкі патріоти твердо вірили, що народ, який має (Біблія) власною (мова), буде вічним і незнищенним. Цей переклад уперше вийшов друком у (Відень) 1903 року і перевидавався пізніше багато разів у (Берлін, Нью-Йорк, Лондон). А у 2000 році був перевиданий і в (Україна).

249 Спишіть. Визначте відмінки слів, які мають тільки форму множини.

НАШ КІТ

На подвір'ї дві ворони
з миски їли макарони.
На ворота кіт наш сів
і на сонці спинку грів.

Раптом двері заскрипіли —
дві ворони полетіли.
Ну, а кіт наш втік до хати
і почав вершки лизати.

Г. Чубач

250 1. Прочитайте. Випишіть фразеологічні звороти — синоніми.

із Бабусиної скрині

Носити воду решетом — даремно робити що-небудь, марно витрачати час.

Дмитрик. Я прочитав у книжці такий вислів: **носити воду решетом**. Як ти думаєш, Ясю, що це означає?

Яся. Хіба решетом можна носити воду? Я бачила, як у решето набирають вугілля й несуть до грубки.

Дмитрик. А ти спробуй у решето набрати води.

Яся. І пробувати не буду.

Бабуся. І добре зробиш, бо **носити решетом воду** — це марно витрачати час. А ще кажуть про даремну роботу: «Ловити решетом зірки у воді». Схоже, що цей вислів придумали рибалки. Рибу, коли її багато, можна піймати у воді навіть решетом. Буває ж таке: рибалки вдосвіта, коли ще на небі видно зірки, ловлять рибу. А риба не ловиться. Отож вони марно витрачають час, або **ловлять решетом зірки у воді**.

2. Прочитайте ще раз пояснення бабусі. Випишіть із речень цього уривку словосполучення, у яких іменник має форму знахідного відмінка.

251 1. Поставте подані іменники в кличному відмінку.

Сестра, Іван, Вікторія, бабця, батько, Галина Андріївна, подруга, онучок, друг, побратим, пан Президент.

2. Складіть і запишіть із записаними словами 4 речення. Поясніть розділові знаки.

У шкільному драмгуртку ставили п'єсу за твором Гоголя «Тарас Бульба», який, до речі, ви вивчатимете в сьомому класі. Отже, настав день спектаклю. Людей в актовому залі зібралося повно.

І ось виходить Тарас Бульба і промовляє до сина Андрія:

— Я тебе породив, я тебе і вб'ю!

Виймає пістоля і націлюється на Андрія. У цей час за сценою повинні були зробити холостий постріл. Але чомусь забарились. Тарас не розгубився. Він засунув пістоля за пояс і сказав:

— Я в тебе, Андрію, стріляти не буду, я зарубаю тебе шаблею.

Тільки-но замірився він на Андрія шаблюкою, як за сценою почувся постріл. Андрій постояв трохи і впав.

Тарас підійшов до нього і мовив:

— Бідолашний Андрій!.. З переляку вмер.

§ 27. Відмінювання іменників. Поділ іменників на відміни

Іменники можна об'єднати за відмінковими закінченнями у великі групи. Такі групи називаються **відмінами**. В українській мові чотири відміни.

Поділ іменників на відміни

Розгляньте малюнок на с. 102. Доповніть перелік іменників, об'єднаних у групи за відмінами. Скористайтеся орфографічним словником. Дібрані слова запишіть за зразком.

Зразок. I відміна: *держава, ...*

II відміна: *Дніпро, ...*

III відміна: *далечінь, ...*

IV відміна: *дитя, ...*

Прочитайте. Випишіть іменники першої відміни, поставивши їх у початковій формі. Виділіть закінчення, визначте рід.

Усесвітньо відомий авіаконструктор, творець перших у світі вертольотів Ігор Сікорський народився 25 травня 1889 року в Києві. Ігор був п'ятою дитиною в родині, у якій приділяли багато уваги вихованню і розвитку дітей. Батько виховував Ігоря за власною методикою, наголошуючи на гартуванні сили волі, уміщі бачити перед собою мету. Іван Олексійович не хотів бачити сина неуком, хитрогою, неробою. Прищеплював хлопчині високі чесноти й водночас твердість, порядність, витримку, працьовитість.

1. Прочитайте прислів'я (читати потрібно за годинниковою стрілкою, пропускаючи дві клітинки).

2. Запишіть прислів'я-відгадку. Визначте, до якої відміни належать іменники, ужиті в ньому. Обґрунтуйте відповідь.

1. Прочитайте. Випишіть іменники жіночого роду, поставивши їх у початковій формі. Визначте, до якої відміни вони належать.

Мати Ігоря Сікорського вводила його в чудовий світ мистецтва. Вона знайомила сина з творчістю видатних музикантів, письменників, художників. Найбільше вразило хлопчика малярство Леонардо да Вінчі, геніального італійського художника і не менш геніального вченого. Ігор придивлявся: ось крила на різних стадіях злету, ось птах долає вітер. Сам художник висловлював

певність, що люди літатимуть, як птахи. Цій переконаності передувало безліч спостережень. На малюнках Леонардо є те, що ми назвали б тепер дельтапланом, літаком, вертольотом, парашутом.

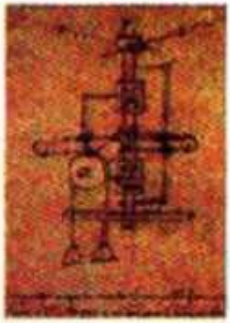

2. Розгляньте малюнки Леонардо да Вінчі. Які сучасні відповідники зображеного на них вам відомі?

256 Спишіть. Визначте відмінок, рід і відміну іменників.

Людина мріяла літати з давніх часів. Одна з легенд розповідає про Дедала та його сина Ікара. Дедал зробив крила з пташиних пер, зліпивши їх воском. Стали батько із сином на високу скелю і полетіли. Ікар необережно наблизився до сонця, яке розтопило віск. Пера одне за одним осипались. Наче враження блискавкою, юнак каменем упав із висоти й розбився. Але в пам'яті людській Ікар — це символ прагнення людства до нових злетів.

257 Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Бажання, морозиво, поле, кошеня.
2. Лоша, курча, скло, лисеня.
3. Ім'я, тім'я, хлоп'я, сім'я.

258 1. Прочитайте текст. Випишіть іменники, поставивши їх у початковій формі. Визначте відміну.

Ігор Сікорський побудував першу модель вертольота у двадцятирічному віці. І все подальше життя присвятив авіаконструюванню. Кожне з його досягнень було таким значним, що вже й саме могло принести світову славу його імені. Від початку виробництва гелікоптерів Сікорського ця галузь почала розвиватися в багатьох країнах світу.

2. Користуючись схемою, доповніть текст короткою розповіддю (5–7 речень) про сучасний вертоліт.

269 Накресліть у зошиті таблицю й запишіть подані іменники в чотири колонки за відмінами.

Бібліотекар, дошка, гвинт, ягня, дім, вишня, любов, Ярина, ювілей, Десна, мураха, немовля, плющ, ніс, слово, курча, мати, честь, огірок, тривога, собака, тюль, невдаха, соня, добро, злість, яма.

І відміна	*ІІ відміна*	*ІІІ відміна*	*ІV відміна*

270 1. Запишіть слова, зашифровані в схемі, визначте відміну.

ладдя
смертник порадність
глуздя страшність
відмовність **без** талання
закони соння
душність помічність
аварійність

2. Визначте, які з утворених слів стосуються техніки. Складіть і запишіть із ними речення.

§ 28. Відмінювання іменників І відміни

1. Скільки відмінків в українській мові? Назвіть їх.
2. У які відміни об'єднуються іменники за відмінковими закінченнями?
3. Які іменники належать до І відміни?

Залежно від кінцевого приголосного основи іменники І відміни поділяються на групи.

Група	Приголосний, на який закінчується основа слова в початковій формі	Приклади
Тверда	Твердий нешиплячий ([б], [д], [г], [к], [х] тощо)	*комета, Сава, нероба, легенда*
М'яка	М'який ([д'], [т'], [л'], [н'], [з'])	*пісня, Ілля, суддя, мрія*
Мішана	Твердий шиплячий ([ж], [ч], [ш])	*свіча, тиша, листоноша, стужа, товща*

202. 1. Запишіть подані іменники в три колонки: перша колонка – іменники твердої групи, друга колонка – іменники м'якої групи, третя – мішаної.

Недотепа, екзотика, каша, м'ята, будівля, азбука, єхидна, ерудиція, одежа, думка, епоха, раджа, заготівля, ракета, естрада, іржа, ваза, невдача, пошта, ангіна, Яша.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв кожного слова в колонках має вийти прислів'я. Запишіть і поясніть його.

Зразки відмінювання іменників твердої групи

Відмінок	Число			
	однина		множина	
Н. в.	книг**а**	Микол**а**	книг**и**	Микол**и**
Р. в.	книг**и**	Микол**и**	книг□	Микол□
Д. в.	книз**і**	Микол**і**	книг**ам**	Микол**ам**
Зн. в.	книг**у**	Микол**у**	книг**и**	Микол□
Ор. в.	книг**ою**	Микол**ою**	книг**ами**	Микол**ами**
М. в.	на (у) книз**і**	на Микол**і**	на (у) книг**ах**	на Микол**ах**
Кл. в.	книг**о**	Микол**о**	книг**и**	Микол**и**

У давальному та місцевому відмінках однини перед закінченням *-і* в коренях слів відбувається чергування *г – з, к – ц, х – с*: *волога – волозі, сорока – сороці, завірюха – у завірюсі*.

203. Прочитайте. Випишіть іменники I відміни твердої групи. Два з цих іменників провідмінюйте в однині та множині.

Софія Русова, шведка за походженням, присвятила своє життя українській педагогіці й освіті. У 1873 році вона із сестрою Марією організувала перший у Києві дитячий садок, пізніше в Чернігові заснувала громадську бібліотеку. Написала підручники з географії, французької мови, праці з педагогіки, української літератури. У простих і мудрих роздумах вихователькі, талановитої українки висловлено незаперечну істину: над колиской немовляти має звучати рідна пісня й рідне слово.

204. Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Діжка, скеля, парта, пригода.
2. Руков, хмарою, лелекою, кручею.
3. Оленко, Ірино, Мано, Галино.

Зразки відмінювання іменників м'якої групи

Відмінок	Число			
	однина		множина	
Н. в.	гривня	серія	гривні	серії
Р. в.	гривні	серії	гривень□	серій
Д. в.	гривні	серії	гривням	серіям
Зн. в.	гривню	серію	гривні	серії
Ор. в.	гривнею	серією	гривнями	серіями
М. в.	на (у) гривні	на (у) серії	на (у) гривнях	на (у) серіях
Кл. в.	гривне	серіє	гривні	серії

264 Розгадайте ребуси. Слова-відгадки провідмінюйте в однині. Позначте закінчення.

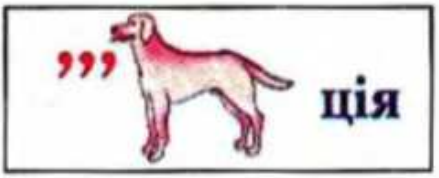

Зразки відмінювання іменників мішаної групи

Відмінок	Число			
	однина		множина	
Н. в.	хащ**а**	каш**а**	хащ**і**	каш**і**
Р. в.	хащ**і**	каш**і**	хащ□	каш□
Д. в.	хащ**і**	каш**і**	хащ**ам**	каш**ам**
Зн. в.	хащ**у**	каш**у**	хащ**і**	каш**і**
Ор. в.	хащ**ею**	каш**ею**	хащ**ами**	каш**ами**
М. в.	на (у) хащ**і**	на (у) каш**і**	на (у) хащ**ах**	на (у) каш**ах**
Кл. в.	хащ**е**	каш**е**	хащ**і**	каш**і**

Запозичені імена на зразок *Маша, Саша, Наташа* хоча й належать до мішаної групи, але в кличному відмінку мають закінчення **-о**: *Ма́шо! Са́шо! Ната́шо!*

265. Прочитайте слова, за допомогою яких можна розповісти про Софію Русову. Випишіть іменники І відміни м'якої групи. Два з них провідмінюйте в множині. Позначте закінчення.

266. Розгадайте кросворд і дізнаєтесь, до якої групи належать усі зашифровані іменники.

1. Том — це кіт, а Джері — це...
2. Посудина, у якій замішували тісто.
3. Мертва ... під час контрольної роботи.
4. Коли людина осоромилась, про неї кажуть, що вона *сіла в...*
5. Пошту нам приносить ... .
6. Місце, куди на вихідні виїжджають городяни.

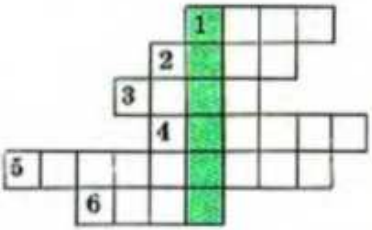

267. 1. Запишіть подані іменники у знахідному відмінку множини. Позначте закінчення.

Неістоти: булка, платівка, реклама, історія, група.
Істоти: комаха, неня, Женя, школярка, забіяка.

2. Поясніть на прикладах іменників із вправи такі рівняння:

Зн. в. мн. = Р. в. мн. → для істот;
Зн. в. мн. = Н. в. мн. → для неістот.

268. 1. Прочитайте. Випишіть іменники І відміни.

Софія Русова жила й навчалася в Києві. У 14 років закінчила гімназію із золотою медаллю. Дівчина мріяла про вступ до консерваторії, але, виявивши велику силу духу та відвагу дорослої людини, заявила: «...Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити?». Удача завжди усміхається тим, хто твердо йде до мети. Усе життя славна українка присвятила дітям, справі освіти, рідному народові, Батьківщині.

2. Утворіть від виписаних іменників кличний відмінок однини. Позначте закінчення. Поясніть, чому в кличному відмінку однини іменники І відміни мають різні закінчення.

Мама каже синові:
— Не брудни скатертину, Володику. Бабуся прала її, прасувала. Треба поважати чужу працю.
— Але ж бабуся нам не чужа! — відповів син.

§ 29. Відмінювання іменників II відміни

1. Чи належать іменники жіночого роду до II відміни?
2. Чи належать іменники чоловічого роду до II відміни?
3. Які закінчення в початковій формі мають іменники чоловічого роду, що належать до II відміни?
4. Які закінчення в початковій формі мають іменники середнього роду, що належать до II відміни?

Залежно від кінцевого приголосного основи іменники II відміни діляться на групи.

Група	Приголосний, на який закінчується основа слова в початковій формі	Приклади
Тверда	Твердий нешиплячий	*барвінок, світ, дядько, озеро*
М'яка	М'який або нешиплячий твердий в іменників середнього роду із закінченнями *-е*	*учитель, Андрій, почуття, підніжжя, море*
Мішана	Твердий шиплячий	*селище, аркуш, кущ, вуж, плече*

269. Запишіть подані іменники II відміни, розподіливши їх на групи (тверду, м'яку, мішану).

Стрибок, зілля, князь, морозиво, ліщей, збіжжя, берег, узгір'я, сценарій, побачення, обличчя, стиль, автограф, банк, око, гурт, віск, Париж, льон, вантаж, мед, колесо, ключ, вугілля, фонд, хист, Дніпро, салют, щастя, квадрат, коло.

270. Прочитайте. Випишіть іменники II відміни твердої групи.

Слово «арифметика» походить із грецької мови і означає «мистецтво лічби». Спочатку люди рахували за допомогою зарубок на паличках, а наступним кроком було винайдення системи числення, коли кожне число записувалося за допомогою знаків або символів.

Тепер людство використовує для обчислень арабські та латинські числа. Перший підручник з арифметики був написаний невідомим італійським ученим у 1202 році.

271. 1. Прочитайте вірш Г. Чубач. Випишіть іменник II відміни, визначте групу.

Поле, поле охололе,
Поле, поле золоте!
Я не думала ніколи,
Що це поле відцвіте.

2. Випишіть із тлумачного словника значення слова *поле*. Складіть і запишіть по одному реченню з кожним значенням.

Зразки відмінювання іменників твердої групи

Відмінок	Число					
	однина			множина		
Н. в.	хвіст□	дядько	озеро	хвости	дядьки	озера
Р. в.	хвоста	дядька	озера	хвостів	дядьків	озер□
Д. в.	хвосту (-*ові*)	дядькові (-*у*)	озеру	хвостам	дядькам	озерам
Зн. в.	хвіст□	дядька	озеро	хвости	дядьків	озера
Ор. в.	хвостом	дядьком	озером	хвостами	дядьками	озерами
М. в.	на (у) хвості	на (у) дядькові (-*у*)	на (в) озері	на (у) хвостах	на (у) дядьках	на (в) озерах
Кл. в.	хвосте	дядьку	озеро	хвости	дядьки	озера

378. Спишіть, поставивши слова в дужках у потрібному відмінку. Позначте в цих словах закінчення.

Народився Михайло Остроградський у 1801 (рік) на Полтавщині. До восьми (роки) ріс серед селянських дітей. Потім було навчання в гімназії. Пізніше (Михайло) віддали до Харківського (університет). Це вирішило долю майбутнього вченого. Талановиті викладачі пробудили в (Михайло) любов до математики. Остроградський сам став визначним (математик), палким (пропагандист) знань, прекрасним (лектор). Він мав дивовижний (талант) викладати складні положення науки просто і ясно.

Зразки відмінювання іменників м'якої групи

Відмінок	Число					
	однина			множина		
Н. в.	гай□	гість□	знання	гаї	гості	знання
Р. в.	гаю	гостя	знання	гаїв	гостей	знань□
Д. в.	гаю	гостеві (-*ю*)	знанню	гаям	гостям	знанням
Зн. в.	гай□	гостя	знання	гаї	гостей	знання
Ор. в.	гаєм	гостем	знанням	гаями	гостями (гістьми)	знаннями
М. в.	на (у) гаю (-*ї*)	на (у) гостеві (-*ю*)	на (у) знанні	на (у) гаях	на (у) гостях	на (у) знаннях
Кл. в.	гаю	гостю	знання	гаї	гості	знання

274 1. Закінчіть математичні твердження. Запишіть їх.

Ділення перевіряється...
Додавання перевіряється...
При множенні на нуль отримуємо...

2. Визначте відміну, групу та відмінок іменників.

275 Прочитайте. Випишіть іменники II відміни м'якої групи. Один із цих іменників провідміняйте в однині та множині.

Останні місяці свого життя Михайло Васильович Остроградський жив у Полтаві. Тут він зустрів і своє шістдесятиріччя. З ювілеєм великого вченого вітав увесь світ. «Історія завжди буде вдячна Вам за молоду зміну вітчизняної науки», — зазначали друзі-науковці.

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Зразки відмінювання іменників мішаної групи

Відмінок	Число			
	однина		множина	
Н. в.	дощ□	селищ**е**	дощ**і**	селищ**а**
Р. в.	дощ**у**	селищ**а**	дощ**ів**	селищ□
Д. в.	дощ**у** (**-еві**)	селищ**у**	дощ**ам**	селищ**ам**
Зн. в.	дощ□	селищ**е**	дощ**і**	селищ**а**
Ор. в.	дощ**ем**	селищ**ем**	дощ**ами**	селищ**ами**
М. в.	на (у) дощ**і** (**-у**)	на (у) селищ**і** (**-еві**)	на (у) дощ**ах**	на (у) селищ**ах**
Кл. в.	дощ**у**	селищ**е**	дощ**і**	селищ**а**

276 Розгадайте ребуси. Слова-відгадки провідміняйте.

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Іменники II відміни, як правило, у давальному та місцевому відмінках однини мають паралельні форми (два варіанти) закінчень. Паралельні закінчення урізноманітнюють мову.

Наприклад: *пану Романові* або *на панові Романі.*

276 1. Спишіть, поставивши слова у давальному відмінку однини. Використовуйте паралельні форми закінчень для урізноманітнення мови.

Син Дмитро, брат Андрій, кум Іван, племінник Федір, добродій Петро, друг Сашко.

2. Із двома словосполученнями складіть і запишіть речення.

277 Спишіть. В іменниках II відміни визначте відмінок, групу, число.

Їх єднала любов до рідної землі, її мови, пісні та думки про визволення українського народу. Геніальний математик Михайло Васильович Остроградський і геніальний митець (письменник, художник) Тарас Григорович Шевченко багато років товаришували. У Петербурзі Тарас відвідував лекції лицаря чисел Остроградського з астрономії, математики, фізики. А коли поет хворів, Михайло Васильович годинами просиджував біля нього.

278 1. Прочитайте діалог за ролями. Із скількох реплік він складається?

Із Бабусиної скрині

Сім мішків гречаної вовни — наговорити багато зайвого, безглуздого, наговорити нісенітниць.

Ярослава. Бабусю, я прошу Дмитрика пояснити задачу, а він не хоче.

Дмитрик. Бо вона мені не може повторити умову задачі. Наговорила **сім мішків гречаної вовни**, а я повинен її розуміти!

Бабуся. Ти хоч знаєш, що таке «сім мішків гречаної вовни»?

Дмитрик. Це якась нісенітниця. Гречаної вовни не буває.

Бабуся. Отож-бо й воно! Наговорити **сім мішків гречаної вовни** — це казати багато, але все не до ладу.

Ярослава. А чому саме сім мішків і саме гречка?

Бабуся. Сім — аби підкреслити, що багато. А гречка згадується тому, що до неї завжди з пошаною ставилися в народі.

2. Пригадайте фразеологізми, у яких уживаються слова *гречка, гречаний*.

Онук звертається до дідуся:
— Дідусю, дай грошей на шоколад. Я з пенсії віддам.
— Якої пенсії? Ти ж іще маленький.
— З якої, з якої... З бабусиної.

* * *

— Що в тебе за пляма на руці?
— Бабуся поставила, щоб я не забув купити хліба.
— І ти купив?
— Ні, бабуся забула дати гроші.

§ 30. Особливості відмінювання іменників чоловічого роду II відміни в родовому відмінку

1. Які іменники належать до II відміни?
2. Дайте визначення понять: істота, неістота, власна назва, загальна назва, термін.

Іменники чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини залежно від значення мають закінчення **-а, -я** або **-у, -ю**.

-а, -я		**-у, -ю**	
Іменники означають	**Приклади**	**Іменники означають**	**Приклади**
назви осіб, істот	*брата, директора, ведмедя, лікаря, Мороза, Вітра*	речовини, матеріал, масу	*піску, сиру, цукру, гороху, кисню, меду, очерету*
назви предметів, чітко окреслених понять	*автобуса, клена, олівця, дуба, рядка, яворa, графіка, предмета, документа, портфеля, серпня, портрета*	назви явищ природи, назви збірних понять, установ та організацій	*морозу, вітру, тайфуну, колективу, ярмарку, університету, заводу*
назви населених пунктів	*Києва, Нью-Йорка, Рима (місто).* **Винятки:** *Кривого Рогу, Кам'яного Броду, Холодного Яру*	назви країн, регіонів, гір, річок	*Алжиру, Риму (держава), Далекого Сходу, Донбасу, Іраку, Бугу*
назви річок під наголосом	*Дніпра́, Остра́, Дністра́*	назви почуттів	*болю, страху, гніву, жаху*
назви термінів	*косинуса, відмінка, перпендикуляра, терміна, предмета*	назви танців, спортивних ігор, літературознавчих термінів	*вальсу, баскетболу, абзацу, пейзажу, роману, діалогу, монологу*
назви нечітко окреслених предметів, часто із суфіксом *-к-*	*садка, вишняка, вечора, тягаря*	дії та процеси	*приїзду, ремонту, стукоту*

Деякі іменники мають закінчення **-а, -я** або **-у, -ю** залежно від наголосу: *стола́ — сто́лу, двора́ — дво́ру, моста́ — мо́сту.*

Доберіть власні приклади до кожної групи іменників, наведених у таблиці. Обґрунтуйте свій вибір.

280. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Із навчального (предмет) Петро найкраще знав розділ про клімат.
2. Не порушуючи (графік), машиніст (поїзд) подолав гірський маршрут.
3. До (Буг) залишилося кілька кілометрів.
4. Виконувати вправу потрібно з нового (рядок).
5. Після (ремонт) приємно пахло свіжою фарбою.

281. Прочитайте. Випишіть іменники чоловічого роду II відміни. Запишіть до них форми родового відмінка однини, якщо іменник у тексті вжито в іншому відмінку.

Наче лагідна молитва,
Журно пісня та лунає.
Ось її акорд останній
В пітьмі ночі потопає...
Але спів сей ніжний, любий,
Ані перший — сильний, дужий,
Не вразив юнацьке серце, —
Він сидить німий, байдужий.
І схилилася стареча
Голова гудця на груди;
Там, де пустка замість серця,
Порятунку вже не буде!..
Але ні! Ще є надія
Тут, на грудях, в сповиточку!
І тремтячими руками
Розриває він сорочку,
І з грудей своїх знімає
Він євшан, чарівне зілля,
І понюхать юнакові
Подає оте бадилля.

М. Вороний

282. 1. Запишіть по три іменники чоловічого роду II відміни — назви міст, країн, гір, річок, озер (усього п'ятнадцять назв).

2. Утворіть від цих іменників форму родового відмінка однини. Запишіть.

283. Складіть п'ять речень з іменниками *хліб, цукор, мед, сир, рис* у формі родового відмінка однини.

284. Доберіть з орфографічного словника по десять іменників чоловічого роду II відміни, які в родовому відмінку мають закінчення *-а, -я* або *-у, -ю*. Запишіть їх. Обґрунтуйте правопис закінчень.

285. 1. Утворіть від поданих іменників форму родового відмінка. Запишіть подані слова й утворені форми. Обґрунтуйте вибір закінчення.

Зразок. *Пісок — піску.*

Рядок, жир, **портрет, футбол**, абзац, пейзаж, струмок, стіл, Іран, **документ**, атестат, **університет.**

2. Складіть і запишіть речення з виділеними іменниками в родовому відмінку однини.

жать до твердої або м'якої групи.

Іменники II відміни чоловічого роду з кінцевим *-яр* належать або до мішаної, або до твердої групи.

Щоб правильно написати закінчення цих іменників у родовому відмінку, слід визначити, до якої групи вони належать.

Тверда група	Іменники на *-ар, -ир, -яр, -ур*, у яких при відмінюванні наголос не змінюється: *санітáр — санітáра — санітáром, санітáри;* *бригадúр — бригадúра — бригадúром, бригадúри;* *мýляр — мýляра — мýляром, мýляри;* *трубадýр — трубадýра — трубадýром, трубадýри.* **Примітка.** Як іменники твердої групи відмінюються слова *звір, комар, хабар, снігур, пічкур*, але в називному відмінку множини вони мають закінчення *-і*: *звір — звíра — звíром, звірí;* *комáр — комарá — комарóм, комарí;* *снігýр — снігурá — снігурóм, снігурí*
М'яка група	Іменники на *-ар, -ир*, у яких наголос при зміні слова переходить на закінчення: *кобзáр — кобзарá — кобзарéм, кобзарí;* *пúсар — пúсаря — пúсарем, писарí;* *пустúр — пустирá — пустирéм, пустирí*
Мішана група	Іменники з наголошеним суфіксом *-яр*, у яких при зміні слова наголос переходить на закінчення: *каменяр — каменярá — каменярéм, каменярí;* *пісняр — піснярá — піснярéм, піснярí;* *школяр — школярá — школярéм, школярí*

Розгляньте малюнки до § 11. Визначте, до якої відміни та групи належать іменники — назви професій.

Згрупуйте подані іменники в три колонки: а) тверда група; б) м'яка група; в) мішана група. Обґрунтуйте поділ на групи. Запишіть форми родового, орудного відмінка однини та називного відмінка множини поданих іменників.

Виноградар, скипидар, кашовар, писанкар, кулінар, нектар, димар, квіткар, інжир, буксир, пустир, дебошир, капіляр, пазур, конюшняр, муляр, школяр, процесор, столяр, пекар.

1. Провідміняйте іменники *звір, комар, цар, дар* в однині та множині (усно).

2. Складіть і запишіть речення, у яких іменник *школяр* уживається в родовому, давальному відмінку однини та називному відмінку множини.

— Діду, а ви були колись малі?
— Був, дитино, був.
— От, мабуть, сміялися тоді з вашої лисини та бороди.

289 1. Розгадайте кросворд «Міста-мільйонники України». Запишіть слова-відгадки.

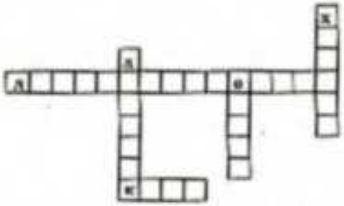

2. Які зі слів-відгадок належать до іменників II відміни? Від цих іменників утворіть і запишіть форми родового відмінка однини.

290 1. Прочитайте текст. З'ясуйте за словником власних імен значення імені *Пилип*. Провідміняйте одну з поставлених форм цього імені. Утворіть ім'я по батькові.

Із Бабусиної скрині

Як Пилип з конопель — вискочити як Пилип з конопель — недоречно, невчасно сказати що-небудь.

Дмитрик із класом ходив на виставку моделей старовинних кораблів. Повернувшись, він захоплено розповідав про побачене там.

— Краще б ви пішли на виставку ляльок, — раптом ні з того ні з сього перебила його Яся.

— Ясю, так не гарно робити, — зауважила їй бабуся. — Ти вискочила як Пилип з конопель.

Яся. А хто ж такий Пилип?

Бабуся. Справа не в Пилипі! Це може бути не тільки Пилип, а й будь-хто — Філіп, Кузьма, Марко Кіндрат. Так люди кажуть про того, хто недоречно, незпопад щось каже, виступає з якоюсь порадою.

Яся. А до чого ж тут коноплі?

Бабуся. Колись давно, за часів турецько-татарських набігів на українські землі, люди ховалися по лісах і яругах. А коли не встигали заховатися далеко, то їх рятували високі коноплі біля хати. Вискочити зі своєї схованки в час небезпеки міг тільки хтось недоумкуватий, тому й сміються з цього простака.

Дмитрик. Пилип... Філіп... А я, здається, чув якось у радіопередачі, що в деяких місцевостях філіпом називають зайця! Переляканий заєць, і справді, вискакує несподівано з-під будь-якого куща.

Бабуся. Може, тому зайця і називають «філіп». Бачите, який він — **Пилип з конопель**: недоречно, невчасно робить щось.

2. Пригадайте приказки, прислів'я, загадки про зайця.

§ 31. Відмінювання іменників III та IV відміни

1. Іменники якого роду належать до III відміни?
2. Яке закінчення мають іменники III відміни у початковій формі?
3. До якої відміни належить іменник *мати*?

Іменники III та IV відміни на групи не поділяються.

Зразки відмінювання іменників III відміни

Відмінок	Однина			
Н. в.	тінь□	мати	піч□	щедрість□
Р. в.	тін**і**	матер**і**	печ**і**	щедрост**і**
Д. в.	тін**і**	матер**і**	печ**і**	щедрост**і**
Зн. в.	тінь□	матір□	піч□	щедрість□
Ор. в.	тінн**ю**	матір'**ю**	пічч**ю**	щедріст**ю**
М. в.	на (у) тін**і**	на (у) матер**і**	на (у) печ**і**	на (у) щедрост**і**
Кл. в.	тін**е**	мати	печ**е**	щедрост**е**

Відмінок	Множина			
Н. в.	тін**і**	матер**і**	печ**і**	щедрост**і**
Р. в.	тін**ей**	матер**ів**	печ**ей**	щедрост**ей**
Д. в.	тін**ям**	матер**ям**	печ**ам**	щедрост**ям**
Зн. в.	тін**і**	матер**ів**	печ**і**	щедрост**і**
Ор. в.	тін**ями**	матер**ями**	печ**ами**	щедрост**ями**
М. в.	на (у) тін**ях**	на (у) матер**ях**	на (у) печ**ах**	на (у) щедрост**ях**
Кл. в.	тін**і**	матер**і**	печ**і**	щедрост**і**

Особливості правопису іменників III відміни в орудному відмінку однини

Подовження приголосних між голосними: *сіллю, міддю, височінню, віссю, подорожжю*	Подовження не відбувається між приголосним і голосним: *честю, повістю, радістю, смертю, якістю*	Після *б, п, в, м, ф, р* з'являється апостроф: *любов'ю, кров'ю, верф'ю*

291 1. Запишіть подані слова в орудному відмінку однини.

Мужність, любов, печаль, **актуальність**, багатобарвність, ніч, Січ, честь, байдужість, вродливість, вермішель, кров, гордість, **кіновар**, лють, лютість, паморозь, вертикаль, галузь.

2. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичне значення виділених слів.

292 1. Встановіть відповідність між фразеологічними зворотами та їхніми тлумаченнями.

Хоч гать гати	про місце зі спокійним, закостенілим життям.
Кров ударила в голову	підступно намагатися підкорити когось.
День і ніч	починати робити помилки, погані вчинки.
Відважити солі	постійно, цілодобово.
Розкидати сіті	відповісти уїдливо.
Тиха заводь	стан сильного хвилювання.
Збиватися з путі	дуже багато чогось.

2. Спишіть фразеологічні звороти. Визначте відмінок іменників III відміни.

3. Із двома фразеологізмами складіть і запишіть речення.

293 Спишіть, поставивши слова в дужках у потрібному відмінку.

Ім'я видатного лікаря і мислителя Миколи Пирогова нерозривно пов'язане з хірургією. Він брав участь у російсько-турецькій війні 1854–1856 років у Криму. Із (честь і гідність) зносив усі труднощі й небезпеки воєнного часу. Не боячись (кров і смерть), зробив велику (кількість) найскладніших операцій за (відсутність) багатьох необхідних препаратів. Микола Іванович уперше в польових умовах наклав гіпсову пов'язку.

294 Прочитайте. Іменники в дужках поставте в потрібному відмінку.

Ще на зорі цивілізації людина почала займатися практичною медициною. І хоч наші предки вірили, що хвороби викликані злими духами, однак не відмовлялися від (мазі), які виготовляли цілителі. А одного давнього лікаря із Греції ми згадуємо із (вдячність) і сьогодні. (Порядність) і (безкорисливість) Гіппократа можна пояснити те, що він відокремив медицину від чаклунства. До лікування Гіппократ підходив з погляду (науковість). А його (заповідь) — «Не нашкодь!» — керуються сучасні лікарі.

Пригадайте

1. Іменники якого роду належать до IV відміни?
2. Які закінчення притаманні іменникам IV відміни в початковій формі?
3. Які закінчення мають іменники IV відміни в непрямих відмінках?

287 1. Прочитайте. Випишіть іменники III і IV відмін. Провідмінюйте їх.

* * *

Ой ви гуси-гусенята,
Візьміть мене на крилята —
Ви навчіть мене літати
І з хмарками розмовляти!

Шепче річечка Ірпінь —
Берег наслухає:
Що у ній хмаринка тінь
Кожен день купає.

Г. Чубач

Зразки відмінювання іменників IV відміни

Відмінок	Число					
	однина			множина		
Н. в.	ім'я	оленя	дівча	імена	оленята	дівчата
Р. в.	імені (ім'я)	оленяти	дівчати	імен□	оленят□	дівчат□
Д. в.	імені	оленяті	дівчаті	іменам	оленятам	дівчатам
Зн. в.	ім'я	оленя	дівча	імена	оленят□ (оленята)	дівчат□
Ор. в.	іменем (ім'ям)	оленям	дівчам	іменами	оленятами	дівчатами
М. в.	по (на, в) імені	на (в) оленяті	на (у) дівчаті	на (в) іменах	на (в) оленятах	на (у) дівчатах
Кл. в.	ім'я	оленя	дівча	імена	оленята	дівчата

288 Розгадайте кросворд — і ви дізнаєтесь, до якої відміни належать слова-відгадки (підказка: слова-відгадки — це назви малят тварин).

1. За качкою пливе її...
2. Зайчиха годує своє...
3. Корова опікується малим...
4. Ведмедиця грається на галявині з кумедним...
5. Олень підходить до свого...
6. Курка несе черв'яків жовтеньким...
7. Собака оберігає своїх...
8. За лошицею біжить жвавe...

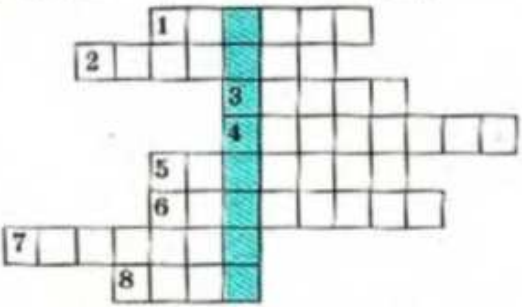

289 Прочитайте. Випишіть іменники IV відміни, поставивши їх у родовому відмінку однини і множини.

Чверть, лист, малят, гуска, вовчице, хлопчик, наркоз, оберіг, хлоп'я, обручка, порося, плем'я, розвага, солідарність, фазан, хімія, фазаненя.

290 Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Коліщати, коліщат, птаченяти.
2. Ім'ям, тім'ям, сім'ям.
3. Кошеняті, кошенятам, ягняті.

§ 32. Відмінювання іменників, що вживаються тільки в множині

299 Спишіть, доповнивши власними прикладами.

Іменники, що мають форму тільки множини

1. Назви сукупностей людей, предметів	маневри, ...
2. Власні назви	Чернівці, ...
3. Назви предметів парної будови	литаври, ...
4. Назви речовин	парфуми, ...
5. Назви часових понять, ігор	вечорниці, ...

Іменники, що мають форму лише множини, відмінюються так само, як іменники I та IV відмін у множині, хоча до жодної з відмін ці іменники не належать.

Зразки відмінювання іменників, що вживаються тільки в множині

Відмінок	Приклади		
Н. в.	вінц**я**	канікул**и**	гордощ**і**
Р. в.	вінець □	канікул □	гордощ**ів**
Д. в.	вінц**ям**	канікул**ам**	гордощ**ам**
Зн. в.	вінц**я**	канікул**и**	гордощ**і**
Ор. в.	вінц**ями**	канікул**ами**	гордощ**ами**
М. в.	на (у) вінц**ях**	на (у) канікул**ах**	на (у) гордощ**ах**
Кл. в.	вінц**я**	канікул**и**	гордощ**і**

300 Розгадайте головоломку. Запишіть, якому відмінку належать відповідні закінчення. Які відмінки мають однакові закінчення?

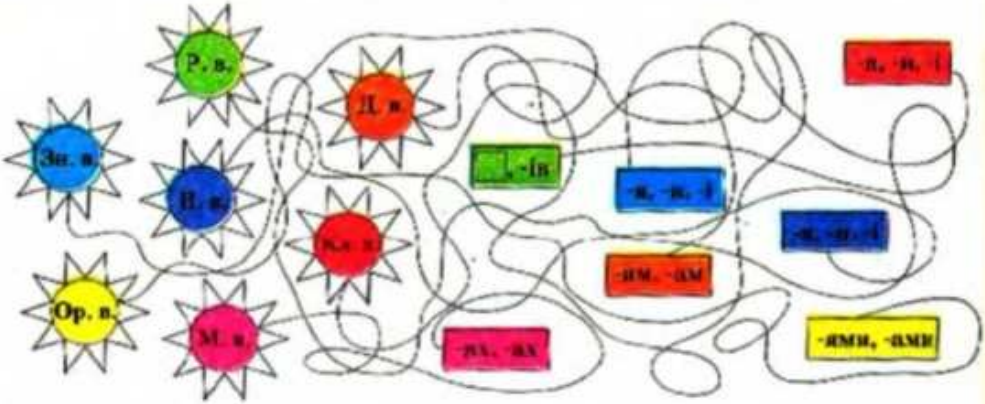

301 1. Спишіть. Підкресліть іменники, що вживаються лише в множині. Визначте відмінки.

Є люди, які завжди ясної літньої ночі люблять дивитись на міріади загадкових далеких світів. Їхня найзаповітніша мрія — сягнути через терни до зірок. Таких окрилених не лякають життєві негаразди, тимчасові труднощі, відсутність коштів. До таких людей належав і наш земляк Юрій Кондратюк. На космодромі на мисі Канаверал (США) йому встановлено пам'ятник, бо саме за його схемою відбувся політ американських астронавтів на Місяць. Завдяки геніальним відкриттям славетного українця земляни підкорили таємничий Космос.

2. Випишіть іменники, що мають форму тільки однини.

302 1. Знайдіть на малюнку сузір'я, власні назви яких мають форму тільки множини. Випишіть їх.

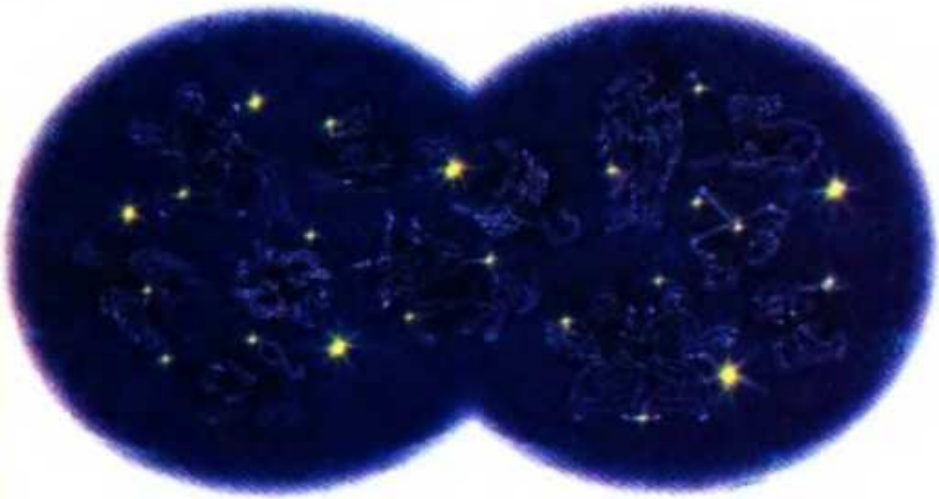

2. Підготуйте розповідь «Фантастична подорож», використовуючи виписані назви сузір'їв.

303 Запишіть подані іменники в родовому й орудному відмінках.

Кошти, надра, іменини, грошенята, гуслі, дебати, вибори, дріжджі, жалюзі, задвірки, збори, кайдани, копалини, куранти.

304 Скориставшись фразеологічним словником, поясніть значення фразеологізмів. Визначте відмінок іменників, що входять до складу фразеологізмів.

Дрижаки хапати, наламати дров, завидки беруть, зашпори заходять, злидні обсіли.

305 Пригадайте назви розділових знаків. Які з назв мають форму тільки множини? Розкажіть, коли потрібно ставити ці розділові знаки.

Юрій Кондратюк довів, що тільки багатоступенева ракета може подолати земне тяжіння. Його ідеї використані також при будівництві Кримської вітроелектростанції, зведенні Останкінської телевізійної вежі. У Сибіру за його проектом побудували величезне дерев'яне зерносховище з елеваторами. У всіх цих технічних досягненнях втілено задуми геніального винахідника з Полтави.

Учень:
— Ось гляньте, Петре Івановичу!
— Що це? — не зрозумів учитель.
— Фотографія.
— Що за фотографія?
— Але ж ви самі казали, що хотіли бачити моїх батьків.

§ 33. *Не* з іменниками

З іменником частка ***не*** може писатися разом і окремо.

306 1. Прочитайте подані слова. Поясніть написання ***не***.

Недолік, нежить, незгара, неук, **немич**, **нероба**, немовля, **неслух**, негода, **небилиця**, невагомість, негайність, негідник, **незабудка**.

2. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

307 1. Розшифруйте рядки з віршів Агатангела Кримського. Ключ до шифру: кожне число відповідає порядковому номеру букви за алфавітом.

18	7	17	1	8		24		22	3	12	23	12

4	12	21	29	7		18	1	6		18	7	3	19	16	32

2. Поясніть орфограму «*Не* з іменниками».

308 Доберіть до поданих слів антоніми з *не*. Запишіть слова парами.

Бажання, вдячність, визнання, везіння, воля, дбайливість, довіра, доля, заможність, зацікавленість, звичність.

309 Запишіть, розкриваючи дужки.

У постаті Агатангела Кримського вражає (не) звичність, (не) ординарність захоплень. Він володів шістдесятьма мовами, був чудовим перекладачем із перської, таджицької, турецької, азербайджанської та інших мов. Кримський — один із засновників Академії наук в Україні. Він відчував (не) обхідність вивчення історії української мови, брав активну участь у створенні словників, упорядкуванні правопису, був редактором численних видань словників, збірників із сходознавства. (Не) осяжність обдарування видатного українського орієнталіста виявилася також у його письменницькій творчості.

Орієнталіст, або сходознавець, — це вчений, що вивчає історію, економіку, літературу, етнографію, мистецтво, філософію народів Азії.

310 1. З'єднайте частини прислів'їв. Запишіть їх.

Не копиту кобила,	а господар дім.
Не товар, що лежить,	а друг, хто правду каже.
Не дім господаря красить,	а копито кобилі.
Не друг, хто медом маже,	але правда.
Не приказка,	а товар, що біжить.
Не подарунок дорогий,	а два вуха і шапка зверху.
Не голова,	а увага.

2. Поясніть орфограму «*Не* з іменниками».

311 Прочитайте вірш. Знайдіть слова, які, на вашу думку, вигадав сам автор. Поясніть свій вибір.

Частка «не»

Фрося, Борчина сестра,
Не пішла до некрамниці,
Не купить неполуниці
І непляшку неситра,
І невафель некіло —
Не тому, що не було.
Річ у тім, що наша Фрося
Колупає пальцем в носі
Й дуже любить частку «не»,
Щоб робить нічого **не**.

Г. Фалькович

312 1. Прочитайте текст. Випишіть іменники. Визначте їхні відміну і відмінок.

Із Бабусиної Скрині

За ви́грашки — дуже легко, без будь-якого зусилля щось робити.

Рання весна в саду. Проти сонця вся полунична грядка зацвіла... кульбабами. З жовтих квітів Ярослава сплела гарний вінок. А бабусі клопіт: треба полоти грядку, бо кульбаба засіє весь город.

Бабуся просить Дмитрика і Ясю:

— Повиривайте кульбабу. Вам це за виграшки, а вирвете полуницю, зробите добру справу.

Дмитрик. Бабусю, а що таке — за виграшки?

Бабуся. Виграшки — те саме, що іграшки. Коли хочуть сказати, що можна щось зробити легко, не надриваючись, навіть із задоволенням, то кажуть: «Вам це буде **за виграшки**». Ось і ви, граючись, вирвете кульбабу й отримаєте приз — пиріжки.

Яся. Або коржі з маком.

2. Пофантазуйте, чому квітка *кульбаба* має таку назву.

313 Розгадайте ребуси. Зі словами-розгадками складіть і запишіть речення.

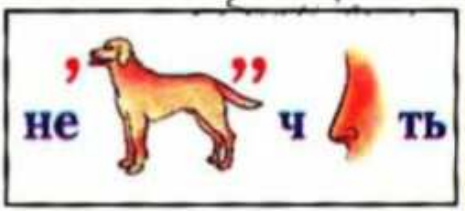

§ 34. Букви *е, и, і* в суфіксах *-ечок-, -ечк-, -ичок-, -ичк-, -інн(я), -енн(я), -н(я), -инн(я), -ив(о), -ев(о)*

ПОВТОРЮЄМО

1. Яка значуща частина слова називається суфіксом?
2. Якого значення надають словам *вершечок, донечка* суфікси *-ечок, -ечк*?
3. Якого значення надає словам *картоплиння, гарбузиння* суфікс *-инн(я)*?

314 Спишіть, вставляючи пропущені букви.

Павути..я зависло на похилених травах, упокоєно застигла в озерах, покритих лата..ям, осі..я вода, на далекім узлі..і і в променях сонця горять-палахкотять дуби яскравим багрянцем (*О. Гончар*).

Іменникові суфікси	Правопис	Приклади
• *-ечок (-єчок), -ечк* (у зменшено-пестливих назвах)	**е**	*мішечок, пиріжечок, стежечка*
• *-ичок, -ичк* (у зменшено-пестливих назвах, утворених від слів із суфіксами *-ик, -иц(я)*)	**и**	*котичок (котик), часничок (часник), паличка (палиця), розумничка (розумниця)*
• *-инн(я)* (у збірних назвах) • *-інн(я), -енн(я)* (у словах, утворених від дієслів)	**-ин-**	*лущиння, павутиння, сидіння, змужніння, зауваження, схвалення*
• *-ен(я), -єн(я)* (у назвах малят)	**и**	*кошеня, цуценя, змієня*
• *-ив(о)* (у збірних назвах)	**и**	*варивo, печивo, паливo.* **Винятки:** *марево, маєво*

316. Користуючись таблицею, доберіть власні приклади до кожного типу орфограм.

317. Складіть речення з іменниками *дослідження, застовпиння, весіння, гудіння, пташеня, чаєння*. Поясніть правопис цих іменників.

318. Утворіть спільнокореневі іменники від поданих слів, використовуючи суфікси з таблиці.

Обміліти, управляти, спростити, сонях, морква, запросити, обчислити, уточнити.

319. 1. Прочитайте.

Павутина в 100 разів міцніша за сталеву нитку такої ж товщини, як павутина.

Павутина така тонка, що якщо нею оповити земну кулю по екватору, то вага павутиння дорівнюватиме вазі апельсина.

2. Поясніть написання іменників *павутина* і *павутиння*.

320. 1. Спишіть. Поясніть правопис виділених слів.

Син мужицький. Золоте **коріння**.
Одчайдушна блискавка брови,
Спалах — і холуйське **павутиння**
Запалив пожаром голови.

І. Драч

2. Знайдіть у підручнику «Українська література» десять іменників з орфограмами «Букви *е, и, і* в суфіксах *-їнн(я), -енн(я), -и(я), -инн(я), -ів(о), -ев(о)*». Запишіть їх.

320 Запишіть слова, зашифровані в схемах.

берег	-ечок -ечка -ичок -ичка -иня -ня	паляни	горщ	-ечок -ечка -ичок -ичка -иня -ня	кроле	верш	-ечок -ечка -ичок -ичка -иня -ня	стеж
гудз		лон	яз		свіч	вул		лис
сумлі		каче	кос		ході	натхне		горобе

зморш	-ечок -ечка -ичок -ичка -иня -ня	гапл	гач	-ечок -ечка -иок -иока -иня -ня	бал	суч	-ечок -ечка -ичок -ичка -иня -ня	ярл
річ		слоне	іме		лял	бур		діж
сестр		доруче	гуцуле		вод	зайче		суп

321 Спишіть, вставляючи пропущені букви. Позначте суфікси у виділених словах.

1. *Любо було* глянути на її дрібненькі, запечені на сонці руч..нята. 2. Колосся лоскоче спітніле лич..нько. 3. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мар..ві танцюють далекі тополі. 4. Дружно бігли миршаві кон..нята. 5. Усі такі веселі, гомонять, радіють свят..чку. 6. Уранці випливло ясне сон..чко на погідне небо. 7. Високі кряжисті верби зеленою банею нависли над вул..чкою (*За М. Коцюбинським*).

322 1. Прочитайте текст. До яких слів у ньому можна дібрати спільнокореневі слова із суфіксами *-ечок, -ичок*?

із Бабусиної скрині

На вербі груші — наговорити нісенітниць, дурниць, того, чого не буває.

Дітей зацікавила стара груша, на яку прищепили плоди різних сортів. І колір, і розмір, і форма (а що вже й казати про смак!) грушок дуже відрізняються.

Ярся. А на будь-яке дерево можна прищепити грушу? Навіть на вербу?

Бабуся. Верба ж не садове дерево, на нього садівники ніколи не щеплять груші. Але груші іноді таки на вербі ростуть.

Дмитрик. Бабусю, це, мабуть, жарти. Так буває тільки в мові!

Бабуся. Авжеж. Буває, людина наговорить, набалакає щось неправдоподібне, у яке ніхто із слухачів не вірить. Тоді й кажуть: «Наговорив на вербі груші». Ніхто не може уявити на вербі груші.

2. До якої ситуації з вашого шкільного життя можна застосувати вислів *на вербі груші*?

§ 35. Написання та відмінювання чоловічих і жіночих імен по батькові

Утворення імен по батькові

423 Прочитайте. Занам'ятайте правопис.

Анатолій — Анатолійович — Анатоліївна
Віталій — Віталійович — Віталіївна
Валерій — Валерійович — Валеріївна
Геннадій — Геннадійович — Геннадіївна
Микола — Миколайович — Миколаївна
Олексій — Олексійович — Олексіївна
Тадей — Тадейович — Тадеївна

Василь — Васильович — Василівна
Дмитро — Дмитрович — Дмитрівна
Лев — Львович — Львівна
Павло — Павлович — Павлівна
Петро — Петрович — Петрівна
Тарас — Тарасович — Тарасівна
Ярослав — Ярославович — Ярославівна

Деякі чоловічі імена по батькові мають паралельні форми: *Лука — Лукич, Лукович; Сава — Савич, Савович.*

424 1. Запишіть власне ім'я по батькові. Утворіть і запишіть форми імен по батькові від імен найближчих родичів.

2. Складіть і запишіть твір (5–7 речень) про цікавий випадок зі шкільного життя, використовуючи в ньому імена по батькові ваших учителів.

425 Утворіть і запишіть жіночі та чоловічі імена по батькові від поданих імен.

Антон, Борис, Віталій, В'ячеслав, Гнат, Данило, Євген, Іван, Костянтин, Любомир, Михайло, Назар, Олександр, Петро, Святослав, Яків.

326. 1. Розгляньте малюнок. Придумайте імена та по батькові всіх зображених на ньому людей.

2. Складіть родовідне дерево для цієї сім'ї. Намалюйте його в зошиті, підпишіть імена та по батькові.

3 ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Імена по батькові відмінюються як іменники I або II відміни (залежно від закінчень).

Відмінок	Приклади		
Н. в.	Наталя Петрівна	Яків□ Іванович□	Любов□ Василівна
Р. в.	Наталі Петрівни	Якова Івановича	Любові Василівни
Д. в.	Наталі Петрівні	Якову Івановичу	Любові Василівні
Зн. в.	Наталю Петрівну	Якова Івановича	Любов□ Василівну
Ор. в.	Наталею Петрівною	Яковом Івановичем	Любов'ю Василівною
М. в.	на Наталі Петрівні	на Якові Івановичу	на Любові Василівні
Кл. в.	Наталю Петрівно	Якове Івановичу	Любове Василівно

У давальному й місцевому відмінках можуть бути паралельні форми: (*на*) *Василю* (*Василеві*).

327 1. Скориставшись таблицею, у яких подано етимологію (походження) імен, доберіть із довідки відповідні жіночі та чоловічі імена.

Жіноче ім'я	Чоловіче ім'я
1. Ім'я, що походить із грецької мови й означає «воскресіння»	1. Ім'я, що в латинській мові означає «переможець»
2. Ім'я, яке в грецькій мові означає «спокій, тиша, штиль на морі»	2. Ім'я грецького походження і означає «бунтівник, здатний до непокори»

Довідка: *Зоя, Анастасія, Ілля, Віктор, Марія, Галина, Юрій, Тарас.*

2. Утворіть від дібраних чоловічих імен усі можливі форми по батькові.

328 1. Спишіть, утворивши з двох імен у дужках одне ім'я по батькові.

Вернадський (Володимир, Іван) походить із давнього освіченого українського роду. Прадід — (Іван, Никифор) — навчався в Києво-Могилянській академії. Дід (Василь, Іван) служив лікарем в армії. Батько після закінчення Київського університету Святого Володимира працював викладачем у Петербурзі, Харкові, Москві. Мати — (Ганна, Петро) походить із козацького роду.

2. Складіть розповідь про власні імена, використовуючи малюнок.

329. Накресліть у зошитах таблицю. Скориставшись словником власних імен, доповніть її власними прикладами.

Кличний відмінок власних імен людей

Закінчення	Приклади
-о	Миколо! ...
-е	Петре! ...
-у	Левку! ...
-ю	Сергію! ...

330. Спишіть. Іменники в дужках поставте в потрібному відмінку.

14 листопада 1918 року гетьман Павло Скоропадський підписав Закон про заснування Української Академії наук. Першим президентом одностайно обрали (Володимир Іванович Вернадський). Посаду віце-президента запропонували (Дмитро Іванович Багалій), а в ролі секретаря колеги побачили (Агатангел Юхимович Кримський).

§ 36. Особливості творення іменників

1. Яким способом утворені слова *Приморське, прадід*?
2. Як називається спосіб творення слів, при якому до слова додаються суфікси?
3. Яким способом утворені слова *синь, зелень*?
4. Як називається спосіб творення слів, яким утворено слово *підберезник*?
5. Яким способом утворено слова *вертоліт, ООН*?
6. Які способи творення слів, крім названих у попередніх відповідях, ви знаєте?

Іменникам властиві всі способи словотворення:

- префіксальний;
- суфіксальний;
- префіксально-суфіксальний;
- безафіксний;
- складання слів, основ, початкових букв;
- перехід слів з однієї частини мови в іншу.

331. Запишіть іменники, зашифровані в схемах. Якими способами вони утворені?

332. Спишіть, визначте спосіб творення виділених слів.

Євген Оскарович Патон, видатний учений у галузі **мостобудування**, засновник відомого у світі Інституту **електрозварювання НАН** України, писав: «Мені подобаються точні науки не самі собою, а **можливістю** їх **застосування** на практиці. Абстрактні числа і формули — не для мене. Інша річ — побачити ці формули й ряди цифр утіленими в будівельних конструкціях. А мости — один із найцікавіших видів таких конструкцій».

333. Прочитайте вірш Г. Фалькoвича. Випишіть іменники зі «страшними» суфіксами, позначте ці суфікси.

Страшні суфікси

Щойно втрапили у ліс
Я і мій собака —
Там нас ледве не загриз
Тарган — Тарганяка.

Дременули ми нараз:
Тільки вітер свище,
А зі схованки на нас —
Павук — Павучище.

Ми від нього навтьоки
Крізь кущі, яруги,
А за нами — хижаки,
Хробацюри — Хробаки,
Комар — Комарюги...

Всі голодні та страшні!
Клацають зубами!..
Добре, що лише ві сні
Це було із нами.

334. Спишіть. Позначте суфікси, за допомогою яких утворюються назви професій, роду занять.

Авіатор, бригадир, банкір, вантажник, водій, учений, учитель, газетяр, дизайнер, диригент, скрипаль, черговий.

335. Запишіть вірш. Поясніть, якого значення надають суфікси виділеним іменникам. Поясніть, як утворилося слово «хоробчик».

Нестрашні суфікси

Що мені степи і хащі,
Ікла, пазурі і пащі? —
Не боюсь я навіть зблизька
Ні **пантерки**, ні **тигриська**!

Що мені змія? — **Зміючка**!
Не гадюка, а **гадючка**,
Не пітон — **пітончик**,
Не бізон — **бізончик**!

І не лев, а **левчик**,
І не вовк, а **вовчик**,
Я — хоробрий **хлопчик**:
Хлопчик, плюс **хоробчик**.

Дочитай ремарку:
Він був у зоопарку.

Г. Фалькович

336. Прочитайте. Випишіть виділені іменники, розберіть їх за будовою.

Мости — невтомні **трудяги**, у яких немає ні свят, ні вихідних. Вони працюють цілодобово, за будь-якої погоди і пори року. Багато їх залишив у спадок нащадкам Євген Оскарович Патон. Та є в Києві один — Парковий. А в народі його називають мостом закоханих. Він — це надійність, **романтичність**, **легкість**, вишуканість, тендітність. Хочеться навіть назвати його щонайлагідніше — **міcток**. Чудовий **краєвид** відкривається з нього. Ми бачимо Дніпро, по якому

велично пливуть білі кораблі та снують прогулянкові річні **трамвайчики**. Цей міст — один із незабутніх **подарунків** Майстра дітям, онукам, **правнукам, Україні**.

337. Прочитайте уривок із вірша. Випишіть виділені слова. Утворіть від них іменники. Визначте спосіб творення.

Одні залюблені в старі листи.
Ті — в музику. А ті — в руді томища.
Таке життя...
А він **любив** мости.
О, не любив — кохав.
А може, й вище!

Він їх не слав, не **креслив**, не мостив.
Він їх **ліпив** і **дарував** їм душі.
Під серцем тихо, як дітей, **носив**
І клав на сон грядущий під подушку.

Він міг, як маг, **єднати** береги,
Над урвищем зависнути орлино.
І перед ним **ставали** на коліна
Жахких проваль повержені боги. [...]

Тоді мости, котрі не долюбив,
Він об'єднав у лебедину пісню,
Яка ажурно мала перевиснуть
Понад Дніпровим плесом голубим.

Б. Олійник

338. 1. Прочитайте. Пригадайте ситуацію, у якій ви могли б ужити фразеологізм *і слід захолонув*.

із Бабусиної скрині

І слід захолонув — хтось безслідно зник.

Бабуся загадала Дмитрикові і Ясі нарвати вишень на вареники. Брат і сестричка змагалися, хто перший наповнить торбинку. Несподівано під парканом з'явився сусідський хлопець із велосипедом. Дмитрика з вишні як вітром здуло. Хлопці на велосипедах гайнули до річки. З ґанку почувся голос бабусі: «А Дмитрика вже й слід захолонув!».

Яся здивувалася. Напевно, захолонуть вареники, не дочекавшись Дмитрика, але як може захолонути його слід?

— Так кажуть про того, хто втік, — пояснила бабуся, — зник безслідно, кого не можна наздогнати.

2. Зі словом *слід* є ще фразеологізм — *по гарячих слідах*. З'ясуйте його значення.

Узагальнення до розділу «Морфологія. Іменник»

Іменник — це самостійна частина мови, що означає назву предмета і відповідає на питання *хто?* або *що?*

Схема розбору іменника як частини мови

1. Слово для розбору.
2. Частина мови (іменник).
3. Початкова форма (називний відмінок однини або називний відмінок множини, якщо слово вживається тільки в множині).
4. Істота (*хто?*) чи неістота (*що?*).
5. Загальна назва (з малої букви) чи власна (з великої букви).
6. Рід (чоловічий, жіночий, середній, спільний).
7. Число (однина, множина; тільки однина; тільки множина).
8. Відмінок (сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний).
9. Відміна (I, II, III, IV).
10. Група (для іменників I і II відміни: тверда, м'яка, мішана).
11. Синтаксична роль (підмет, присудок, додаток, означення, обставина).

Зразок розбору іменників, використаних у реченні:

Українські ***письменники*** *та вчені збагатили* ***скарбницю*** *світової культури й науки.*

Письменники — імен., початк. ф. — *письменник, хто?*, іст., заг. наз., чол., мн., Н. в., II відм., тв. гр., підм.

Скарбницю — імен., початк. ф. — *скарбниця, що?*, неіст., заг. наз., жін., одн., Зн. в., I відм., м. гр., додат.

Не **з іменниками пишемо**

разом ← → **окремо**

якщо слово без *не* не вживається:
невдаха, небіж

якщо, додавши ***не***, можна утворити іменник із протилежним значенням:
врожай — неврожай, довір'я — недовір'я

при протиставленні:
Він мені не друг, а приятель.
Не щастя, а лихо об'єднало людей

Поділ іменників на відміни

	I відміна	II відміна	III відміна	IV відміна
Чоловічий рід	+	+	–	–
Закінчення в початковій формі	-а, -я	□, -о	–	–
Жіночий рід	+	–	+	–
Закінчення в початковій формі	-а, -я	–	□ та іменник *мати*	–
Середній рід	–	+	–	+
Закінчення в початковій формі	–	-о, -е, -я	–	-а, -я (-ат, -ят, -ен у непрямих відмінках)
Спільний рід	+	–	–	–
Закінчення в початковій формі	-а, -я	–	–	–

Утворення чоловічих і жіночих імен по батькові

чоловічі імена по батькові	-ович -йович	Антонович, Вікторович Сергійович, Корнійович
жіночі імена по батькові	-івна -ївна	Орестівна, Любомирівна Георгіївна, Юліївна

Завдання для самоперевірки № 1

339. Виберіть правильну відповідь.

1. Іменник — це самостійна частина мови, що означає:
   а) ознаку предмета;
   б) дію предмета;
   в) предмет.
2. Іменник відповідає на питання:
   а) хто? що?
   б) який? чий?
   в) скільки? котрий?
3. Іменник у реченні може бути:
   а) обставиною і означенням;
   б) підметом і присудком;
   в) будь-яким членом речення.
4. У якому рядку всі слова — іменники:
   а) науковий, научити;
   б) наука, науковець;
   в) по-науковому, научений?
5. У якому рядку всі іменники належать до власних назв:
   а) кобзар, сокіл, Прип'ять;
   б) «Кобзар», «Сокіл», Ірпінь;
   в) земля, Земля, місяць?
6. У якому рядку всі іменники належать до спільного роду:
   а) листоноша, ліпша, забіяка;
   б) мряка, каша, нероба;
   в) зілля, дівча, хлоп'я?
7. Виберіть іменник, що має форму тільки множини:
   а) морозиво;
   б) граблі;
   в) лопати.
8. Який відмінок не вживається без прийменника:
   а) називний;
   б) родовий;
   в) місцевий?
9. Серед поданих слів знайдіть незмінюваний іменник:
   а) олівець;
   б) олів'є;
   в) омар.
10. У якому рядку всі іменники належать до IV відміни:
    а) оселя, теля, стеля;
    б) оленя, коліща, хлоп'я;
    в) мрія, історія, ім'я?
11. Іменники яких відмін поділяються на м'яку, тверду і мішану групи:
    а) першої і третьої;
    б) першої і четвертої;
    в) першої і другої?

12. Яким способом утворено іменник *велич*:
а) префіксальним;
б) суфіксальним;
в) безафіксним?

Завдання для самоперевірки № 2

340. Виберіть правильну відповідь.

1. У якому рядку всі іменники написані правильно:
а) планета «Сатурн», Чорне море, місто Яготин;
б) Верховна рада, Тарас Шевченко, чипси «Люкс»;
в) журнал «Юний технік України», Атлантичний океан, магазин «Мобілочка»?

2. У якому рядку форми іменників чоловічого роду однини в родовому відмінку II відміни подані неправильно:
а) тролейбуса, явора, сантиметра;
б) Донбаса, Близького Сходу, Ірана;
в) переїзду, твору, циркуля?

3. Знайдіть іменник III відміни, у якому в орудному відмінку однини відбувається подовження:
а) січ; б) юність; в) мати.

4. У якому рядку в усіх іменникових суфіксах пишеться *-е-*:
а) зверя..ння, ход..ння, вікон..чко;
б) гус..ня, запізн..ння, діж..чка;
в) мерехт..ння, кол..во, мар..во?

5. За якими буквосполученнями пізнаємо чоловічі імена по батькові:
а) -ович, -евич;
б) -івна, -ївна;
в) -йович, -ович, -ич?

6. У якому словосполученні *не* з іменником пишеться окремо:
а) зимова (не)года;
б) (не)правда, а брехня;
в) прикре (не)порозуміння?

341. 1. Прочитайте вірш. Випишіть іменники II відміни в три колонки за групами – тверда, м'яка, мішана.

ІМЕННИК

Тиша. Сон. Будильник. Ранок.
Мама. Тато. Джек. Сніданок.
Сумка. Термос. Ковбаса.
Ліфт. Автобус. Шлях. Краса.

Стежка. Ліс. Дуби. Ялиці.
Вуж. Гриби. Пташки. Суниці.
Білка. Небо. Синь. Роса.
Тиша. Термос. Ковбаса.

Комарі. Вогонь. Димок.
Шлях. Автобус. Ліфт. Замок.
Ванна. Мило. Ліжко. Сон.
Джек зітхає, наче слон.

Г. Фалькович

2. Випишіть і провідміняйте іменник III відміни.

3. Випишіть іменник, утворений способом переходу слова з однієї частини мови в іншу.

4. Складіть і запишіть міні-твір, використовуючи іменники з вірша Г. Фальковича «Іменник». Визначте відмінки іменників, використаних у творі.

342. 1. Прочитайте вірш. Іменників яких відмін немає у вірші?

Оленя одне блукало,
Оленя когось шукало.
Оля Олю запитала:
— А кого воно шукало?
Оля Олі говорила:
— А матусю свою милу!

Г. Чубач

2. Випишіть виділене слово. Доберіть до нього омонім (іменник, що позначає мийний засіб).

343. 1. Складіть із пазлів вислів митрополита Іларіона.

2. Із складеного вислову виберіть будь-який іменник і зробіть його письмовий розбір як частини мови.

Чим прикметний цей розділ? У ньому ви дізнаєтеся про прикметник як частину мови. А ще ви натрапите на цікаву рубрику «І пензлем, і словом».

Що ж треба знати про прикметник як частину мови?

Насамперед він є назвою ознаки. Залежно від того, яку ознаку прикметник називає, розрізняють якісні, відносні та присвійні прикметники.

Хоч прикметник має рід, число і відмінок, проте вони не самостійні, а залежать від роду, числа і відмінка іменника, з яким пов'язаний прикметник.

Якісна ознака прикметника виявляється більшою чи меншою мірою. У цьому ви переконаєтесь, утворюючи форми вищих і найвищих ступенів порівняння прикметників.

Прикметники змінюються за відмінками. Відмінкові закінчення залежать від того, до якої групи — твердої чи м'якої — належить конкретний прикметник. Мають прикметники повну й коротку форми, а в реченні найчастіше виконують роль означення та іменної частини складеного присудка.

Ви навчитесь утворювати прикметники від інших частин мови з допомогою вже відомих вам способів словотворення. Знання характерних ознак прикметника як частини мови допоможе вам писати твори з описами природи, приміщення. Ви навчитесь урізноманітнювати свої висловлювання, широко вводячи в них прикметники.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Присвійні
бабусин, батьків

Відносні
дерев'яний, сільський

Якісні
білий, теплий

М'яка група
давній, учорашній

Тверда група
державний, сестрин

Вищий ступінь порівняння
глибший, більш (менш) серйозний

Найвищий ступінь порівняння
найближчий, найбільш (найменш) вибагливий

Повна форма
господарський, червоний

Коротка форма
повен, зелен

1. «Ідилія». Художник М. Пимоненко.
2. «Портрет дівчини в червоному капелюсі». Художник О. Мурашко.
3. «Біля яблуні». Фрагмент. Художник Т. Бойчук.
4. Олександр Мурашко в майстерні.
5. Засновники Української академії мистецтв.

МОРФОЛОГІЯ·ПРИКМЕТНИК

Ви отримаєте естетичну насолоду, порівнюючи барви та настрій творів живопису і мистецтва слова. Ви дізнаєтеся про видатних українських художників, композиторів та співаків.

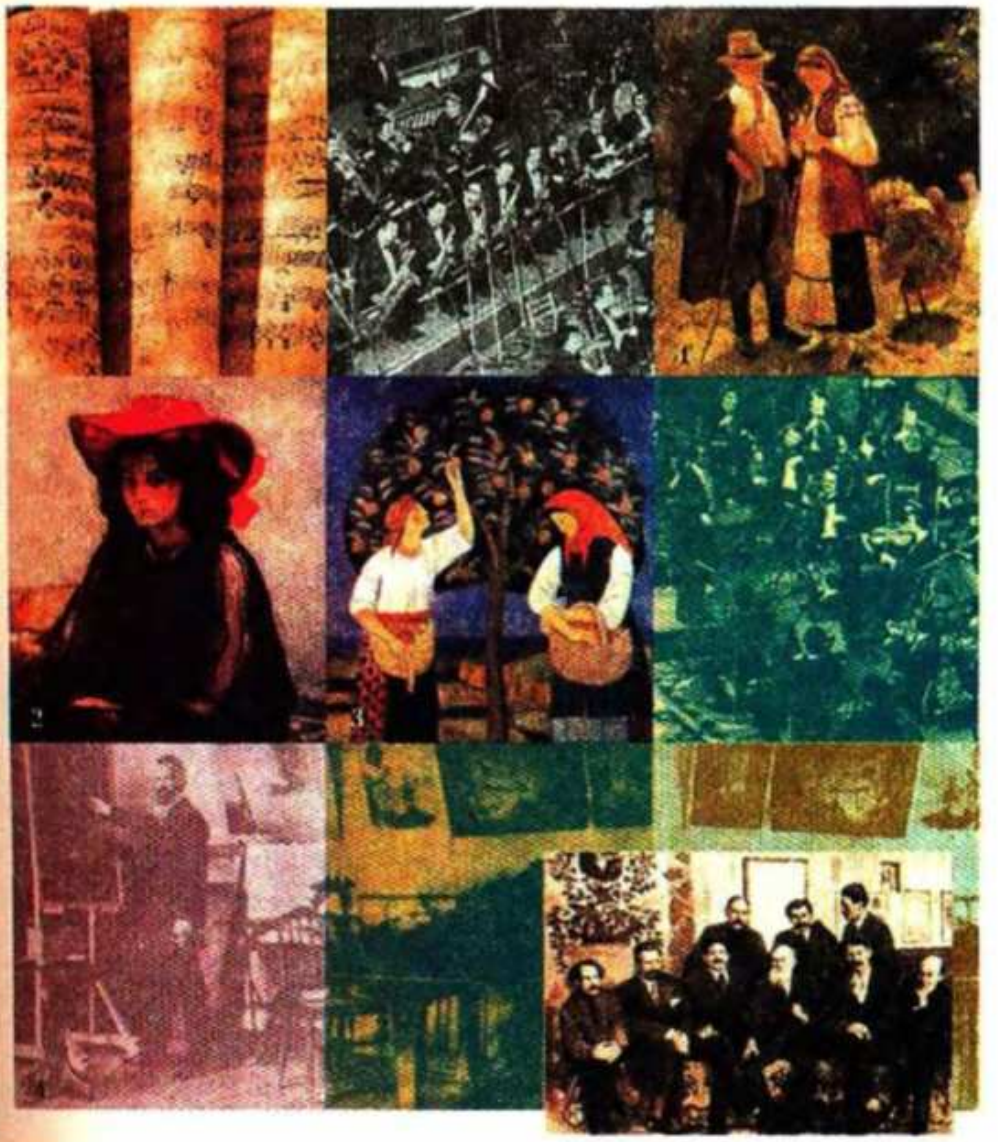

§ 37. Прикметник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

344. 1. Прочитайте початок вірша Г. Фалькoвича. Випишіть із нього прикметники.

ПРИГАДАЙМО

Дитяча мова

Щира, кльова, щедрослова,
Хай живе дитяча мова!
А дорослу, переросту,
Не люблю я, бо вона —
Перелякана й нудна.

2. Знайдіть у тексті жаргонізм. Для чого автор ужив це слово?

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

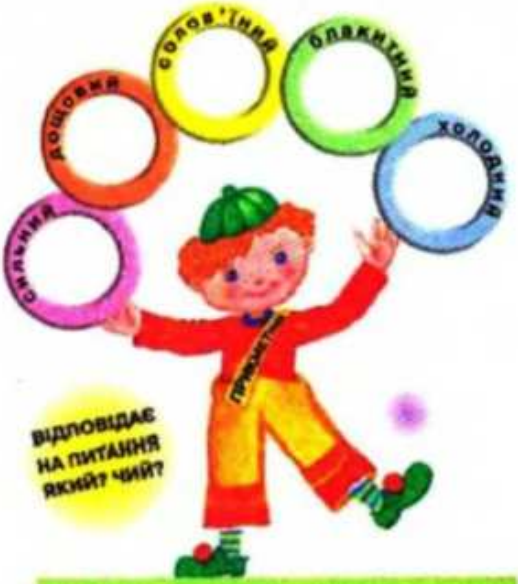

ВІДПОВІДАЄ НА ПИТАННЯ ЯКИЙ? ЧИЙ?

ОЗНАЧАЄ ОЗНАКУ ПРЕДМЕТА АБО НАЛЕЖНІСТЬ

ЯКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ МАЮТЬ СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ: ВИЩИЙ І НАЙВИЩИЙ

ГРУПИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ: ЯКІСНІ | ВІДНОСНІ | ПРИСВІЙНІ

ЗМІНЮЄТЬСЯ ЗА РОДАМИ: ЧОЛОВІЧИЙ | ЖІНОЧИЙ | СЕРЕДНІЙ

ЗМІНЮЄТЬСЯ ЗА ЧИСЛАМИ: ОДНИНА | МНОЖИНА

У РЕЧЕННІ НАЙЧАСТІШЕ ВИСТУПАЮТЬ ОЗНАЧЕННЯМ, ПРИСУДКОМ

ЗМІНЮЄТЬСЯ ЗА ВІДМІНКАМИ (УСІ ВІДМІНКИ, КРІМ КЛИЧНОГО)

Прикметник — це самостійна частина мови, що виражає ознаку (прикмету) предмета.

Ознака предмета — це або його якість, або матеріал, з якого він зроблений, або належність предмета комусь, або відношення до іншого предмета, наприклад: *кольоровий папір, скляний посуд, мамина хустка, міський транспорт.*

Прикметник відповідає на питання *який? чий?*

Початкова форма прикметника — називний відмінок однини чоловічого роду.

345 1. Прочитайте закінчення вірша Г. Фалькoвича «Дитяча мова».

Ти — дитяча, нездача,
Хоч, буває, і заплаче —
Суперкласна, **пречудова**,
Дзвінко-різно-кольорова.

Зрозуміла квітам, звіру,
Кораблю і журавлю,
Я цій мові просто вірю,
Просто я її люблю.

Всім **дорослим** терміново
Треба вчить дитячу мову.

2. Доберіть синоніми до виділених прикметників.

3. Складіть два речення з дібраними синонімами.

346 Спишіть. Визначте рід, число та відмінок прикметників.

У місті Феодосії, що притулилося до самого Чорного моря, 1817 року в маленькому будинку народився хлопчик. Із вікон відкривався прекрасний краєвид — небо, море і кораблі. Можливо, саме це визначило майбутнє життя знаменитого художника Івана Айвазовського. Головним «натурником» для нього стало море — йому присвятив художник свої найкращі картини. І хоч талановитого майстра із захопленням приймали сивий Рим, славний Неаполь, весела Венеція, романтичний Париж, урівноважений Лондон, різноликий Амстердам, в одному з листів він писав: «Моя адреса завжди — місто Феодосія».

347. 1. Прочитайте вірш Г. Фалькoвича. Якими членами речення є прикметники в ньому?

У комп'ютера проблеми —
Він боїться Олі й Емми,
Бо вони хоч невеличкі,
Та гидкі в дівчаток звички:
Відбирати в нього мишку
І гукать сусідську кішку,
Потім ждати, що вона
Уполює гризуна.
Добре, що пухнастий гість
Зранку техніку не їсть.

2. У якому значенні вжито у вірші слово *мишка*?

348. 1. Спишіть, підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

Юнга, юнак, юність, юнацький.
Веселий, веселіпати, веселковий, весільний.
Сині, жовті, червоні, білий.

2. Спишіть, ставлячи прикметники в дужках у потрібній формі.

Свої твори, що вражали (життєвий, природний) красою, Іван Айвазовський писав не з натури, на лоні природи, а в майстерні. Художник вважав, що митець має вміти фантазувати. Можна бути (чудовий) копіювальником, але не досягти справжньої майстерності. Важко змалювати порив вітру, сплеск хвилі. Потрібно бути (уважний), спостерігаючи за ледь (помітний) порухами стихій, щоб пензель почав (світлий і темний) мазками творити диво на (маленький) клаптику паперу чи (великий) полотні.

349. 1. Прочитайте текст. Які кольори названо в ньому? Якими частинами мови вони позначаються?

Є сім основних кольорів, які утворюють усе розмаїття барв. *Жовтий* колір — це символ сонця, *зелений* — трави, *блакитний* і *синій* — неба, моря.

Назва кольору *червоний* походить від назви комахи *червець*. Із забарвленої речовини, що міститься в лялечці цієї комахи, у давнину виробляли червону фарбу.

Жовтогарячий, помаранчевий, або *оранжевий,* колір — це колір апельсина, *фіолетовий* — квітки фіалки.

2. Запишіть назви кольорів спектра. Допоможе це зробити в правильній послідовності фраза: *Чарівниця осінь жар-птаха зазирає бабин сад фарбувати.*

350. 1. Прочитайте. У якому значенні (прямому чи переносному) вжито виділені прикметники? Якому стилю це властиво?

1. Мені фіалки в'ються **синім**, в моїй душі конвалії цвітуть. 2. І **сивий** день вклонився житу (*З тв. А. Малишка*).

2. Пригадайте назви художніх засобів, які ви вивчали на уроках української літератури, де прикметники відіграють головну роль.

І пензлем, і словом

351. 1. Розгляньте репродукцію картини І. Айвазовського. Прочитайте вірш. Який художній засіб використав поет, змальовуючи море?

В морі я хотів печаль свою втопить —
Я до моря вийшов рано — море спить.
І мені його будити стало жаль —
Залишилася мені моя печаль.

Ополудні йду до моря і здаля
Бачу, що воно сміється, як маля.
І мені його смутити стало жаль —
Залишилася мені моя печаль.

Уночі до моря знову я прибіг,
А воно ридало біля ніг моїх.
І мені його самого стало жаль —
Залишилася мені його печаль.

Д. Павличко

2. Якими прикметниками можна описати стани моря, що зобразив поет? Запишіть їх.

3. Спишіть текст, вставляючи потрібні слова з довідки.

Малювати, виявляється, можна не лише ... , а й ... . У вірші Дмитра Павличка немає жодного ... , але море описано надзвичайно поетично. Читаючи вірш, ми власне ... не бачимо, однак постає воно в уяві, як живе.

На картині ж ми споглядаємо море в усій його красі. Художник намалював його так майстерно, що виразно чується сонне дихання ... , ... доторк вранішніх сонячних променів.

Довідка: *пензлем, словами, прикметника, моря, хвиль, лагідний.*

4. Доберіть якомога більше прикметників, якими можна описати стан моря, зображений на картині І. Айвазовського.

352. Прочитайте усмішку. Назвіть слова іншомовного походження. Утворіть від них прикметники.

— Сину, як твої справи в школі?
— Супер, тату. Контракт із шостим класом продовжили ще на рік.

§ 38. Групи прикметників за значенням

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Прикметники за значенням поділяються на групи: **якісні, відносні** і **присвійні**.

Якісні прикметники відповідають на питання *який? яка? яке? які?* і називають ознаки предметів, що сприймаються через відчуття.

Якісні прикметники

називають	**називають ознаку, що сприймається через**
властивості істот: *веселий, сумний*	дотик: *гострий, шершавий*
оцінку предметів: *цікавий, гарний*	зір: *темний, білий*
форму: *круглий, квадратний*	смак: *кислий, солоний*
розмір, простір: *короткий, довгий*	нюх: *ароматний, запашний*
швидкість, час: *повільний, швидкий*	слух: *голосний, тихий*

Відносні прикметники відповідають на питання *який? яка? яке? які?* і називають ознаку через відношення до предмета.

Відносні прикметники називають ознаку за відношенням

часу	матеріалу, з якого зроблено предмет	призначення	явища природи	місця	належності
учорашній, щорічний	*дерев'яний, глиняний*	*шкільний, столовий*	*осінній, дощовий*	*тутешній, міський*	*угорський, мовний*

Присвійні прикметники відповідають на питання *чий? чия? чиє? чиї?* і називають ознаку за належністю предмета кому-небудь.

Присвійні прикметники називають ознаку за належністю

істоті (загальні назви)	істоті (власні назви)	тварині
братові рукавиці	*Олексієва книга*	*вовчий хвіст*
материна хустка	*Наталчин МП3-плеєр*	*заячий слід*

353 1. Запишіть прикметники в три колонки: а) якісні; б) відносні; в) присвійні.

Давній, дощовий, риб'ячий, одноманітний, український, Уляшин, багатий, європейський, Йосипів, розумний, залізний, неньчин, огидний, липовий, удавів, білий, осінній, єнотів, успішний.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, з букв, якими починаються слова в кожній колонці, складеться прислів'я. Поясніть його значення.

354 1. Спишіть. Над кожним прикметником надпишіть його групу за значенням.

Видатний український художник **Сергій** Васильківський народився в мальовничому куточку **України** над тихою **річкою** Сіверський Донець. Містечко мало солодку назву Ізюм. Змалку любив Сергій слухати дідові **розповіді** про хоробрих козаків, а також про нелегкі чумацькі **шляхи**. Частими гостями в родині були кобзарі, від яких хлопчик навчився **гри** на бандурі. Народні перекази, материна пісня, **природа** — усе це пробудило в романтичній натурі Сергія майбутній **талант** художника.

2. Від виділених іменників утворіть прикметники. Запишіть їх.

3. З утвореним присвійним прикметником складіть словосполучення, використовуючи іменники *олівець, ручка, оповідання*.

355 1. Розгляньте малюнки. Запишіть прикметники, що виражають відношення предметів до матеріалу, з якого вони зроблені.

2. До якої групи належать ці прикметники? Складіть речення з двома-трьома (на вибір) прикметниками.

3. Випишіть з орфографічного словника по п'ять якісних, відносних і присвійних прикметників.

1. Що таке лексичне значення слова?
2. Які слова називаються багатозначними?
3. Що означає вислів: «слово вжите в переносному значенні»?

356. Утворіть словосполучення з прикметниками *золотий, свіжий*, які б уживалися в прямому й переносному значенні. Складіть із ними речення.

Прикметники часто вживаються в переносному значенні, тому вони мають властивість переходити з однієї групи за значенням в іншу.

Основна група	Перехідна група
Якісні прикметники	Якісно-відносні прикметники
Кисле яблуко	Кислий ґрунт
Відносні прикметники	Відносно-якісні прикметники
Шоколадний торт	Шоколадна засмага
Присвійні прикметники	Присвійно-якісні прикметники
Заячий слід	Заячий характер

357. 1. Із поданих іменників і прикметників утворіть словосполучення, у яких прикметники належали б до різних за значенням груп. Запишіть їх.

Зразок. *Залізні нерви — залізний замок.*

Ведмежий, солодкий, сталевий, цукор, труба, барліг, життя, воля, послуга.

2. Складіть речення з утвореними словосполученнями.

358. Прочитайте. Випишіть виділені сполучення слів, визначте в них групу прикметників за значенням.

С. Васильківський любив малювати небо. Він робив це так майстерно, що сучасники називали його *небесним, сонячним художником*. Вражає *рідкісне вміння* митця передавати бездонну глибину повітряної блакиті. У *ясний літній день* його *хмаринки легкі, кучеряві, грайливі*. Коли сонце заходить, вони *стають олов'яними, застиглими*. Якщо ж художник малює осіннє небо, то на його картинах бачимо *похмурі, обважнілі хмари*.

359. 1. Розгляньте репродукцію картини. Прочитайте текст.

Із золотої рами дивиться на нас сонячний широкий степ. Ніби чутно дзвінку пісню жайворонка. Легко, вільно дихається степовим повітрям: воно потужними потоками струмує на нас із картини незрівнянного Васильківського.

Художник жив нероздільним життям із природою, її звуками та барвами, і це відбилося в його полотнах. Сергій Іванович був великим пейзажистом — його картини розкривають споконвічні таємниці життя, примушують вслухатися в розкішну пісню солов'я та журне туркотіння горлиці...

2. Випишіть прикметники, визначте групи. Придумайте і запишіть словосполучення, у яких прикметники змінюють своє значення й переходять до іншої групи.

3. Складіть за картиною С. Васильківського «Козаки в степу» невеличкий твір (6-7 речень) із прикметниками, що належать за значенням до трьох основних груп.

360. Спишіть прислів'я. Визначте групи прикметників за значенням.

1. Багачева правда гірша за брехню. 2. На панську мудрість — мужицька хитрість. 3. Білі руки, а сумління чорне. 4. Правда гостра, як коса. 5. Молодий місяць не всю ніч світить. 6. Лице рум'яне, а серце кам'яне. 7. Від теплого слова і лід розмерзається. 8. І від солодких слів буває гірко.

361. 1. Розшифруйте ребус. Запишіть розшифроване словосполучення. Визначте групу прикметника за значенням.

2. Доберіть і запишіть словосполучення, у якому прикметник змінює своє значення й переходить в іншу групу.

На вулиці стоїть маленький хлопчик і голосно плаче. До нього підходить міліціонер:

— Чого ти плачеш, хлопчику?

— Я загуби-и-ився...

— А ти хоч адресу свою знаєш?

— Та-а-ак... asf.cg.apple.net.

— О Боже — а це ж де?.. Як твоє ім'я?

— Administra-a-tor.

1. Прочитайте за ролями.

Із Бабусиної скрині

Викапана (мама, бабуся), викапаний (тато, брат) — дуже подібний до когось.

Зібралися сусіди, родичі. Роздивляються фотографії.

Бабуся. Ну вже й Дмитро — викапана мама!

А Ясі почулося — «викупана мама».

Яся. До чого ж тут *викупана*?!

Бабуся. Ясюню, я сказала *викапана*, тобто Дмитрик дуже подібний до мами.

Яся. Якесь чудне слово — *викапана*. А про мене теж можуть сказати, що я — викапаний тато?

Дмитрик. Дивно... От коли кажуть *схожий як дві краплі води*, то це зрозуміло.

Бабуся. Справді, важко розрізнити дві краплі води: такі вони однакові, подібні, схожі між собою. Ми схожі на своїх найближчих родичів — маму, тата, сестру, брата, бабусю, діда, дядька, тітку. А коли дуже схожі, *як дві краплі води*, тоді кажуть **викапана мама, викапаний тато**.

Дмитрик. А, я зрозумів! Це так ніби намалювали портрет. Пам'ятаєш, Ясю, колись ми спостерігали, як працював художник? Мазок за мазком, крапля за краплею наносив він фарбу, аж поки не вималювалося обличчя. Краплинки, що лягали поряд, майже не відрізнялися одна від одної...

Яся. Із таких «кап-кап» і народився портрет. І слово тепер зрозуміле. Отож, Дмитрику, ти — **викапана мама**, а я — **викапаний тато**, бо я більше схожа на нього.

2. Поміркуйте, на кого з рідних, родичів схожі ви. Розкажіть про вашу подібність до когось, використовуючи прикметники.

§ 39. Ступені порівняння якісних прикметників

Якісні прикметники можуть виражати якість предмета більшою чи меншою мірою. Щоб визначити цю міру, потрібно порівняти кілька предметів з тією самою ознакою.

Кажемо: «Цей дуб вищий», коли зіставляємо його з іншим дубом. Для того, щоб сказати: «Цей дуб найвищий», слід порівнювати щонайменше три дерева, з яких одне просто високе, друге — вище, третє — найвище.

Отже, якісні прикметники мають ступені порівняння: **нульовий, вищий** і **найвищий**.

Відносні й присвійні прикметники не мають ступенів порівняння.

Ступені порівняння прикметників

Нульовий ступінь	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
початкова форма якісного прикметника	означає, що якість якогось предмета більша чи менша, ніж якість іншого предмета	означає, що якість якогось предмета виявляється в найвищій мірі

Творення ступенів порівняння якісних прикметників

Вищий ступінь

Проста форма

Корінь або основа нульового ступеня + **-ш-, -іш-**

глибокий — глибший
важливий — важливіший

Складена форма

більш менш + нульовий ступінь

*широкий — **більш** широкий*
*вузький — **менш** вузький*

Найвищий ступінь

Проста форма

най якнай щонай + вищий ступінь прикметника

глибокий
***най**глибший*
***якнай**глибший*
***щонай**глибший*

Складена форма

найбільш найменш + нульовий ступінь

*успішний — **найбільш** успішний*
*тихий — **найменш** тихий*

563 1. Утворіть і запишіть просту форму вищого і найвищого ступенів порівняння від поданих прикметників.

Надійний, страшний, солодкий, геніальний, молодий, стрункий, морозний, ніжний.

2. Прочитайте. З кожного рядка випишіть прикметник. Утворіть складену форму вищого і найвищого ступенів порівняння, запишіть утворені форми.

1. Голосний, голосно, голосище, голосок.
2. Пух, пухнастий, пухом, розпушувати.
3. Кисляй, кисло, кислота, кисляк.

більш гол.
найбільш гол.

Складні випадки утворення вищого ступеня порівняння якісних прикметників

⇒ Випадання суфіксів

-к-: *солодкий — солодший*
-ок-: *глибокий — глибший*
-ек-: *далекий — дальший*

⇒ Зміна приголосних

г, ж, з → жч: *дорогий — дорожчий*
тяжкий — тяжчий
близький — ближчий
ст → щ: *товстий — товщий*

⇒ Особливий випадок зміни приголосних: *вищий* (від *високий*)
кращий (від *красивий*)

⇒ Утворення від основи іншого слова: *поганий — гірший*
гарний — кращий
добрий — ліпший
малий — менший

364. 1. Прочитайте прислів'я. Випишіть якісні прикметники.

1. Хоч гіркий, аби інший. 2. Час – найкращий лікар. 3. Краще один раз побачити, ніж сто разів почути. 4. Чуже завжди смачніше. 5. Здоров'я – найдорожчий скарб. 6. Діти – найбільша радість у світі. 7. Своя сорочка ближча до тіла. 8. Найвища школа – саме життя. 9. Одне сьогодні краще, ніж два завтра. 10. Солодшого й гіркішого за людський язик нема нічого у світі.

2. Розкажіть про способи творення ступенів порівняння цих прикметників.

Якість предмета більшою чи меншою мірою можна виразити не лише через ступені порівняння прикметників, а й іншими способами.

Наприклад, за допомогою:
- суфіксів (*малюсінький, вузенький, здоровенний*);
- префіксів (***премодний, ультрановий, надзвуковий***);
- повторення слів (*великий-великий, тонкий-претонкий*);
- уживання прикметників із прислівниками (***дуже сумний, зовсім дорослий, абсолютно мокрий***).

Прикметники, утворені такими способами, не мають ступенів порівняння.

365. Доберіть по одному прикметнику із а) суфіксами *-еньк-, -енн-*; б) префіксами *ультра-, над-*; в) повторенням слів; г) прислівником *абсолютно*. Складіть із ними зв'язний текст (5–7 речень) на самостійно обрану тему.

366. 1. Прочитайте вірш Г. Фалькoвича. Випишіть прикметники, що виражають якість предмета більшою чи меншою мірою.

ГОРІХОВЕ ЛИХО

Найлихіше з-поміж лих,
Влізло лихо на горіх,
Та й вмостилось на горісі,
Щонайвищому у лісі.

Ну, таке воно страшнюче,
Ну, таке гидке-гидюче,
Що зі страху, із журби
Затремтіли всі дуби.

А іще я чув, крім того,
Що за лихом, зла й німа,
Лазить погань мокронога –
Навіть назви їй нема...

Ой, не дурніший я за всіх –
Омину отой горіх,
Не піду у чорнолісі,
Де горіх на лихо зріс.

Краще вдома у садочку
Вип'ю чаю в холодочку.

2. Підкресліть серед виписаних прикметників ті, які не мають ступенів порівняння.

І пензлем, і словом

367. 1. Прочитайте текст.

Автопортрет — це завжди **дуже уважний** погляд художника на самого себе.

Розгляньмо уважно картину «Автопортрет у білому кожусі». Це полотно одного з **видатних** українських художників XX ст. Федора Кричевського, чи не **найкраща** з його робіт.

Велична, мов монумент, постать. У погляді — почуття власної гідності, **надзвичайна** внутрішня сила, життєва енергія, рішучість. **Найпривабливішу** красу і **найвеличнішу** силу випромінює автопортрет Ф. Кричевського.

Ця картина — своєрідний творчий вияв **надпотужного** таланту художника.

2. Випишіть виділені слова і словосполучення. Підкресліть ті, що не є формами ступенів порівняння якісних прикметників.

3. З'ясуйте за тлумачним словником значення слова *автопортрет*.

4. Пригадайте з уроків української літератури імена письменників, які були художниками і малювали автопортрети.

368. 1. Прочитайте і відгадайте народні загадки.

1. Червона, солодка, пахуча, росте низько — до землі близько. 2. Золоте решето чорних хатинок повне. 3. Сам маленький, а шуба дерев'яна.

2. Випишіть якісні прикметники. Утворіть усі можливі форми ступенів порівняння від них.

Є прикметники, які виражають стан людини, тварини, описують предмет однозначно. Так, лише в казці можна бути одночасно і взутим, і босим (пригадайте казку «Мудра дівчина»). А насправді певні ознаки (їх називають *абсолютними*) змінюватися не можуть: якщо в людини на ногах немає ніякого взуття, то назвати її *менш босою* чи *більш босою* не можна.

Отже, не мають ступенів порівняння якісні прикметники, що вказують на абсолютну ознаку: *лисий, глухий, кульгавий, мертвий, босий, голошиїй, голомозий*.

369. 1. Відновіть за допомогою слів у правій колонці народні загадки. Відгадайте їх (підказка — у довідці).

... мішок на чотирьох стовпах стоїть.	німі
... біс побіг у ліс.	пустий
Сам ..., дріб вибиває, голос густий, дітей збирає.	косий
Чорні, криві, від роду ..., а стануть у ряд — враз заговорять.	горбатий

Довідка: *букви, заєць, верблюд, барабан*.

2. Запишіть відновлені загадки.

3. Підкресліть якісні прикметники, що не мають ступенів порівняння.

— А тепер спробуйте розв'язати це завдання, — запропонувала вчителька, коли пояснила урок. — Ну, хто перший?

Не минуло й десяти секунд, як один з учнів підняв руку:

— Я вже!

— Що, розв'язав?!

— Та ні, спробував...

І пензлем, і словом

370. 1. Розгляньте репродукцію картини Ф. Кричевського «Свати». Прочитайте текст. З'ясуйте значення виділених слів за тлумачним словником.

Із гордовитою впевненістю сидять у святковому вбранні жених і **сват**. Коричнева сватова **свитка** і темний гуцульський **сердак молодого**, їхні білосніжні полотняні сорочки ніби пронизані найтоншими сонячними нитками. Щасливіших людей знайти важко.

А про старого свата можна сказати словами Олександра Довженка: «...І погляд очей, і величезні, мов коріння, руки такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, знали труд і мир, щедроти й добро».

2. Розгляньте схеми. Вони допоможуть вам описати характери героїв картини. Запишіть тільки ті слова і словосполучення, які є ступенями порівняння прикметників.

	більш досвідчений			найщасливіший	
старший	**сват**	мудріший	веселіший	**молодий**	молодший
	дуже добрий			дуже привабливий	

3. Яке враження на вас справили картини Ф. Кричевського? Запишіть 5–7 речень, використовуючи записані прикметники.

371. 1. Прочитайте текст. Випишіть прикметник, ужитий у найвищому ступені порівняння. Яким способом він утворений?

із Бабусиної скрині

Сім п'ятниць на тиждень — хто-небудь дуже часто й легко змінює свої плани, настрій тощо.

Бабуся. Ясю! Дмитрику! Ви обіцяли сьогодні прибрати у своїй кімнаті.

Ася. Бабусю, найкращий день для прибирання — дощовий. А **сьогодні** погода видалася така гарна! Не хочеться бути в хаті.

Дмитрик. Ми краще підемо збирати яблука.

Бабуся. Ви ж учора не хотіли.

Ася. А тепер захотіли.

Бабуся. Оце вже справді — у вас сім п'ятниць на **тиждень.**

Дмитрик. Бабусю, а чому так кажуть?

Бабуся. Бо колись дуже давно по п'ятницях не працювали. Не дозволялося навіть прясти.

Ася. А що ж робили цього **дня**?

Бабуся. Сходилися на торг. Домовлялися, що беруть у когось товар у борг, а розплатитись обіцяли наступної п'ятниці. Але траплялися такі горе-купці, які наступної п'ятниці борг так і не повертали, відкладаючи це з дня на день. Тому кожний день тижня нібито ставав обіцяною п'ятницею. Ось і з'явився вислів: «У нього сім п'ятниць на тиждень».

2. Від виділених іменників утворіть прикметники. Складіть і запишіть із ними речення.

Хвалько

— Ой, синочку роботящий,
Ти сьогодні в мене кращий!
Заперечив роботящий:
— Я у вас завжди найкращий!

Г. Чубач

§ 40. Прикметники твердої і м'якої групи. Відмінювання прикметників

За кінцевим приголосним основи прикметники поділяються на групи: **тверду** і **м'яку**. Прикметники твердої і м'якої груп мають різні зразки відмінювання.

Поділ прикметників на групи

372. Спишіть народні вислови. Надпишіть над прикметниками, до якої групи вони належать.

1. Порожня бочка гудить, а повна мовчить. 2. Осіння муха боляче кусає. 3. Весняний день рік годує. 4. Щедрий — за копійкою аж труситься. 5. Від домашнього злодія не вбережешся.

373. Прочитайте. Випишіть прикметники м'якої групи. Провідміняйте один із них.

Видатний художник Олександр Мурашко народився в Києві. Раннє дитинство провів на Чернігівщині, де його вихованням займалася бабуся, проста селянка. Підлітком йому довелося працювати в іконописній майстерні вітчима. Але його більше вабила яскравість літнього сонця і кольори осінньої днини. Він тонко відчував вранішню прозорість повітря і нечіткі лінії вечірніх сутінків. Усі відтінки рідної природи ми бачимо на картинах художника.

374. Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Самотній, середній, сусідній, садовий.
2. Давній, довгий, дружний, ливний.

Учитель — до учня:
— Яку форму має Земля?
— Круглу.
— А як ти доведеш це?
— Нехай буде квадратна, я не наполягаю.

Зразок відмінювання прикметників твердої групи

Відмінок	Число			
	однина			множина
	чоловічий рід	*жіночий рід*	*середній рід*	
Н. в.	мил**ий**	мил**а**	мил**е**	мил**і**
Р. в.	мил**ого**	мил**ої**	мил**ого**	мил**их**
Д. в.	мил**ому**	мил**ій**	мил**ому**	мил**им**
Зн. в.	мил**ого** (мил**ий**)	мил**у**	мил**е**	мил**і** (мил**их**)
Ор. в.	мил**им**	мил**ою**	мил**им**	мил**ими**
М. в.	на (у) мил**ому** (мил**ім**)	на (у) мил**ій**	на (у) мил**ому** (мил**ім**)	на (у) мил**их**

375. 1. Прочитайте і відгадайте народні загадки.

1. Гарний він на вроду.
Їсть пальне, п'є воду.
Ходить з краю в край,
Ріже чорний коровай.

2. Солона, а не сіль,
Біжить, а не ріка,
Блищить, а не золото,
Коли б відгадати та менше її знати!

2. Випишіть із першої загадки один прикметник твердої групи та провідміняйте його в чоловічому і середньому родах. Поясніть правопис відмінкових закінчень.

3. Випишіть із другої загадки прикметник і провідміняйте його в жіночому роді однини.

Мишко прийшов зі школи. Його зустрічає дідусь:
— Ну, що там заробив?
— Дванадцять балів.
— От молодець! Весь у мене. А з якого предмета?
— Географія — три, математика — три, співи — три, фізкультура — три...

Зразок відмінювання прикметників м'якої групи

Відмінок	Число			
	однина			множина
	чоловічий рід	*жіночий рід*	*середній рід*	
Н. в.	мужній	мужня	мужнє	мужні
Р. в.	мужнього	мужньої	мужнього	мужніх
Д. в.	мужньому	мужній	мужньому	мужнім
Зн. в.	мужній (мужнього)	мужню	мужнє	мужні (мужніх)
Ор. в.	мужнім	мужньою	мужнім	мужніми
М. в.	на (у) мужньому (мужнім)	на (у) мужній	на (у) мужньому (мужнім)	на (у) мужніх

376 Прочитайте текст. Випишіть і провідмінюйте виділені словосполучення.

З дитинства Сашко мріяв вирости і стати великим художником. Однак вітчим Олександра Мурашка не хотів цього. Тоді п'ятнадцятирічний хлопчина пішов на **крайній крок** – залишив домівку. Йому було важко. Але досягти заповітної мрії допомогла **дружня підтримка** дядька, Миколи Мурашка. Згодом хлопець почав навчатися в Петербурзькій Академії мистецтв.

Зразок відмінювання прикметників на *-лиций*

Відмінок	Число			
	однина			множина
	чоловічий рід	*жіночий рід*	*середній рід*	
Н. в.	білолиций	білолиця	білолице	білолиці
Р. в.	білолицього	білолицьої	білолицього	білолицих
Д. в.	білолицьому	білолицій	білолицьому	білолицим
Зн. в.	білолиций (білолицього)	білолицю	білолице	білолиці (білолицих)
Ор. в.	білолицим	білолицьою	білолицим	білолицими
М. в.	на (у) білолицьому (білолицім)	на (у) білолицій	на (у) білолицьому (білолицім)	на (у) білолицих

377. 1. Прочитайте.

На картині «Старий учитель» Олександр Мурашко зобразив відомого київського художника і педагога Миколу Мурашка. Портрет виконаний як гра **темного** і **світлого** кольорів. Одяг у вчителя чорний, а сам він блідолиций. Про літа художника свідчить сива борода, але очі його молоді, жваві, повні почуттів. На тлі осіннього пейзажу ці уважні очі старого вчителя особливо привертають увагу.

2. Випишіть прикметник, утворений способом складання основ.

3. Від виділених прикметників утворіть прикметники на *-лиций*. Провідмінюйте їх.

378. 1. Розгляньте репродукцію картини О. Мурашка «Зима». Прочитайте текст.

На **передньому плані** картини «Зима» — постаті парубка і дівчини. Які чисті, просвітлені в них обличчя! Які вони природні серед цих засніжених просторів, м'яких голубуватих сутінків, що оповили землю.

На другому плані художник зобразив скуту кригою річку, ніжний, прозорий підлісок. Природа, як власне і герої картини, застигла в очікуванні змін, чогось нового, ще незвіданого.

Нам подобаються ці спокійні, статечні, красиві **молоді люди**.

2. Випишіть і провідмінюйте виділені словосполучення.

3. Опишіть зовнішній вигляд героїв картини. Використайте якомога більше прикметників — назв кольорів.

§ 41. Форми прикметників

Повна форма прикметників: *зелений, зелена, зелене, зелені.*
Коротка форма прикметників: *зелен (клен).*
Стягнена форма прикметників: *річний, річна, річне, річні.*
Нестягнена форма прикметників: *чорні (брови), темная (нічка), зеленеє (жито).*

379. 1. Утворіть від поданих повних прикметників коротку форму. Запишіть за зразком.

Зразок. *Повний — повен.*

Певний, ладний, повинний, потрібний, зелений.

2. Складіть і запишіть з утвореними прикметниками речення. Визначте синтаксичну роль прикметників.

380. 1. Спишіть вислови. Поясніть їх.

1. Як багатий, так: «Здоров був», а як бідний: «Бувай здоров!» 2. Не до коляди, як повен дім біди. 3. Мороз не велик, та стоять не велить. 4. Хто не посіяв на Богослова, той не варт доброго слова. 5. Квітень водою славен, квітами красен (*Народна творчість*).

2. Визначте рід, число і відмінок прикметників короткої форми.

381. 1. Спишіть уривок із веснянки. Підкресліть прикметники нестягненої форми.

— Ой весна, весна — днем красна,
Що ж ти, весно, принесла?
— Принесла я вам літечко,
Ще й рожевую квіточку,
Хай вродиться житечко,
Ще й озимая пшениця,
І усякая пашниця.

2. Доберіть із підручника української літератури 5-6 словосполучень із прикметниками нестягненої форми.

3. Для яких жанрів усної народної творчості характерні прикметники нестягненої та короткої форми?

382. 1. Прочитайте текст. Випишіть прикметники разом з іменниками, від яких вони залежать.

«Художник має бачити, що життя — хороше. І це не обман. Ти ж бо сам щиро радієш, бачиш — раптом відкрилося небо, минула гроза. Надзвичайна радість народжується від того, що така краса з'явилася перед тобою. Ти бачиш дерево, залите сонцем і дощем, відчуваєш пахощі свіжого листя. Щастя художника — у творчості, творенні краси».

З такими думками звертається до нас видатна українська художниця Тетяна Нилівна Яблонська — мужня жінка, великий життелюб і філософ.

2. Які морфологічні ознаки мають прикметники? Визначте морфологічні ознаки виписаних прикметників.

383. 1. Розгляньте репродукцію картини Т. Яблонської «Юність». Прочитайте текст. З'ясуйте за словниками значення виділених слів.

Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океани,
Бухту спокою облизує прибій.

Хто сказав, що все уже відкрито?
Нащо ж ми народжені тоді?
Як нам помістити у корито
Наші сподівання молоді?

Кораблі! Шикуйтесь до походу
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!

Геть із мулу якорі іржаві —
Нидіє на якорі душа!..
Б'ються груди об вітри **тужаві**,
Каравела в мандри вируша.

Жоден вітер сонця не остудить,
Півень землю всю не розгребе!
Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе.

Мріяти й шукати, доки жити,
Шкварити байдужість на вогні!..
А якщо відкрию вже відкрите, —
Друзі! Ви підкажете мені...

В. Симоненко

2. Випишіть прикметники. Доберіть до них синоніми й антоніми.

3. Складіть міні-твір «Хто сказав, що все уже відкрито?» за картиною Т. Яблонської та віршем В. Симоненка.

Відомо, що імена та прізвища людей, які стали загальними назвами, пишуться з малої букви: *робінзон* (самітник), *дизель* (двигун), *рентген* (апарат). Але поети у своїх творах можуть писати з великої букви ті назви, які звучать урочисто, піднесено. Так зробив і Василь Симоненко у вірші «Гей, нові Колумби й Магеллани...».

На уроці географії вчитель запитує учня:
— Сергійку, розкажи нам, будь ласка, хто відкрив Америку?
Сергійко мовчить.
Учитель:
— Тебе що — обтяжує питання?
— Ні, Петре Яковичу, питання мені зрозуміле. Мене відповідь обтяжує...

384. 1. Прочитайте. Випишіть прикметники короткої та нестягненої форми.

Із Бабусиної скрині

Набрати в рот води — мовчати, не проговоритись; узяти язика на гаплик.

Дмитрик і Ася в мокрих футболках підбігають до бабусі й скаржаться.

Дмитрик. Бабусю, а Ася набрала повен рот води і пирскається!

Ася. Він перший почав!

Бабуся. Ось ви граєтесь. А хоч знаєте, що означає вислів **набрати в рот води**?

Ася. Ні...

Бабуся. Тут не все так просто. Ти ж, Дмитрику, мабуть, не раз спостерігав на уроці прикрую картину: викликали учня відповідати, а він ніби води в рот набрав, мовчить.

Дмитрик. Він мовчить, бо не знає, що відповідати.

Бабуся. І на уроці це погано. А в житті буває, що треба промовчати. Хтось знає, причому багато знає, але мовчить, бо його попросили: «Набери в рот води», і це означає: «Зберігай таємницю, не проговорись».

2. Поясніть значення фразеологізму *розжувати і в рот покласти*.

§ 42. Творення прикметників

Більшість прикметників в українській мові є **похідними**, тобто такими, що утворюються від інших частин мови, наприклад:

- іменників: *сила → сильний, виставка → виставковий*;
- дієслів: *діяти → діяльний, чинити → чинний*;
- прикметників: *білий → білявий, смачний → пресмачний*;
- прислівників: *сьогодні → сьогоднішній, учора → учорашній*.

Деякі прикметники не походять (не утворюються) від інших частин мови. Вони називаються **непохідними**: *мертвий, ясний, сухий, мокрий, легкий*.

Способи творення прикметників

Префіксальний	Суфіксальний	Префіксально-суфіксальний	Основоскладання
милий — премилий,	*гнів — гнівний,*	*безслідний,*	*далекоглядний*
земний — підземний	*синій — синенький*	*надмірний*	*багатогранний*

385. Утворіть по два прикметника з префіксами *без-, не-, проти-, анти-* та запишіть їх. Якого значення надають прикметникам ці префікси?

386. Запишіть слова, зашифровані в схемі. Яким способом вони утворені?

явий
еньский **біл** уватий
есеньский ющий
юсіньский

387. Прочитайте фразеологізми. Доберіть до них пояснення. Запам'ятайте, що всі прикметники в цих фразеологізмах є непохідними.

Мертва тиша	несподівано, раптово
Вискочити на сухе	абсолютна тиша
Як грім з ясного неба	пізня ніч
Глуха ніч	без будь-якої тривоги
З легким серцем	уникнути заслуженого покарання

388. 1. Прочитайте вірш. Випишіть прикметники.

ЗА ЧИ ПРОТИ

Вовчик — за, і я не проти:
Хай пливуть маленькі шпроти —
Не гуртом, а хто де як,
І не в баночках, а так.

Зникніть, неводи й гачки,
Оживіть, морські бички,
Що лежали, сумнуваті,
Консервовані в томаті.

І нехай оті томати
Знов рясніють біля хати
У поштарки тьоті Флори,
Як звичайні помідори:
Набираються теплом,
Пахнуть сонцем і селом.

Г. Фалькович

2. Розберіть виписані прикметники за будовою.

389. Спишіть. Розберіть прикметники за будовою. Визначте спосіб творення.

Народна художниця Катерина Білокур починала малювати вуглиною на шматочках полотна, картоні та фанері. Батьки вважали це безглуздим заняттям. Їм здавалось, що жінка має бути доброю господинею. А вона мріяла про казкові, прекрасні квіти... Мистецтво не відпускало її. І Катерина остаточно вирішила: «Я буду художником».

390. Прочитайте. Випишіть виділені слова. Визначте, яким способом вони утворені.

Катерина Василівна Білокур акварелю й олівцем працювала неохоче. Художницю найбільше приваблювали **олійні** фарби. Вони здавались їй яскравішими, і назви звучали казково: кіновар **світло-червона**, кобальт **темно-синій**, ультрамарин, краплак **темно-рожевий**.

Пензлі вона робила сама. Для кожної фарби – **окремий** пензлик (*За Ю. Павленком*).

І пензлем, і словом

391 1. Розгляньте репродукцію фрагмента картини К. Білокур «Хата в Богданівці». Прочитайте текст.

Богданівська хата у вінку

На **передньому** плані картини – буяння кольорів. Серед **ніжно-рожевих** дрібніших квітів три величезні червоні маки, **поодинокі блакитні** волошки, гілка казкових синіх квітів.

Виписане тоненьким пензликом листя разом із квітами сплітається у вінок. За квітами і хати не видно. Хіба що дві стріхи. Одна – з рівно викладених снопиків. Недаремно кажуть про **солом'яну** покрівлю: хата вшита соломою. Кожний сніпок – ніби стібок, майстерно прошитий голкою. Над рівним рядком стібків – димар.

Друга стріха, що виглядає з-за високих мальв, потемніла від часу. Солом притримують дві дерев'яні рейки.

На другому плані картини височать два дерева. Вони виписані характерною для художниці технікою: дрібне листя оповите **ніжно-зеленим** туманцем. Цей ніжний колір гармонує з блакитним небом, на якому купчаться **білосніжні** хмари.

2. Випишіть виділені прикметники. Визначте спосіб їх творення.

392 Випишіть з орфографічного словника десять прикметників, утворених способом основоскладання. Запам'ятайте їх правопис.

393 Запишіть прикметники, зашифровані в чарівному колі. Яким способом вони утворені?

праце
світло життє
сонце **люб** воле
ий ний

Цікаво

Три картини Катерини Білокур («Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле») у 1954 році потрапили на міжнародну виставку в Париж. Там їх побачив видатний французький художник Пабло Пікассо. Він відгукнувся про українську майстриню пензля так: «Якби ми мали живописця такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ!»

394 1. Прочитайте текст за ролями.

із Бабусиної скрині

Ловити носом окунів — сидячи або стоячи дрімати; раз у раз опускати й піднімати голову.

Бабуся читає на ніч онукам книжку. Її хилить на сон — вона дрімає. Діти час від часу будять бабусю, щоб вона далі читала.

Бабуся. Ясю, Дмитрику! Та я вже ловлю носом окунів. Ходімо спати.

Яся. Про яких окунів ти говориш?

Дмитрик. А я знаю: коли людина засинає, дрімає, у неї хилиться голова і вона **клює носом**.

Бабуся. Так-так. Вона клює носом, або **ловить носом окунів**. Уявіть собі: рибалка сидить на березі, посмикує вудочку. Вгору-вниз рухається поплавець. Люди помітили схожість між цими рухами поплавця і голови, коли людина засинає сидячи. Так і з'явився вислів **ловити носом окунів**.

Яся. Коли носом, то ніяких окунів не наловиш, а тільки виспишся на березі річки чи ставка.

Бабуся. Це, мабуть, не про таких рибалок, як ви, мовиться — ви ж не будете дрімати, коли окунь смикатиме вудочку?!

Дмитрик. Аякже! Я б ловив окунів не носом, а на гачок вудочкою.

2. За поданим малюнком напишіть міні-твір «Що кому сниться?».

§ 43. Перехід прикметників в іменники

Прикметники іноді виконують роль іменників. Така їх властивість називається **переходом прикметників в іменники**.

Наприклад: ***Набережна*** *враз ожила дзвінкими дитячими голосами.*

Ознаки прикметників, що перейшли в іменники

Ознака	Приклад
1. Відповідають на питання *хто? що?*	**Черговий** сьогодні добре виконав свої обов'язки.
2. Відмінюються як прикметники	Хто не знає **минулого**, той не вартий **майбутнього**.
3. Виконують синтаксичну роль іменника	Один **мудрий** сто **немудрих** навчить.

Перехід прикметників в іменники може бути:

• **повний** — прикметники постійно вживаються в ролі іменника: *пальне, Морське* (назва села в Криму), *Коцюбинський*;

• **неповний** — прикметники можуть вживатися і як прикметники, і як іменники: ***Розумний*** (іменник) *мовчить, коли дурень кричить.* ***Розумний*** (прикметник) *батько спитати сина не соромиться.*

395. Спишіть прислів'я. Підкресліть прикметники, що перейшли в іменники.

1. Ситий голодному не товариш. 2. Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить. 3. Не перекладай із хворої голови на здорову. 4. Старого мішка не латаєш. 5. Добрий доброго научає, а злий на зле наставляє. 6. Краще своє старе, як чуже нове. 7. Він і тут чужий, і там не свій. 8. Дай, Боже, старим очі, а молодим розум. 9. Не питай у хворого здоров'я. 10. Лихий чоловік у громаді, що вовк в отарі. 11. Хто на чуже зазіхається, свого позбувається (*Народна творчість*).

396. 1. Складіть і запишіть речення з поданими словосполученнями.

Учительське свято, потрібно зайти в **учительську**, **зернові** культури, урожай **зернових**, належить до **парнокопитих**, **майбутнє** життя, думав про **майбутнє**, приїхав до міста **Хмельницького**, **бурова** станція, начальник **бурової**.

2. Визначте синтаксичну роль виділених слів.

397. Запишіть 10 прізвищ відомих українців, використовуючи прикметники, що виконують роль іменника.

Зразок. *І. П. Котляревський.*

398. Запишіть 10 назв міст, сіл, селищ, що є прикметниками, які перейшли в іменники.

399. Спишіть. Визначте синтаксичну роль виділених слів.

Березень подарував Україні **великих** українців — Тараса Шевченка і Миколу Лисенка. Перший став володарем у царстві духа, велетнем у царстві людської культури, указав нові світи й **вільні** шляхи професорам і книжним **ученим**. А другий змінив **козацьку** шаблю на **диригентську** паличку і зброєю в боротьбі за незалежність України зробив народну пісню.

400. 1. Прочитайте. Визначте синтаксичну роль виділених слів.

1. **Велике** бачиться здалеку. 2. Хто визволиться сам, той буде **вільний** (*Леся Українка*). 3. Щодня, щоночі кіт **учений** на ланцюгу кружляє тім (*О. Пушкін, переклад М. Терещенка*). 3. **Козацьке** завжди славилося своїми голосистими дівчатами та хлопцями. 4. У **диригентську** після концерту приносили величезні букети й листівки з привітаннями та словами подяки. 5. У творчості Лесі Українки є чимало творів для дітей: «Вишеньки», «Літо краснеє минуло», **«Колискова»**, «Біда навчить», «Метелик» тощо (*О. Івасюк*). 6. «Таємниця трьох **невідомих**» — третя частина українського бестселера «Тореадори з Васюківки» Всеволода Нестайка, якою зачитуються мільйони дітей «від двох до ста двох» (*І. Малкович*).

2. Якими частинами мови є виділені слова у вправах 399 і 400.

401. 1. Прочитайте текст. Випишіть словосполучення з прикметниками.

Від 1862 року Микола Віталійович Лисенко щорічно організовував концерти пам'яті великого Кобзаря, що, до речі, започаткувало нову концертну форму — змішаний концерт. На таких зібраннях звучали вірші Т. Шевченка, інших поетів про нього, ставили фрагменти з вистав за його творами, виконували пісні на слова великого поета. Сам Лисенко виступав у цих концертах як піаніст і хоровий диригент. Нині така концертна форма для нас звична. Так ми відзначаємо шевченківські дні у школі і, мабуть, не знаємо, що пішов цей звичай від лисенківських концертів (*За Р. Скорульським*).

2. Підкресліть прикметники, утворені від власних назв.

3. Утворіть від тих самих власних назв присвійні прикметники. Поясніть правопис.

Зразок. *Франкова муза.*

402. 1. Накресліть у зошитах умовний план вашої майбутньої квартири і розкажіть про неї, використовуючи подані слова.

Передпокій, вітальня, їдальня, ванна, дитяча, кабінет, спальня, балкон, лоджія, туалет, гардеробна, кухня.

2. На основі своєї розповіді запишіть міні-твір «Моя майбутня оселя».

§ 44. Написання прикметникових суфіксів

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

У прикметникових суфіксах **-зьк-**, **-цьк-**, **-ськ-** після **з**, **ц**, **с** завжди пишеться м'який знак.

У суфіксах **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-** після **н** завжди пишеться м'який знак.

Наприклад: *слизький, співацький, пекарський, миленький, гарнесенький, жовтісінький, тонюсінький.*

Схематично це можна зобразити так:

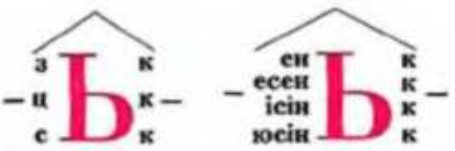

403. 1. Утворіть і запишіть прикметники від поданих іменників.

Козак, господарство, Україна, француз, глядач, Запоріжжя, Львів.

2. Поясніть правопис суфіксів в утворених словах.

Написання прикметникових суфіксів *-ев-*, *-єв-*, *-ов-*

Написання букв **е**, **є**, **о** в прикметникових суфіксах *-ев-*, *-єв-*, *-ов-* залежить від:

- кінцевого приголосного основи слова, від якого утворився прикметник;
- місця наголосу в слові.

Суфікс	Пишеться	Наголошується	Приклади
-ев-	Після ***м'якого приголосного*** або ***ж***, ***ч***, ***ш***, якими закінчується основа слова	Основа	*квітень – квітнéвий*, *рожа – рожéвий*, *парча – парчéвий*, *груша – грушéвий*
-єв-	Після ***й*** або ***подовженого м'якого приголосного***, яким закінчується основа слова	Основа	*водограй – водограєвий*, *сміття – сміттєвий*
-ов-	Після ***твердого приголосного***, яким закінчується основа слова	Основа	*свято – святкóвий*
-ов-	Після ***ж***, ***ч***, ***ш***, якими закінчується основа слова	Закінчення	*гроші – грошóвий*, *дощ – дощóвий*

404 Запишіть можливі форми прикметників, зашифровані в схемах. Поясніть правопис суфіксів.

405. Утворіть від поданих іменників прикметники. Запишіть їх.

Айва, алича, абрикоса, слива, буряк, персик, вишня, черешня, манго, калина, смородина, обліпиха.

406. 1. Спишіть текст, вибираючи потрібну букву з дужок.

Ім'я Соломії Крушельницької діамант(е, є, о)вим блиском сяє в **сузір'ї** найвидатніших співаків світу XIX–XX століть. Та це не тільки завдяки чудовому голосу, а й бой(е, є, о)вому характеру, винятковій працелюбності, житт(е, є, о)вій позиції сильної, мужньої жінки.

У шість років Соломія вперше сіла за фортепіано, у десять почала співати в міщ(е, є, о)вому хорі, а у двадцять один рік стала дипломованою співачкою, закінчивши Львівську **консерваторію** із срібною **медаллю**. Її слава — це не миттє(е, є, о)вий успіх, а щоденна, щотижн(е, є, о)ва праця над удосконаленням своєї майстерності.

2. Поясніть орфограми у виділених іменниках.

Написання суфіксів *-ичн-, -ічн-, -ін-, -ин-*

Суфікс	Пишеться	Приклади
-ичн-	У словах-прикметниках іншомовного походження після букв **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р** (так званої дев'ятки)	*юридичний, етичний, класичний, історичний*
-ічн-	У словах-прикметниках іншомовного походження після букв, що не належать до дев'ятки	*міфічний, трагічний, публічний*
-ин-	У присвійних прикметниках, утворених від іменників з основою на будь-який звук, крім [й]	*Галин, сестрин, невістчин*
-ін-	У присвійних прикметниках, утворених від іменників з основою на [й]	*Надійн* [надійн], *змійний* [змійний]

407. 1. Прочитайте текст. Від виділених іменників утворіть прикметники, запишіть їх. Поясніть правопис суфіксів.

Соломія Крушельницька присвятила **музиці** все життя. Вона виконувала провідні партії в 64 операх на **сценах** найпрестижніших театрів світу. У сольних концертах співала старовинні й сучасні народні пісні італійською, французькою, німецькою, англійською, іспанською, польською та російською мовами. Закінчувались усі виступи завжди традиційно: виконанням українських народних пісень. Так велика українка вшановувала рідний народ.

2. Поясніть орфограми в словах *італійською, французькою, німецькою.*

408. 1. Прочитайте пари слів. Запам'ятайте лексичне значення.

Ароматичний —
той, що надає пахощів, аромату.
Економічний —
той, що вигідний з господарського погляду.
Етичний —
той, що відповідає нормам поведінки.
Публіцистичний —
той, що стосується публіцистики як мовного стилю.
Духовний —
1. Той, що пов'язаний з моральним, внутрішнім світом людини.
2. Стосовний до релігії, церкви.

Ароматний —
той, що має приємний запах.
Економний —
той, що ощадливо витрачає щось, економить.
Естетичний —
той, що відповідає науці про красу.
Публічний —
прилюдний, всенародний, гласний, відкритий.
Духовий —
який приводиться в дію вдуванням струменя повітря (*про музичні інструменти*).

2. Складіть із двома парами прикметників (на вибір) речення. Прокоментуйте орфограму «Написання прикметникових суфіксів».

Виникнення нотної грамоти пов'язане з духовною музикою. У церквах під час служби співали з пам'яті. Щоб мелодію з часом не спотворити, над словами молитовника почали ставити крапки, риски та маленькі завитки. Ці позначки допомагали правильно співати, але були ще не дуже точними.

Нотний стан був винайдений ченцем Гвідо д'Ареццо. Цей спосіб запису мелодії зробив можливим визначати тривалість кожної ноти. Власне ноти спочатку мали дещо інший вигляд, і тільки в XVII столітті стали круглими, і музичний запис набув сучасного вигляду.

409. 1. Прочитайте вислів, зашифрований за допомогою нот. Запишіть його.

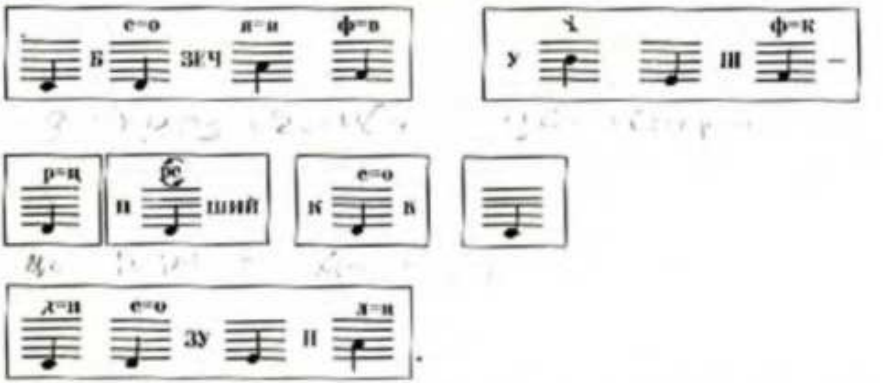

2. До прикметника, що використаний у вислові, доберіть і запишіть спільнокореневі. Позначте в них суфікси.

410 1. Спишіть словосполучення, вставляючи замість крапок потрібні букви.

Любительськ..кий сп..ктакль, овоч..вий салат, гурец..кий орнам..нт, криворіз..кий комб..нат, край..вий музей, зеленен..кий барв..ночок, гуж..вий транспорт, взутт..ва фабрика, червонесен..ке ябл..ко, фіз..чний стан, граф..чний малюнок, Софі..на книга, мам..н каб..нет, со..вий гуляш.

2. Складіть і запишіть три речення із запропонованими вище словосполученнями (на вибір). Визначте синтаксичну роль прикметників.

§ 45. Написання *не* з прикметниками

1. Як пишеться **не** з іменниками?
2. Коли **не** з іменниками пишеться разом?
3. У яких випадках **не** з іменниками пишеться окремо?

Не може виступати як частка й писатися з прикметниками окремо.

Наприклад: *Не веселий настрій, а сумний.*

Не також може виконувати роль префікса й писатися з прикметниками разом.

Наприклад: *Невеселий настрій.*

Написання *не* з прикметниками

Пишеться разом	Пишеться окремо
1. Якщо без **не** слово не вживається: *немічний, негайний, ненависний*	1. Якщо **не** протиставляє ознаки: *не талановитий, а бездарний; не голосний, а тихий*
2. Якщо додавання **не** утворює прикметник з протилежним значенням: *гомінкий — негомінкий, доброзичливий — недоброзичливий, гарний — негарний*	2. Якщо **не** вживається з прикметником, який виступає в реченні присудком, і між **не** та прикметником можна вставити дієслово **є**: *Ця річка не широка* (не є широка).

411 Запишіть прикметники, що без ***не*** не вживаються.

Неандертальський, неаполітанський, небіжчик, невимовний, невільницький, невістчин, невсипущий, неторований, негайний, недоумкуватий, незабутній, незбагненний, нелюдимий, немічний, необхідний, неодмінний, неозорий, неослабний, непритомний, несамовитий, нестямний, нечулий, нещодавній.

412. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Винен, чи (не)винен, а терпіти повинен. 2. (Не)щаслива година, як лиха родина. 3. Доля карає і вельможного, і (не)заможного. 4. Хоч (не)величка річка, а греблі ламає. 5. (Не)велик кулик, а все-таки птиця. 6. (Не)веселий грудень і в свято, і в будень. 7. Живи своїм розумом, а (не)чужим. 8. У чужому домі будь привітливий, а (не)примітливий.

413. 1. Прочитайте текст, не звертаючи увагу на пропуски.

Українська музична культура досягла неабияких висот завдяки ... творчості Артемія Веделя. Він був ... людиною: писав духовну музику, керував церковним хором, грав на скрипці, співав. Головною темою його творів було протиставлення добра і зла, ... любові і ... ненависті. Коли він співав, щось ... , ... було в його очах. Усі слухачі плакали на його концертах — так він умів своєю творчістю торкнутися ... струн душі.

2. Запишіть текст, вставляючи відповідні слова з довідки. Як змінився при цьому текст?

Довідка: *незвичайній, неординарний, немилосердної, небесне, невимовне, невидимих, неземної.*

3. Прокоментуйте орфограму «Написання **не** з прикметниками» на прикладах із записаного тексту.

414. Складіть і запишіть речення із запропонованими прикметниками так, щоб вони виступали: а) означеннями; б) присудками.

Недовговий, несонячний, некорисний.

415. 1. Прочитайте текст.

На жаль, не збереглося жодного портрета видатного музичного діяча Артемія Веделя. Та його сучасники згадували, що він був вродливим юнаком. Мав чудові променисті очі, задумливий погляд. Вирізнявся шляхетними манерами і надзвичайною скромністю. Мав незбагненний дар передбачати майбутнє. Один з його учнів зазначав, що основними рисами вдачі Артемія були «глибока і щира релігійність та надзвичайна ніжність і лагідність душі, завше пройнята дещо сумним і скорботним почуттям». Артемій Лук'янович захоплювався творами Григорія Сковороди. У них він бачив особливу життєву мудрість — любити людей, творити добро, керуватися в житті власним сумлінням. За такими законами, мабуть, жив і він.

2. Поясніть правопис **не** з прикметниками.

Бабуся запитує онука:
— Ким ти мрієш стати, коли виростеш, Ярославе?
— Будівельником.
— І що ж ти будуватимеш?
— Будинки без кутків: дуже вони мені набридли!..

416 Уважно перечитайте тексти вправ 354, 358, 358, 413, 415. Перемалюйте в зошит таблицю. Заповніть її за зразком, використовуючи подані словосполучення.

(Не)роздільне життя з природою; (не)зрівняний пейзажист; (не)звичайні полотна; небесний, (не)похмурий, а сонячний майстер; (не)рухомі, а застиглі хмари на полотнах; (не)земні звуки музики; щось (не)вимовне в очах; (не)швидкий, а задумливий погляд; (не)прості, а шляхетні манери; (не)ординарний маестро.

Із текстів про художника Сергія Васильківського	Із текстів про композитора Артемія Веделя
нешвидка річка Сіверський Донець	незбагненний дар провидця
. . . . .	. . . . .

417 1. Прочитайте текст. Пригадайте, які слова пишуться з буквою ґ. Запишіть їх (8–10 на вибір), правильно вимовляючи вголос [ґ].

із Бабусиної скрині

Ловити ґав — марно витрачати час, нічим не займатися; бути неуважним.

Бабуся попросила Ясю доглянути малих курчат. Але коли почали збирати їх, замість дев'яти нарахували тільки восьмеро. Десь одне курча зникло.

Бабуся. Як же ти не вгледіла, Ясю?

Дмитрик. А вона, мабуть, ґав ловила. Он скільки на горісі сидить ґав.

Яся (з плачем). Ніяких ґав я не бачила. Вони тільки що прилетіли, їх раніше не було.

Бабуся. Ясю, ґав може тут і не бути. А ось про неуважну людину кажуть, що вона **ґав ловить**.

Яся. Але ж я не така! Я уважна! Погляньте, он під кущем півонії сидить дев'яте курчятко!

Бабуся. Ти справді уважна й спостережлива, і марно не витрачала часу, не ловила ґав! Молодець!

2. Знайдіть у тексті прикметник із ***не***, поясніть його правопис.

Учитель докоряє черговому по класу:

— Знову дошка брудна, ганчірка суха, а на глобусі, — він тицьнув пальцем, — пилюка.

— Це не пилюка, — відповідає учень. — Там, де ви тримаєте палець, знаходиться Сахара.

§ 46. Написання *-н-* і *-нн-* у прикметниках

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

У прикметникових суфіксах може писатися одна і дві букви **н**.

Пишеться -нн-	Пишеться -н-
1. У прикметниках, утворених від іменників з основою на **-н-** за допомогою **н**: *стіна* + **н** → *стінний*, *день* + **н** → *денний*	1. У прикметниках, утворених від іменників з основою на будь-який приголосний (крім **-н-**) за допомогою **н**: *брат* + **н** → *братній*, *клас* + **н** → *класний*
2. У прикметниках з наголошеними *-анн-*, *-енн-*, *-янн-*, що вказують на збільшену ознаку або неможливість дії: *нездоланний*, *священний*, *незрівнянний*, *старанний*, *здоровенний*	2. У прикметниках, утворених додаванням *-ан-*, *-ен-*, *-ин-*, *-ін-*, *-он-*, *-ян-* до основи іменників: *гречаний*, *пташиний*, *солоний*
Увага: *даний*, *довгожданий*	**Увага:** *божественний*

418. Спишіть слова, розставляючи наголоси. Підкресліть орфограми і поясніть їх.

Забезпечений, незабутній, загосний, задоволений, диванний, немічний, законний, корисний, незаміжній, камінний, незбагненний, залежний, ненастанний, незлічений, незліченний, неодмінний.

419. Спишіть текст, вибираючи правильний варіант написання.

У 1891 році до Києва з гастролями приїхав не/зрівня(н, нн)ий П. І. Чайковський. У глядацькому залі сидів студент київського музучилища Рейнгольд Гліер. Митець, що виконував власні твори на сцені, здавався йому не/досяж(н, нн)им. Музика лилась не/спи(н, нн)им казковим водоспадом. Концерт мав не/скала(н, нн)ий успіх і не/сподіва(н, нн)і наслідки. Юний Гліер, що мріяв про кар'єру скрипаля, відтепер твердо вирішив стати профе-сій(н, нн)им композитором.

420. 1. Утворіть і запишіть прикметники, скориставшись схемами.

2. Прокоментуйте в записаних словах орфограму «Написання *-н-* і *-нн-* у прикметниках».

421 1. Прочитайте текст. Випишіть слова з орфограмою «Написання *-н-* і *-нн-* у прикметниках».

Скрипку називають королевою інструментів. Великий оркестр може налічувати понад сто музикантів, і більш ніж десять із них — скрипалі. Королівський титул дістався скрипці завдяки красі тону й виразному звучанню. Її історія почалася в Індії, де були винайдені струнні смичкові інструменти.

А виготовляли найкращі інструменти в Італії. Неперевершеним майстром-творцем скрипок вважався Антоніо Страдіварі. Він давав своїм інструментам імена, як дітям. Імовірно, і зараз десь вражає слухачів дивовижним голосом одна зі скрипок Страдіварі — Віотті.

2. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова. Запишіть їх. Позначте корінь.

422 Випишіть з орфографічного словника вісім прикметників з *-нн-*, що вказують на збільшену ознаку або неможливість дії.

423 Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Розумний, бідний, жадібний, сторонній.
2. Істинний, банний, щогодинний, мирний.

424 1. Прочитайте текст.

Рейнгольд Глієр — людина мистецтва, тому він був переконаний, що потрібно лише дати суспільству необхідний запас знань і культури, прищепити почуття краси і добра, і воно стане кращим.

З 1914 до 1920 року вже відомий композитор, педагог і музикант був директором першої в Україні консерваторії. У часи війн, революцій, **незбагненних** змін суспільства Глієр засновує стипендію для підтримки кращих студентів консерваторії, пише музику до спектаклів за мотивами **незнищенних** Шевченкових творів, організовує концерти, викладає в музичному училищі. Так **нездійсненні**, на перший погляд, завдання стають реальністю.

2. Випишіть виділені слова. Розберіть їх за будовою. Поясніть правопис цих слів.

3. Складіть і запишіть міні-твір на тему «Моя улюблена музика» (5–7 речень), використовуючи слова з орфограмою «Написання *-н-* і *-нн-* у прикметниках».

— Мені, будь ласка, той фотопапір, — показує хлопчик у фотомагазині на вітрину.

— Шість на дев'ять? — питає продавець.

— П'ятдесят чотири! — з готовністю відповідає школяр.

425 1. Прочитайте вислів Р. Глієра, зашифрований за допомогою нот. Запишіть його.

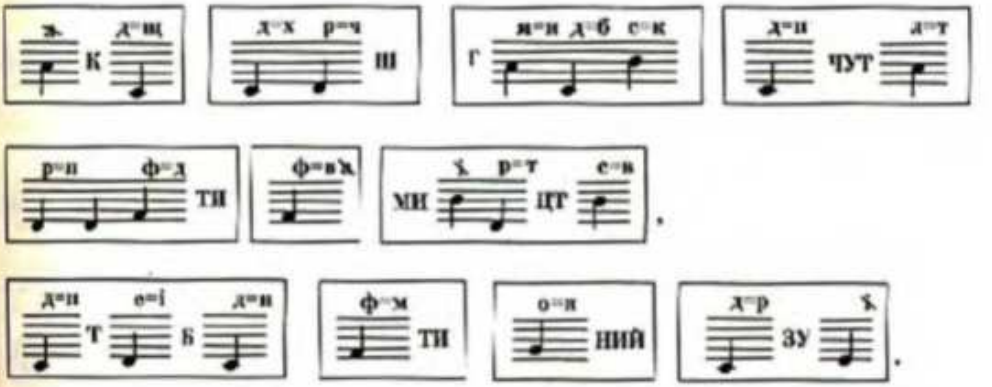

2. Доберіть і запишіть спільнокореневі прикметники до іменників, які є в цьому вислові. Позначте прикметникові суфікси.

426 1. Прочитайте текст.

із Бабусиної скрині

Як кішка з собакою — жити без злагоди, постійно ворогуючи, сварячись.

Ярся. Бабусю, чому про тих, хто весь час свариться, кажуть: живуть **як кішка з собакою**? Он у наших сусідів кішка й собака живуть мирно, товаришують.

Бабуся. Це виняток. Зазвичай кішка й собака не можуть ужитися, постійно ворогують. Але коли вони живуть разом змалечку, доглядають їх ті самі люди, то домашні улюбленці швидко звикають одне до одного, залюбки граються...

Дмитрик. Звичайно, у кішки інша природа. Вона ловить мишей, тому й нишпорить на горищі, у хліву. А собака стереже двір — він дає знати, коли хтось заходить на подвір'я.

Бабуся. По-різному зустрічаються кішки із собаками, та найчастіше — вороже, неприязно.

Тому й про людей, які постійно сваряться, кажуть: живуть, **як кішка з собакою**.

2. Якими прикметниками можна охарактеризувати стосунки людей, які живуть *душа в душу*? Запишіть їх.

3. Складіть міні-твір (усно), використовуючи записані прикметники.

§ 47. Написання складних прикметників

1. Як пишуться складні іменники з першою частиною *авто-, біо-, мото-, фото-, аудіо-*? Наведіть приклади.
2. Як пишуться складні іменники, утворені за допомогою сполучних **о**, **е**, **є**? Наведіть приклади.
3. Чому складні іменники типу *п'ятиденка, сімдесятиріччя* пишуться разом?
4. Прокоментуйте написання слів *півкілограма, напівавтомат*.

Написання складних прикметників

Разом	Через дефіс
1. Якщо складні прикметники утворені зі словосполучень, у яких одне слово залежить від іншого: *деревообробний (обробляти деревину), давньоукраїнський (давня Україна)*	1. Якщо складні прикметники утворені від сполучень слів, між якими можна поставити сполучник **і** (ці слова рівноправні): *санаторно-курортний (санаторний і курортний), м'ясо-молочний (м'ясний і молочний), українсько-французький (український і французький)*
2. Якщо складні прикметники походять від складних іменників: *біологія — біологічний, землероб — землеробний, півметра — півметровий*	2. Якщо складні прикметники означають відтінки поєднання кольорів, смаків: *чорно-білий, світло-зелений, кисло-солодкий.* **Винятки:** *жовтогарячий, червоногарячий*
3. Якщо першою частиною складного прикметника є числівник: *п'ятирічний, двокамерний, шестизірковий*	3. Якщо перша частина складного прикметника закінчується на *-ико, -іко*: *фізико-математичний, історико-культурний, хіміко-технологічний*
4. Якщо першою частиною складного прикметника є прислівник: *давноминулий, малозабезпечений, вічнозелений*	4. Якщо складні прикметники означають проміжні сторони світу: *північно-західний, південно-східний*
	5. Якщо першою частиною складного прикметника є *воєнно-, військово-*: *воєнно-історичний, військово-морський*

Правопис складних прикметників запам'ятати простіше, якщо чітко уявляти, від яких слів вони утворені.

Якщо це словосполучення (є залежне і головне слово, від одного до другого можна поставити питання), то слово слід писати разом.

Якщо ж складний прикметник утворений від рівноправних слів (між ними можна поставити *і*), то складне слово потрібно писати через дефіс.

427. Утворіть і запишіть прикметники від поданих іменників. Поясніть правопис.

Автобіографія, бібліотека, радіотехніка, гідросфера, фотографія, теплохід, землемір, півріччя, пароплав, лісостеп, чорногуз, зорепад, життєпис.

428. 1. Прочитайте словосполучення. Поясніть правопис складних прикметників.

Однокімнатна квартира, двомісний номер, триденне відрядження, чотиригодинна екскурсія, п'ятизірковий готель, шеститомне видання, стодвадцятип'ятирічний ювілей.

2. Складіть і запишіть речення з поданими словосполученнями.

429. Складіть і запишіть речення за зразком.

Зразок. *Україна має жовто-блакитний прапор.*

Бельгія

Катар

Бангладеш

В'єтнам

Данія

Греція

Польща

Швеція

Пакистан

430 1. Утворіть і запишіть прикметники, зашифровані в схемах. Поясніть правопис.

2. Яким із цих кольорів можна охарактеризувати зараз ваш настрій? Чому?

431 Прочитайте. Поясніть правопис виділених слів.

Коли заходить розмова про **вельмишанованих** людей, перелічують їхні титули, звання, відзнаки.

Народний артист України, лауреат премії ім. Т. Шевченка Іван Семенович Козловський цього не любив. Саме тому його називали просто: наш Іван Козловський. У 1920 році **двадцятирічний** юнак закінчив **Музично-драматичний** інститут у Києві. Вир громадянської війни підхопив його — і він уже захищає Україну зі зброєю в руках.

Далі — шліфування **вокально-акторської** майстерності в оперних театрах Полтави, Харкова, Москви. У роки Другої світової війни у складі **воєнно-фронтових** бригад він виступав перед пораненими.

Останній виступ І. Козловського відбувся, коли йому було далеко за вісімдесят. Отже, усе його життя — це **багатогранна** творчість, у якій виявлявся незрівнянний, рідкісний талант співака. Його слухачів зачаровувало **високопрофесійне** виконання **волелюбних** українських пісень та найкращих оперних партій світової класики.

432 Запишіть, знявши риску.

Аграрно/промисловий, важко/атлетичний, баштово/збиральний, багато/поверховий, бібліо/графічний, борошно/мельний, виробничо/фінансовий, високо/авторитетний, військово/повітряний, газо/подібний, далеко/східний, дво/змінний, електро/магнітний, єдино/вірний, механіко/технічний, миро/любний, одно/процентний, природо/захисний.

433 Зіставте написання складних прикметників, поданих у правій і лівій колонках. Прокоментуйте висновки.

- південно-західний (між південним і західним)
- північно-східний (між північним і східним)
- північно-західний (між північним і західним)
- південно-східний (між південним і східним)

- південнокримський (південний Крим)
- північноатлантичний (північна Атлантика)
- західноєвропейський (Західна Європа)
- південноукраїнський (південна Україна)

Прізвища в українській мові належать до розряду іменників, але за походженням, будовою та особливостями відмінювання їх поділяють на дві групи:

- прізвища іменникової форми: *Кучеренко, Степанчук, Горобець, Кушнір*;
- прізвища прикметникової форми: *Швидкий, Садовський, Заньковецька, Задорожній*.

434. 1. Спишіть імена та прізвища видатних українців. Підкресліть прізвища прикметникової форми.

Дмитро Вишневецький, Петро Могила, Богдан Хмельницький, Григорій Сковорода, Пантелеймон Куліш, Іван Франко, Ольга Кобилянська, Микола Хвильовий.

2. Підготуйте розповідь про одного з цих славетних українців.

Прізвища прикметникової форми відмінюються як прикметники твердої або м'якої групи.

Тверда група

Відмінок	однина		множина
	чол.	жін.	
Н. в.	Старицький	Старицька	Старицькі
Р. в.	Старицького	Старицької	Старицьких
Д. в.	Старицькому	Старицькій	Старицьким
Зн. в.	Старицького	Старицьку	Старицьких
Ор. в.	Старицьким	Старицькою	Старицькими
М. в.	при Старицькому (Старицькім)	при Старицькій	при Старицьких

М'яка група

Відмінок	однина		множина
	чол.	жін.	
Н. в.	Городній	Городня	Городні
Р. в.	Городнього	Городньої	Городніх
Д. в.	Городньому	Городній	Городнім
Зн. в.	Городнього	Городню	Городніх
Ор. в.	Городнім	Городньою	Городніми
М. в.	при Городньому (Городнім)	при Городній	при Городніх

кметники твердої групи.

436. Утворіть прізвища прикметникової форми, що відмінюються як прикметники м'якої групи.

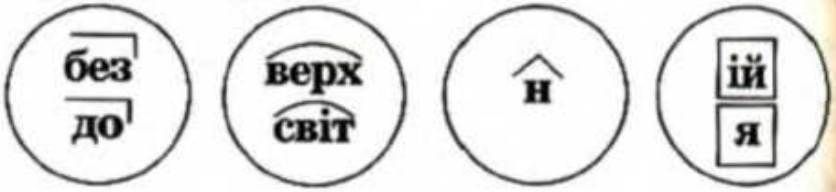

437. 1. Розгляньте картинну галерею.

К. Богаєвський. «Кораблі. Вечірнє сонце» (фрагмент)

В. Іванів. «Оксана»

Т. Яблонська. «Вечір»

М. Приймаченко. «Лежень ліг під яблуню»

Г. Польовий. «Соняшник з райдугою»

2. Запишіть прізвища художників у місцевому відмінку.

3. Поділіться враженнями від картини, яка вам найбільше сподобалася.

Прізвища, що мають форму присвійних прикметників, утворилися за допомогою суфіксів ***-ів-*** (***-їв-***), ***-ов-***, ***-ев-*** (***-єв-***), ***-ин-*** (***-їн-***), ***-ишин-***, (***-їшин-***) від імен чи прізвиськ батьків.

Наприклад: *Грицьків, Гуреїв, Зеров, Тютчев, Бердяєв, Іванишин, Андрійшин.*

Жіночі прізвища, що мають форму присвійних прикметників, не відмінюються: *Тетяна Луків — до Тетяни Луків; Ольга Гаврилишин — до Ольги Гаврилишин.*

У прізвищах на *-ів* і чергується з:

- **о** після твердих приголосних: *Якимів — Якимова;*
- **е** після м'яких та шиплячих *Лукашів — Лукашева.*

Такі прізвища відмінюються за зразками:

Відмінок	однина		множина	однина	множина
	чол.	жін.		чол.	
Н. в.	Зеров	Зерова	Зерови	Луків	Лукови
Р. в.	Зерова	Зерової	Зерових	Лукова	Лукових
Д. в.	Зерову	Зеровій	Зеровим	Лукову	Луковим
Зн. в.	Зерова	Зерову	Зерових	Лукова	Лукових
Ор. в.	Зеровим	Зеровою	Зеровими	Луковим	Луковими
М. в.	при Зерову	при Зеровій	при Зерових	при Лукові	при Лукових

Відмінок	однина	множина
	чол.	
Н. в.	Степанишин	Степанишини
Р. в.	Степанишина	Степанишиних
Д. в.	Степанишину	Степанишиним
Зн. в.	Степанишина	Степанишиних
Ор. в.	Степанишиним	Степанишиними
М. в.	при Степанишині (Степанишинові, Степанишину)	при Степанишиних

Восени 1649 року сотенні та полкові писарі Богдана Хмельницького безпосередньо з вуст козаків склали реєстри козаків шістнадцяти полків на великій території України.

На основі цих реєстрів генеральний писар Іван Виговський створив Реєстр усього Війська Запорізького, що нараховував сорок тисяч імен і прізвищ козаків. Це був перший диктант (перелік), написаний із народних уст. Козаки й писарі відобразили в реєстрі живу народну мову. Наведемо декілька прізвищ козацького походження: Козловський, Симоненко, Довженко, Костенко, Квітка, Березовський, Сагайдачний, Богун, Стельмах, Федькович, Литовченко, Гмиря, Нечай...

458 Запишіть подані імена та прізвища в давальному й місцевому відмінках, враховуючи всі варіанти.

Євген Тимчишин, Лариса Дмитришин.

459 1. Прочитайте речення. Про кого в ньому йдеться? Запишіть прізвища цих людей у родовому й давальному відмінках.

Видатний художник намалював портрет знаменитого російського поета, щоб викупити з кріпацтва геніального українця.

2. Перемалюйте в зошит таблицю. Заповніть її, використовуючи підручник з української літератури.

Українські письменники, які мають прізвища прикметникової форми

Ім'я та прізвище	Назва твору (1-2 на вибір)
Павло Чубинський	«Ще не вмерла Україна»
.....	.....

3. Складіть речення, поставивши прізвище письменника (на вибір) у давальному відмінку.

460 1. Провідміняйте подані імена та прізвища.

Ольга Степанів, Дмитро Лукашів, Петро Богданів, Оксана Іванців.

2. Поясніть різницю у відмінюванні жіночих і чоловічих прізвищ.

Якось один відомий актор прийшов до українського письменника Юрія Смолича додому, а той лежить на тахті, дивиться на стелю, а стеля — вся розписана.

— Юрку, що це?

— А знаєш, ліньки мені за підручником кудись щоразу лізти, от я й попросив намалювати на стелі дві півкулі з усіма містами. Великим планом. Лежу й подумки мандрую.

Узагальнення до розділу «Морфологія. Прикметник»

Прикметник — це самостійна частина мови, що виражає ознаку (прикмету) предмета і відповідає на питання *який? яка? яке? які? чий? чия? чиє? чиї?*.

Схема розбору прикметника як частини мови

1. Слово для розбору.
2. Частина мови (прикметник).
3. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
4. Група за значенням (прикметник: а) якісний — *який?*, має ступені порівняння; б) відносний — *який?*, не має ступенів порівняння; в) присвійний — *чий?*, не має ступенів порівняння; г) перехідний з однієї групи в іншу — вжитий у переносному значенні).
5. Рід, число, відмінок (визначається за родом, числом і відмінком іменника, від якого залежить прикметник).
6. Ступінь порівняння (нульовий, вищий, найвищий; показує міру ознаки; визначається тільки в якісних прикметників).
7. Форма (повна — стягнена або нестягнена, коротка).
8. Група за кінцевим приголосним основи (тверда має закінчення *-ий* у початковій формі; м'яка має закінчення *-ій* у початковій формі).
9. Синтаксична роль (найчастіше буває означенням і присудком).

Зразок розбору прикметників, використаних у реченні:

*Пісня — **найкраща** зброя, що гартує **бойовий** дух, і найкраща забавка, що звеселяє душу.*

Найкраща — прикм., почат. ф. — *найкращий, яка?*, якісн., жін., одн., Н. в., найвищ., повн., стягн., тв. гр., означ.

Бойовий — прикм., почат. ф. — *бойовий, який?*, відносн., чол., одн., Зн. в., повн., стягн., тв. гр., означ.

Ступені порівняння прикметників

Нульовий ступінь	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
швидкий	*швидший, більш швидкий;*	*найшвидший, найбільш швидкий;*
мужній	*мужніший, більш мужній;*	*наймужніший, найбільш мужній;*
великий	*більший*	*найбільший*

Завдання для самоперевірки № 1

441. Виберіть правильну відповідь.

1. Прикметник — це самостійна частина мови, що:
   а) відповідає на питання *хто? що?* і означає предмет;
   б) означає дію предмета і відповідає на питання *що робити? що зробити?*;
   в) відповідає на питання *який? чий?* і означає ознаку предмета або належність якійсь істоті.
2. Початкова форма прикметника — це:
   а) називний відмінок множини;
   б) називний відмінок однини чоловічого роду;
   в) називний відмінок однини жіночого роду.
3. Прикметники за значенням поділяються на такі групи:
   а) якісні, відносні, власні;
   б) відносні, присвійні, загальні;
   в) якісні, відносні, присвійні.
4. Які прикметники не мають ступенів порівняння:
   а) якісні та відносні; б) відносні й присвійні; в) якісні та присвійні?
5. У якому варіанті припустилися помилки при утворенні найвищого ступеня порівняння:
   а) найцікавіший; б) найбільш цікавий; в) найбільш цікавіший?
6. У якому рядку всі прикметники — якісні:
   а) смішний, цікавий, дідів;
   б) веселий, дерев'яний, синій;
   в) гучний, близький, наполегливий?
7. До якої перехідної групи належить прикметник, ужитий у словосполученні *весела зачіска*:
   а) відносно-якісної; б) якісно-відносної; в) присвійно-якісної?
8. Коротку форму мають прикметники:
   а) середнього роду в Н. в. і Зн. в. однини;
   б) деякі якісні чоловічого роду в Н. в. і Зн. в. однини;
   в) усі.
9. За кінцевим приголосним прикметники поділяються на такі групи:
   а) тверду, м'яку, мішану;
   б) тверду та м'яку;
   в) тверду й мішану.
10. Прикметники мають такі граматичні ознаки:
    а) рід, число; б) рід, час, відмінок; в) рід, число, відмінок.
11. У реченні прикметники найчастіше виступають:
    а) підметом і означенням;
    б) означенням і присудком;
    в) означенням і додатком.
12. Яким способом утворено прикметник *трикутний*:
    а) префіксально-суфіксальним;
    б) префіксальним;
    в) основоскладанням?

442. Виконайте тестові завдання.

1. Прикметники можуть переходити:
   а) у займенники; б) в іменники; в) у числівники.
2. У якому реченні вжито прикметник, що перейшов в іншу частину мови?
   а) До доброї криниці стежка утоптана.
   б) Слово до слова — весела розмова.
   в) Скупий платить двічі.
3. У якому рядку всі прикметникові суфікси пишуться з м'яким знаком:
   а) *-с..к-, -юсін..к-, -ич..н-*;
   б) *-ісін..к-, -есен..к-, -іч..н-*;
   в) *-з..к-, -ц..к-, -ен..к-*?
4. У якому рядку всі прикметники пишуться із суфіксом *-ов-*:
   а) тип..ий, фіолет..ий, торг..ий;
   б) слив..ий, плюш..ий, митт..ий;
   в) біг..ий, взутт..ий, сорт..ий?
5. У присвійних прикметниках, утворених від іменників з основою на *-й-*, пишемо:
   а) *-ин-*; б) *-ячн-*; в) *-їн-*.
6. Суфікс *-ячн-* пишемо у слові:
   а) катастроф..ий; б) клас..ий; в) фантаст..ий.
7. Із суфіксом *-ичн-* пишемо слово:
   а) стиліст..ий;
   б) синонім..ий;
   в) хірург..ий.
8. *Не* з прикметниками пишеться разом, якщо:
   а) *не* вживається для протиставлення ознак;
   б) *не* вживається з прикметником, що виконує роль присудка;
   в) слово без *не* не вживається.
9. Дві букви *н* пишуться у слові:
   а) зако(н, нн)ий;
   б) віч(н, нн)ий;
   в) жада(н, нн)ий.
10. Прикметникові суфікси *-анн-, -енн-, -янн-*, що вказують на збільшену ознаку або неможливість дії, мають:
    а) наголошену позицію;
    б) ненаголошену позицію.
11. Разом пишуться такі складні прикметники:
    а) тихо/хідний, земле/рийний, багато/слівний.
    б) навчально/виховний, північно/західний, синьо/зелений.
    в) фізико/технічний, українсько/німецький, червоно/чорний.
12. У якому рядку всі складні прикметники пишуться через дефіс:
    а) жовто/білий, жовто/гарячий;
    б) південно/східний, південно/український;
    в) лікувально/оздоровчий, природно/кліматичний?

Число і слово поєдналися в числівнику. Про важливість цієї частини мови в щоденному спілкуванні годі й говорити. Без числівника не можна назвати точної адреси, визначити час будь-якої події. Числівник допомагає нам економно витрачати кошти, планувати день, тиждень і загалом упорядковує наше життя, вносить у нього розмірений ритм.

Є така сфера людської діяльності, де роль числа надзвичайно велика. Уявіть собі спортсмена, який бореться за встановлення світового рекорду. Часто в спортивному поєдинку долю спортсмена вирішують лічені секунди, хвилини, кілограми, метри чи сантиметри.

Запам'ятовуючи визначення числівника, — він позначає число, кількість предметів та порядок їх при лічбі, — ви неодмінно згадаєте про значення числа і в спортивних досягненнях, і в людській діяльності загалом. Ось чому так важливо вміти користуватися числівниками, знати, що є числівники кількісні (на означення цілих чисел, дробові, збірні) і порядкові, що за будовою вони поділяються на прості, складні і складені.

За відмінковими закінченнями числівники поділено на шість типів відмінювання.

Ви навчитеся розпізнавати числівники серед інших частин мови, які також мають у своєму значенні вказівку на число.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Кількісні
три, дводцять

Складені
сорок вісім, двісті десять

Порядкові
п'ятий, дев'яностий

Цілі
сім, мільйон

Прості
один, тисяча

Дробові
нуль цілих дві десятих, п'ять сьомих

Складні
тридцять, вісімсот

Збірні
обидва, семеро

1. Володимир Кличко.
2. Чоловіча збірна України зі спортивної гімнастики на Олімпіаді 1996 року в Атланті.
3. Сергій Бубка.
4. Яна Клочкова.
5. Ірина Мерлені.
6. Гандбол.
7. Олена Вітриченко.
8. Українська команда олімпійців 1996 року.
9. Інга Бабакова.

МОРФОЛОГІЯ·ЧИСЛІВНИК

На сторінках цього розділу вміщено відомості про числівник як частину мови, вправи та завдання, що розповідають про видатних українців — майстрів спорту, які здобували золоті медалі й прославляли Україну. Вам буде цікаво дізнатися про Івана Піддубного, Леоніда Жаботинського, Сергія Бубку, Олега Блохіна, Ларису Латиніну, їхні рекорди.

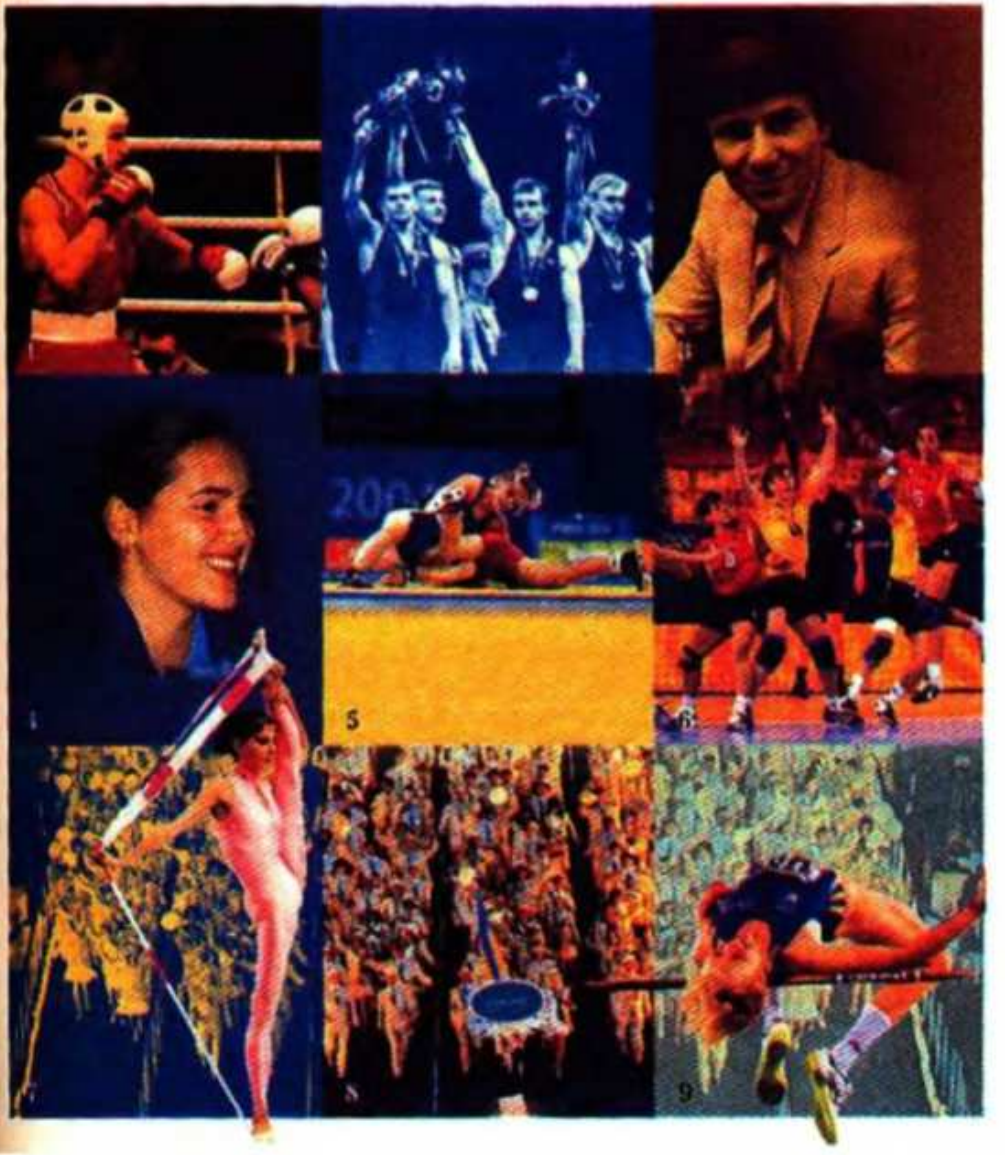

§ 49. Числівник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

443. Прочитайте, випишіть числівники. Зазначте, на які питання вони відповідають. Розв'яжіть задачу. До якої частини мови належить слово-відгадка?

На змаганнях із риболовецького спорту один з учасників на запитання суддів, скільки він зловив риби, перший раз відповів так: «Половину восьми, шість без голови і дев'ять без хвоста». Судді здивувалися — що за жартівник? Тоді хлопчик відповів, назвавши число. Яке саме?

Числівник — це самостійна частина мови, що позначає число, кількість предметів та порядок їх при лічбі.

Синтаксична роль числівників

Числівники можуть виконувати будь-яку синтаксичну роль.

Наприклад:

1. *підмет* П'ятнадцять ділиться *додаток* на три.
2. Через те, що зіпсувався годинник, Оксанка запізнилась на *означення* перший урок.
3. *підмет* П'ять і *підмет* сім — *присудок* дванадцять.
4. Василько дуже старався: працював *обставина* за трьох.

444. 1. Прочитайте. Випишіть числівники.

У давні часи не існувало єдиної системи рахування. У деяких країнах за основу брали число два, в інших — п'ять, ще у якихось — вісім, дванадцять, двадцять, шістдесят. Сучасна система чисел винайдена в Індії понад тисячу років тому. Вона побудована на основі десятків.

Аж до шістнадцятого століття у Європі для запису чисел були поширені римські цифри. Сьогодні вони використовуються здебільшого для позначення порядкових чисел, особливо для позначення століть, тисячоліть, нумерації розділів у книгах.

2. Надпишіть над кожним числівником, на яке питання він відповідає.

445. Спишіть. Визначте відмінок числівників.

Чемпіон світу з класичної боротьби Іван Піддубний народився восьмого жовтня тисяча вісімсот сімдесят першого року на Полтавщині. Змалку звик до важкої праці селянина, що вимагала неабиякої фізичної сили.

Сімнадцятирічний Іван вирушив на заробітки і став працювати вантажником у севастопольському порту. А потім усе було як у казці...

Якось богатир потрапив до цирку. На другий день юнак знову прийшов на виставу і зачудовано стежив за виступами борців у манежі. На третій день не витримав і сам випробував свої сили у двобої. Сталося диво — здалося, що сили Івана потроїлися, і він переміг знаменитих борців. Це був початок кар'єри видатного спортсмена, протягом якої він виграв не одну сотню боїв.

446. 1. Розгадайте ребуси. Запишіть слова-розгадки.

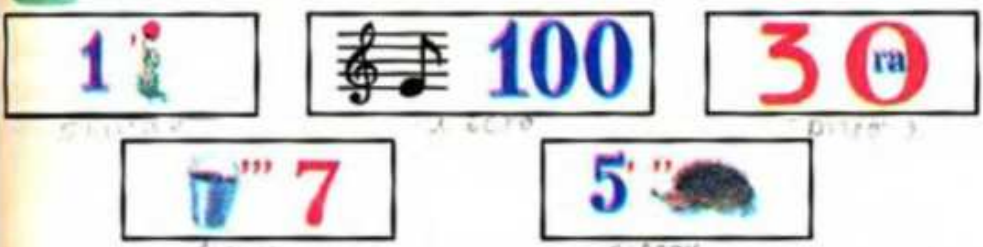

2. Складіть речення з числами, що використані в ребусах. Записуючи речення, пишіть числа словами.

Деякі слова мають певне значення числа, але вони не належать до числівників. Зорієнтуватися у визначенні частини мови допомагає поставлене питання.

Розгляньмо таблицю.

Двадцятирічний, п'ятиденний, дев'ятиповерховий	*який?*	прикметник
Чверть, сотня, сімка	*що?*	іменник
Подвоїти, потроїти, подесятерити	*що зробити?*	дієслово
Усемеро, тричі, по-друге	*як?*	прислівник

447. 1. Випишіть із вправи 445 слова, що мають певне значення числа, але не належать до числівників. Визначте, якими частинами мови вони є.

2. Чи відмінюються виписані слова? Відповідь обґрунтуйте.

448. Спишіть. Визначте, якими частинами мови є записані слова.

Одностайність, по-перше, однозначний, однокласниця, подвоєння, одноголосно, один, двоє, два, потрійний, по-десяте, три, по-третє.

Числівник *сорок* раніше означав конкретний предмет — мішок зв'язку із сорока соболиних (або білячих) шкурок.

Слово *один* — багатозначне, виконує різні синтаксичні ролі в реченні.

Наприклад:

- означає кількість предметів і виступає означенням: *У дворі росло одне дерево.*
- вказує на ознаку (одинокий, самотній) і виступає означенням: *Я сидів зовсім один.*
- виокремлює один предмет з-поміж інших і виступає підметом: *Один готує малюнки для стінгазети, а інший — пише вірші.*
- вказує на якийсь предмет і виконує роль означення; його можна замінити словом *якийсь*: *Одного прекрасного дня Артем проминувся знаменитим.*

449. Спишіть прислів'я. Визначте відмінок і синтаксичну роль числівників.

1. Сім погод надворі: сіє, віє, мутить, крутить, рве, зверху ллє, знизу мете. 2. Одне сьогодні краще, ніж два завтра. 3. Зігнувся в три погибелі. 4. Хто мовчить, той двох навчить.

Наголошуймо правильно!

одина́дцять	чотирна́дцять

§ 50. Кількісні й порядкові числівники

Числівники за значенням поділяються на **кількісні** та **порядкові**.

Кількісні числівники означають кількість предметів при лічбі й відповідають на питання *скільки?*. Наприклад: *шість, одна четверта, п'ятеро, кільканадцять.*

Порядкові означають порядок предметів і відповідають на питання *котрий?*. Наприклад: *третій, десятий, одинадцятий, двадцять третій, триста сорок п'ятий.*

Кількісні числівники

власне кількісні, що означають кількість, виражену в цілих числах: *п'ять, дванадцять, тридцять вісім, сто сімдесят шість*	**дробові,** що означають самі дробові величини або дробові у сполученні з цілими: *чотири сьомі, дві цілі і п'ять десятих*	**збірні,** що означають кількість предметів у їх сукупності як одне ціле: *двоє, троє, семеро, десятеро*	**неозначено-кількісні,** що означають загальну, точно не визначену кількість: *багато, небагато, чимало, кільканадцять, стонадцять*

450. Прочитайте. Випишіть кількісні числівники.

А чи знаєте ви, що ідеї проведення олімпійських ігор понад 2500 років?

За грецькою легендою, олімпійські ігри організував Геркулес, син Зевса. Вони відбулися вперше в 776 році до н. е. в Олімпії на березі річки Алфея.

Ігри були втіленням думки про те, що тіло так само, як розум і душа, повинно бути розвиненим. Проводились ігри один раз на чотири роки і тривали від п'яти до семи днів. Змагатися мали право всі вільні греки — молоді чоловіки, які проходили десятимісячну підготовку. Спочатку спортсмени виборювали нагороди з двох дисциплін: бігу й стрибків. Пізніше додалися ще п'ять: боротьба, кулачний бій, метання диска й списа, змагання колісниць.

451. 1. Прочитайте текст.

На свою першу Олімпіаду в Токіо український спортсмен Леонід Жаботинський їхав уже світовим рекордсменом. Однак його вважали другим номером серед штангістів-важкоатлетів. Лідером був чемпіон попередньої олімпіади в Римі росіянин Юрій Власов. На змаганнях між ними розгорнулася гостра

боротьба. Обидва спортсмени прагнули перемоги, докладали для цього чимало зусиль. Жаботинський був важчий від Власова на 18 кг, тому, щоб завоювати золоту медаль, йому потрібно було підняти на 2,5 кг більше за суперника. Щастило то одному спортсменові, то другому.

Перебіг змагання відображено в таблиці.

Прізвище	I вправа, маса, кг	II вправа, маса, кг	III вправа, маса, кг	Підсумкова маса, кг
Жаботинський	187,5	167,5	217,5	572,5
Власов	197,5	162,5	210	570

2. Запишіть числа словами.

3. Визначте розряд числівників за значенням.

452. Напишіть 5–7 речень про власні досягнення на уроках фізкультури, використовуючи числівники.

453. Випишіть із підручника історії по п'ять кількісних і порядкових числівників.

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

За будовою числівники поділяються на прості, складні і складені.

454. Спишіть, записуючи числа словами. Визначте розряд числівників за будовою.

Валерій Борзов — дворазовий олімпійський чемпіон, чемпіон світу, Європи з легкої атлетики. Він багато разів перемагав у змаганнях з бігу на дистанціях 100 і 200 метрів.

Його спортивна кар'єра розпочалася в 1962 році, у віці 12 років, коли він зустрівся із тренером дитячої спортивної школи міста Нова Каховка Борисом Івановичем Войтасом. Досвідчений наставник розпізнав у хлопчині здібного бігуна й подарував йому фото з пророчим написом: «Майбутньому олімпійському чемпіонові Валерію Борзову». А потім навчив любити спорт, бути дисциплінованим, уникати травм, володіти собою — навчив перемагати.

455. Запишіть числівники у три колонки: а) прості; б) складні; в) складені.

Двісті сімдесят п'ять, сто, сто дев'ять, одинадцять, триста, кількасот, багато, п'ятнадцятий, двоє, двадцятеро, тридцять три, сорок, сорок один.

456. Спишіть. У кожному рядку підкресліть зайве слово. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Дев'яносто, дев'ятсот, дев'ять.
2. Сто сорок, сто, сорок.
3. Тринадцять, двісті два, двісті двадцять.

457. 1. Поміркуйте і розв'яжіть математичну головоломку.

Поставте будь-які знаки: +, −, ×, :, ( ) між цифрами, щоб приклади були правильними.

3 3 3 3 3 = 100
3 3 3 3 3 3 = 100

2. Запишіть хід розв'язання словами. Визначте розряд записаних числівників за будовою.

Складні порядкові числівники, що закінчуються на **-сотий**, **-тисячний**, **-мільйонний** тощо, пишуться разом.

458. Запишіть слова, зашифровані в схемі. Поясніть правопис.

мільярдний

сотий — **двох / трьох / п'яти** — тисячний

мільйонний

Число **чотири** живе в багатьох складних словах, зокрема математичних термінах **чотирикутник**, **чотиригранник**. А його латинський відповідник живе у **квартирі**, у сусідньому **кварталі**, грає у **квартеті**, п'є воду з **кварти** і не любить **квадратів**, бо футбольні м'ячі **квадратними** не бувають.

459. 1. Прочитайте текст. Визначте, скільки в ньому числівників. До яких розрядів за значенням вони належать?

із Бабусиної скрині

Одна нога тут, а друга там — прохання дуже швидко сходити, збігати куди-небудь.

Бабуся. Дмитрику, піди погукай діда на обід. Щось він там забарився на городі. І щоб **одна нога тут, а друга там.**

Яся. Оце буде смішно, як одна нога Дмитрикова буде в хаті, а друга — коло діда. Де ж буде сам Дмитрик?

Бабуся. А Дмитрик у цю хвилину буде з нами тут, а наступної — біля діда.

Яся. Це так кажуть, щоб хтось швидко пішов і повернувся?

Бабуся. Саме так. Ми ж так ходимо: одна нога попереду, а друга позаду, одна тут, а друга — там. Уяви собі, що Дмитрикові кроки дуже широкі, один крок — і він уже на городі.

Ось про такі великі кроки й склали приказку: кажуть про кроки, а насправді думають про час, щоб хтось швидко виконав наказ і повернувся.

2. Пригадайте і запишіть фразеологізми, у яких використовуються числівники.

460. Прочитайте усмішки. Знайдіть і запишіть слова, які мають певне значення числа, але не належать до числівників.

— Скільки коштує квиток? — питає хлопчик у касирки кінотеатру.

— Десять гривень.

— Ой, а в мене тільки п'ять... Пропустіть мене, будь ласка, я обіцяю дивитися фільм тільки одним оком.

* * *

Продавець хлопчикові:

— Ти впевнений, що мама сказала тобі купити два кілограми цукерок і вдесятеро менше картоплі?

* * *

— Михайлику, де твій щоденник? — запитує мама.

— А он, у кутку.

— А чому він там?

— А в ньому сьогодні четвірка...

461. 1. Замініть у наведених словах букви на цифри відповідно до порядкового номера цих букв за алфавітом.

Вада, гава, вежа, жаба.

2. Складіть цифри кожного слова, суму запишіть словами. Визначте розряд утворених числівників.

§ 51. Відмінювання власне кількісних, збірних і неозначено-кількісних числівників

У сучасній українській мові кількісні числівники мають різні типи відмінювання.

Типи відмінювання кількісних числівників

I тип відмінювання

Числівник *один* має форму числа і змінюється за родами. Числівники *один, одна, одно (одне), одні* відмінюються як прикметники твердої групи.

Відмінок	Число			
	однина			множина
	чол.	серед.	жін.	
Н. в.	один	одне (одно)	одна	одні
Р. в.	одного	одного	одної (однієї)	одних
Д. в.	одному	одному	одній	одним
Зн. в.	один (одного)	одне (одно)	одну	одні (одних)
Ор. в.	одним	одним	одною (однією)	одними
М. в.	на (в) одному (однім)	на (в) одному (однім)	на (в) одній	на (в) одних

462. 1. Спишіть прислів'я. Визначте рід і число числівників.

1. Одна доля, одне лихо людей докупи зводить. 2. Погода: один день блисне, а сім днів кисне. 3. Одні плачуть, а інші скачуть.

2. Запишіть використані у прислів'ях числівники в родовому, орудному й місцевому відмінках.

II тип відмінювання

За цим типом відмінюються числівники *два, три, чотири* і відповідні їм збірні: *двоє, троє, четверо*.

Числівник *два* має форми чоловічого і жіночого родів.

Відмінок	Числівники		
Н. в.	два, дві, двоє	три, троє	чотири, четверо
Р. в.	двох	трьох	чотирьох
Д. в.	двом	трьом	чотирьом
Зн. в.	два, дві, двоє (двох)	три, троє (трьох)	чотири, четверо (чотирьох)
Ор. в.	двома	трьома	чотирма
М. в.	на (у) двох	на (у) трьох	на (у) чотирьох

463. Спишіть прислів'я. Підкресліть числівники і визначте розряд за значенням. Один із числівників провідміняйте.

1. Дві баби — торг, три — ярмарок. 2. Два рази в році літо не буває. 3. Два дощики в маю — повно буде врожаю. 4. До роботи сама, а до миски з двома. 5. Сиділи три дні, та й висиділи злидні.

ЦІКАВО

У давні часи, коли людина бажала показати, скількома тваринами вона володіє, використовували цікавий спосіб. У великий мішок складалися камінчики. Чим більше тварин, тим більше камінців. Слово «камінь» латинською означає «калькулюс». Так від підраховування камінців у мішку виникло сучасне слово «калькулятор». Сьогодні за допомогою калькулятора ми проводимо складні обчислення.

III тип відмінювання

За цим типом відмінюються числівники *п'ять – двадцять, тридцять* і відповідні їм збірні числівники: *п'ятеро, ... тридцятеро*.

Відмінок	Числівники		
Н. в.	вісім, восьмеро	тринадцять, тринадцятеро	двадцять, двадцятеро
Р. в.	вісьмох (восьми)	тринадцяти (тринадцятьох)	двадцяти (двадцятьох)
Д. в.	вісьмом (восьми)	тринадцяти (тринадцятьом)	двадцяти (двадцятьом)
Зн. в.	вісім (вісьмох)	тринадцять (тринадцятьох)	двадцять (двадцятьох)
Ор. в.	вісьма (вісьмома)	тринадцятьма (тринадцятьома)	двадцятьма (двадцятьома)
М. в.	на (у) восьми (вісьмох)	на (у) тринадцяти (тринадцятьох)	на (у) двадцяти (двадцятьох)

464. 1. Прочитайте прислів'я. Поясніть їх значення.

1. Нагворив **сім** бочок арештантів. 2. У ведмедя **десять** пісень і все про мед. 3. Сім разів відміряй, один раз відріж. 4. **П'ятеро** греків — п'ятдесят порад.

2. Випишіть і провідміняйте виділені числівники. Що їх об'єднує?

IV тип відмінювання

За цим типом відмінюються числівники *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят*. Це складні числівники, у яких при відмінюванні змінюється лише друга частина (*десят*). Ці числівники мають паралельні форми в родовому, давальному, орудному і місцевому відмінках. Перед закінченнями *-ох, -ом, -ома, -ма* після [т'] пишеться м'який знак.

Відмінок	Числівники			
Н. в.	п'ятдесят	шістдесят	сімдесят	вісімдесят
Р. в.	п'ятдесяти (п'ятдесятьох)	шістдесяти (шістдесятьох)	сімдесяти (сімдесятьох)	вісімдесяти (вісімдесятьох)
Д. в.	п'ятдесяти (п'ятдесятьом)	шістдесяти (шістдесятьом)	сімдесяти (сімдесятьом)	вісімдесяти (вісімдесятьом)
Зн. в.	п'ятдесят, п'ятдесятьох	шістдесят, шістдесятьох	сімдесят, сімдесятьох	вісімдесят, вісімдесятьох
Ор. в.	п'ятдесятьма (п'ятдесятьома)	шістдесятьма (шістдесятьома)	сімдесятьма (сімдесятьома)	вісімдесятьма (вісімдесятьома)
М. в.	на (у) п'ятдесяти (п'ятдесятьох)	на (у) шістдесяти (шістдесятьох)	на (у) сімдесяти (сімдесятьох)	на (у) вісімдесяти (вісімдесятьох)

465. 1. Відгадайте загадки.

1. Ішли юрбою: мати з дочкою, чоловік із дружиною, дочка із батьком, теща з зятем та бабуся з онукою. Скільки ж їх ішло?

2. У Наталі стільки ж сестер, скільки й братів, а у її брата сестер утричі більше, ніж братів. Скільки сестер має Наталя?

3. В одній родині два батька й два сини. Скільки чоловіків у родині?

2. Слова-відгадки запишіть у всіх відмінках, крім знахідного і місцевого.

V тип відмінювання

Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення *-а*.

Відмінок	Числівники		
Н. в.	сорок	дев'яносто	сто
Р. в.	сорока	дев'яноста	ста
Д. в.	сорока	дев'яноста	ста
Зн. в.	сорок	дев'яносто	сто
Ор. в.	сорока	дев'яноста	ста
М. в.	на (у) сорока	на (у) дев'яноста	на (у) ста

466. 1. Запишіть і поясніть прислів'я, зашифроване в ребусі.

2. Усно провідміняйте використаний у прислів'ї числівник. Складіть речення з усіма відмінковими формами цього числівника.

VI тип відмінювання

Числівники цього типу — складні (*двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот*). При відмінюванні в них змінюються обидві частини.

Відмінок	Числівники		
Н. в.	чотириста	п'ятсот	дев'ятсот
Р. в.	чотирьохсот	п'ятисот	дев'ятисот
Д. в.	чотирьомстам	п'ятистам	дев'ятистам
Зн. в.	чотириста (чотирьохсот)	п'ятсот (п'ятисот)	дев'ятсот (дев'ягисот)
Ор. в.	чотирмастами	п'ятьмастами (п'ятьомастами)	дев'ятьмастами
М. в.	на (у) чотирьохстах	на (у) п'ятистах	на (у) дев'ятистах

467. Провідмінюйте числівники 60 і 600, 70 і 700. Зіставте їх форми.

468. Спишіть, записуючи числа словами.

До 279 додати 63; від 164 відняти 28; додати 333 і 595.

469. 1. Поставте чотири плюси між цифрами, щоб сума чисел склала сто.

1 2 3 4 5 6 7 = 100

2. Запишіть числа, які ви додавали, у місцевому відмінку.

470. 1. Допишіть паралельні форми.

Шести, п'ятьох, двадцяти, вісьмох, на десяти, п'ятдесятьома.

2. Розв'яжіть кросворд «П'ять котів». Утворіть від порядкових числівників кількісні. Запишіть і провідмінюйте їх.

Перший кіт копає землю,
прокладає ходи підземні.

Другий — місяць весняний.
Здогадайтесь-но, який.

Третій кіт — делікатес,
якщо ви, звичайно, пес.

А четвертий кіт — для птаха дім,
хоч насправді тісно в ньому.

Ну а п'ятий кіт — смачний,
бо виріг це запашний.

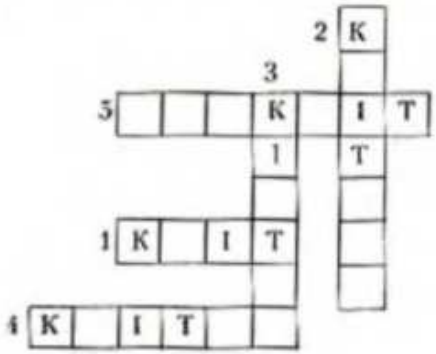

Числівники *тисяча, мільйон, мільярд* відмінюються як іменники (***тисяча*** — як іменник мішаної групи I відміни; ***мільйон, мільярд*** — як іменники твердої групи II відміни).

Неозначено-кількісні числівники (*багато, небагато, кілька* тощо) відмінюються як числівники III типу, тільки без паралельних форм.

471. Спишіть, записуючи числа словами. Провідмінюйте виділені числівники (*мільйон* в однині і в множині).

Перший діючий комп'ютер створив у 1944 році в Гарвардському університеті професор Говард Ейкен із групою інженерів корпорації «Інтернешнл Бізнес Машинз». Вони назвали свій пристрій «Гарвард АйБіЕм-1». Ця машина могла працювати з 23-розрядними числами — скласти два таких числа за 0,3 секунди й помножити їх за 4 секунди. Зараз комп'ютери можуть здійснювати **багато мільйонів** арифметичних операцій за секунду і зберігати безліч інформації.

§ 52. Відмінювання порядкових числівників

Порядкові числівники мають форми роду й змінюються як прикметники твердої групи, а числівник *третій* — як прикметник м'якої групи.

Відмінкові закінчення порядкових числівників чоловічого й середнього роду збігаються, за винятком форм називного і знахідного відмінків.

Відмінок	Число		
	однина		множина
	чол.	жін.	
Н. в.	третій	четверта	сорокові
Р. в.	третього	четвертої	сорокових
Д. в.	третьому	четвертій	сороковим
Зн. в.	третій (третього)	четверту (четвертої)	сорокові (сорокових)
Ор. в.	третім	четвертою	сороковими
М. в.	на (у) третьому	на (у) четвертій	на (у) сорокових

У складених порядкових числівниках відмінюється лише останнє слово. Порівняйте відмінювання складених кількісних і порядкових числівників.

Відмінок	Складений кількісний числівник	Складений порядковий числівник
Н. в.	сто сімдесят сім	сто сімдесят сьомий
Р. в.	ста сімдесяти семи	сто сімдесят сьомого
Д. в.	ста сімдесятьом сімом	сто сімдесят сьомому
Зн. в.	сто сімдесят сім (ста сімдесяти семи)	сто сімдесят сьомий (сто сімдесят сьомого)
Ор. в.	ста сімдесятьма сімома	сто сімдесят сьомим
М. в.	на (у) ста сімдесяти семи	на (у) сто сімдесят сьомому

472 Прочитайте. Випишіть речення з порядковими числівниками, визначте відмінки.

Парашут нагадує велику парасолю, яка створює опір повітрю. За його допомогою людина може спускатися на землю досить повільно й уникнути ударів при падінні. Ідея парашута має давню історію. Його описав і зобразив відомий художник Леонардо да Вінчі ще в 1514 році. Першою людиною, що здійснила стрибок із парашутом, був француз Гарнері. У 1797 році він успішно стрибнув із висоти понад 600 метрів. Парашут Гарнері був зроблений із білого брезенту і сягав 7 метрів у діаметрі.

У числових системах XVII ст. натрапляємо на такі назви великих чисел:

10 000 — тьма,

100 000 — легіон,

1 000 000 — леодр.

Десять мільйонів позначали словом *ворон*. Річ у тому, що ворона вважали вічним птахом, а мільйон був для наших пращурів символом величі, нескінченності, незнищенності.

Сьогодні математики мають справу з числами-велетнями, тобто гігантами. Чи знаєте ви, як вони називаються?

1 000 000 000 — мільярд;

1 000 000 000 000 — трильйон;

1 000 000 000 000 000 — квадрильйон;

1 000 000 000 000 000 000 — квінтильйон;

1 000 000 000 000 000 000 000 000 — октильйон.

Американський математик Кастнер придумав число, назвавши його *гугол*. Це десять у сотому степені!

З одним із чисел-велетнів пов'язані такі цікаві залежності між величинами: мільярд хвилин — це понад дев'ятнадцять століть; мільярд секунд — це близько тридцяти двох років; відстань від Землі до Сонця становить понад сто п'ятдесят мільярдів метрів.

473. Спишіть, записуючи числа словами.

Кожен спортивний рекорд — це, безперечно, подія. Однак є такі рекорди, що відкривають новий етап у розвитку спорту.

Ранок 13 липня 1985 року. Париж. Затишний стадіон імені Жака Буена. Український спортсмен Сергій Бубка подолав висоту 6 метрів, установивши світовий рекорд у стрибках з жердиною. Журналісти казали, що видатний атлет здійснив «стрибок у XXI століття», став «живим богом стадіонів». Цю перемогу називали спортивним подвигом. А взагалі Сергій Бубка встановлював світові рекорди 35 разів і підкорив висоту 6,15 метра.

У дробових числівниках відмінюються обидві частини.

$\frac{1}{2}$ — $\frac{\text{чисельник змінюється, як кількісний числівник}}{\text{знаменник змінюється, як порядковий числівник}}$

Відмінок	Дробове число (звичайний дріб)
Н. в.	три п'яті
Р. в.	трьох п'ятих
Д. в.	трьом п'ятим
Зн. в.	три п'ятих (трьох п'ятих)
Ор. в.	трьома п'ятими
М. в.	на (у) трьох п'ятих

Російський зворот «смеяться над ним» українською перекладається як «сміятися з нього».

Повертаючись додому, Максим Тадейович Рильський і його друг літератор Петрушевський присіли відпочити просто на кам'яних східцях біля під'їзду.

На балконі третього поверху саме тоді голосно засміялись дівчата...

— Мені здається, Максиме, що ці дівчата *сміються з нас*, — спокійно каже Петрушевський.

— А я думаю, друже, що вони *сміються над нами*, — здійняв руки вгору Максим Тадейович.

474. 1. Запишіть числівники, вжиті в тексті, словами. Прочитайте дробові числівники у відповідних відмінках.

Арифметика! Арифметика у спорті... Ці 0,5 бала, 0,03 хвилини, 0,025 метра. За цими числами — незабутні моменти в житті кожного спортсмена, коли серце починає битися швидко, бо на твою честь виконують гімн рідної держави.

Таких моментів було дуже багато у долі видатної гімнастки Ларисси Латиніної. Вона й досі залишається єдиною представницею спортивної гімнастики, якій вдалось завоювати золоті нагороди на трьох олімпіадах (у 1956, 1960 і 1964 роках). Вона єдина за всю історію олімпійських ігор є володаркою 18 олімпійських нагород, 9 із яких — золоті.

2. Провідміняйте один із дробових числівників.

475. 1. Прочитайте. Числівники, вжиті в тексті, запишіть у родовому, орудному та місцевому відмінках.

Олег Блохін з раннього дитинства закохався у футбол. І проніс це почуття через усе життя. Очевидно, любов ця була взаємною. Так, наприклад, за збірну СРСР він провів 112 матчів і забив 42 м'ячі. Зіграв у чемпіонатах СРСР 432 рази і влучив у ціль 211 разів. 15 разів входив до трійки найкращих форвардів сезону.

2. Утворіть від кількісних числівників, використаних у тексті, порядкові. Запишіть їх у родовому, орудному і місцевому відмінках.

3. Порівняйте відмінкові закінчення кількісних і порядкових числівників.

476. 1. Розгадайте головоломку «Котра година?».

I II III IV

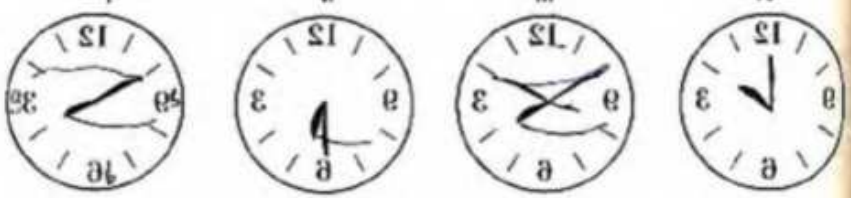

2. Встановіть відповідність між словосполученнями та часом, який показують годинники.

а) десять хвилин на дев'яту;	г) за десять хвилин восьма;
б) десята година;	д) шоста тридцять;
в) пів на сьому;	е) сьома п'ятдесят
г) десять хвилин по восьмій;	

477 1. Прочитайте пояснення до малюнка-цікавинки.

2. Наведіть приклади використання числа 7 у фольклорі. Запишіть два-три усталені вислови.

Узагальнення до розділу «Морфологія. Числівник»

Числівник — це самостійна частина мови, що позначає число, кількість предметів та порядок їх при лічбі і відповідає на питання *скільки? котрий?*.

Схема розбору числівника як частини мови

1. Слово для розбору.
2. Частина мови (числівник).
3. Початкова форма (для числівників: а) кількісних — називний відмінок; б) порядкових — називний відмінок однини чоловічого роду).
4. Розряд за значенням (кількісний чи порядковий; якщо кількісний, то який саме: власне кількісний, дробовий, неозначено-кількісний, збірний).
5. Рід, число (якщо вони є), відмінок.
6. Група за будовою (простий — один корінь; складний — два корені; складений — кілька слів).
7. Синтаксична роль (може виконувати роль підмета, присудка, означення, обставини, додатка).

Зразок розбору числівників, використаних у реченні:

***Сімсот** соколят на **одній** подушці сплять. Що це?*

Сімсот — числ., початк. ф. — *сімсот, скільки?*, власн. кільк., Н. в., склад., підм.

(На) **одній** — числ., початк. ф. — *один, котрий?*, порядк., жін., одн., М. в., прост., означ.

Зразок відмінювання числівників

Н. в. тисяча триста п'ятдесят три
Р. в. тисячі трьохсот п'ятдесяти (п'ятдесятьох) трьох
Д. в. тисячі трьомстам п'ятдесяти (п'ятдесятьом) трьом
Зн. в. тисячу триста п'ятдесят (п'ятдесятьох) три (трьох)
Ор. в. тисячею трьомастами п'ятдесятьма (п'ятдесятьома) трьома
М. в. (на) тисячі трьохстах п'ятдесяти (п'ятдесятьох) трьох

Завдання для самоперевірки

478. Виконайте тестові завдання.

1. Числівник відповідає на питання:
   а) який? чий? б) хто? що? в) котрий? скільки?
2. Числівники означають:
   а) предмет; б) ознаку предмета;
   в) кількість предметів або їхній порядок при лічбі.
3. Числівники за будовою поділяються на:
   а) прості, складні, складені; б) односкладні, двоскладні;
   в) прості, складні.
4. У якому рядку всі записані слова — числівники:
   а) одні, першачок, по-перше; б) шостий, шестеро, шістка;
   в) п'ять, п'ятий, п'ятеро?
5. Числівники за значеннями поділяються на:
   а) якісні та кількісні; б) порядкові й присвійні;
   в) кількісні та порядкові.
6. До власне кількісних належать числівники:
   а) *багато, троє;* б) *чотириста, дванадцять;*
   в) *триста тридцять один, сто другий.*
7. До неозначено-кількісних належать числівники:
   а) *кількадцять, стонадцять;* б) *п'ять сьомих, дві п'яті;*
   в) *тисяча, мільярд.*
8. У числівниках *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* відмінюються:
   а) обидві частини; б) перша частина; в) друга частина.
9. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення:
   а) **-о**; б) **-а**; в) **-ом**.
10. У якому рядку всі числівники написані правильно:
    а) п'яти-сотий, багато тисячний;
    б) сімсоттридцятитисячний, сто двадцять третій;
    в) кілька мільйонний, одинадцятий.
11. У дробових числівниках відмінюються обидві частини (чисельник і знаменник):
    а) як кількісний числівник; б) як порядковий числівник;
    в) як кількісний числівник — чисельник і як порядковий числівник — знаменник.
12. Порядковий числівник *двісті сорок другий* у родовому відмінку має таку форму:
    а) двісті сорок другим; б) двохсот сорока двох; в) двісті сорок другого.

479. 1. Прочитайте усмішку. Випишіть числівники.

Мати каже доньці:
— Я на десять хвилин піду до сусідки, а ти через кожні тридцять хвилин мішай борщ.

2. Розберіть виписані числівники як частину мови.

Хто такий я? Хто такий ти? Які ми? Скільки нас?

Ці запитання побудовано із самих займенників. Відповідаючи на такі прості й водночас непрості запитання, ви так само не уникнете важливих «вказівних» слів — займенників.

Вивченню цієї самостійної частини мови присвячено окремий розділ підручника.

Зрозуміти особливості займенників вам допоможуть правила, таблиці, вправи, малюнки. Вони висвітлять значення займенника як частини мови, що не називає предмети, їхні ознаки, кількість, а лише вказує на них.

Завдяки займенникам уникаємо повторів у тексті. Займенник, як міцний ланцюжок, тримає єдність, цілісність тексту.

Ви вивчите розряди займенників: особові, зворотний, присвійні, вказівні, питальні й відносні, заперечні, означальні й неозначені. Розрізняючи значення займенників, правильно відмінюючи займенники, ви зможете вдало використовувати їх у монологах і діалогах, у розповідях, описах і роздумах.

В усіх типах висловлювання доречні займенники.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Особові
я, ти, ми, ви

Присвійні
мій, твій, ваш, їхній

Питальні
який? чий? хто? котрий?

Відносні
хто, що, який, чий

Вказівні
той, цей, такий, стільки

Заперечні
ніхто, нічий, ніщо, нісколько

Означальні
кожний, інший, усякий, сам

Зворотний
себе

Неозначені
хтось, абиякий, дещо, який-небудь

1. Соломія Крушельницька.
2. Національний академічний театр опери та балету України ім. Т. Шевченка.
3. Столик для гримування.
4. Юні танцівники.
5. Борис Гмиря.
6. Оксана Петрусенко.
7. Вертеп.
8. Марія Заньковецька.
9. Фінал дитячої вистави.

МОРФОЛОГІЯ·ЗАЙМЕННИК

Можливості займенника розкриються перед вами, коли будете виконувати завдання, вправи. Чимало текстів викличуть у вашій уяві образи зірок українського театру, неперевершених майстрів сцени — Марії Заньковецької, Марка Кропивницького, Леся Курбаса, Павла Вірського.

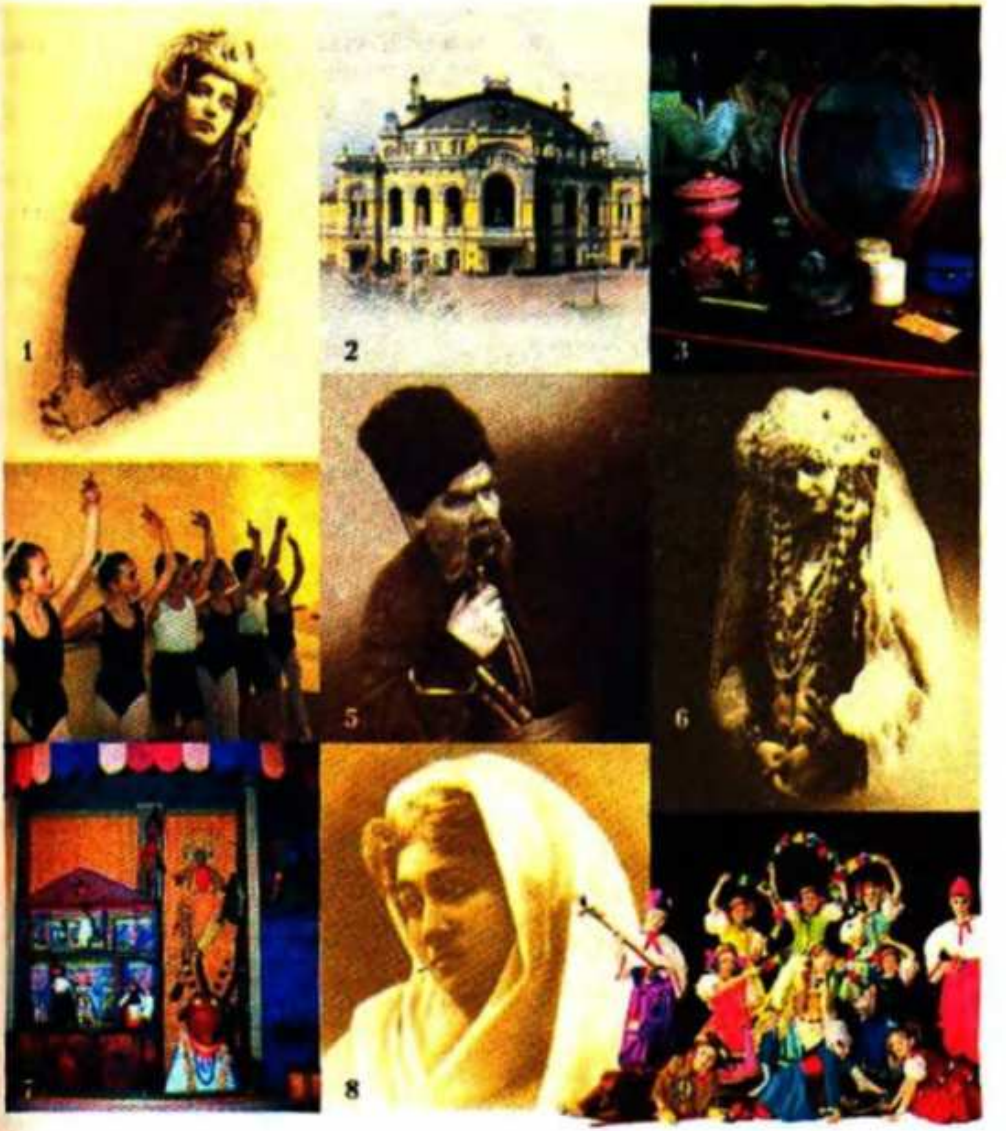

§ 53. Займенник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

480. 1. Прочитайте. Випишіть займенники. Поставте до них запитання.

Ма́ла та дівчинка ледь-ледь кирпатий носик, від чого обличчя її здавалося трохи здивоване, і назвали б її люди простою, коли б не її очі. Були вони величезні й зелені, і коли хто придивлявся до них, то здавалося, що то не очі, а зірки якісь особливі світяться. Щось там таке промінилося у них і тріпотіло, таке щось цікаве й славне світилося й жевріло, що годі було не всміхнутися до тої дівчинки й не захотіти погладити її ніжно по голові (*В. Шевчук*).

Займенник — це самостійна частина мови, що вказує на предмети, їхні ознаки, кількість, але не називає їх.

Указує на предмет, ознаку, кількість, але не називає їх.	Співвідносний з іменником, прикметником, числівником.	Може виступати будь-яким членом речення.	Відповідає на питання хто? що? який? чий? скільки?	Усі займенники змінюються за відмінками, деякі — за числами, родами, особами.

Кількість займенників у мові незначна, але вживаються вони дуже часто. За їхньою допомогою складають зв'язний текст, уникаючи повторів.

481. Спишіть. Визначте, на які питання відповідають виділені займенники. З якими частинами мови вони співвідносні?

Що таке балет? Це вид театральної вистави, **який** об'єднує **декілька** речей: танець, оформлення сцени та музику. **Деякі** балети мають сюжет, **інші** просто відображають настрій. Балет — це мистецтво рухів; **йому** близько 500 років. Воно виникло в Італії як вишукана розвага для гостей короля. У балеті танцюристи напружено й довго тренуються, щоб **їхнє** тіло приймало найелегантніші і найгармонійніші пози.

482. 1. Прочитайте текст, відредагуйте його, замінивши виділені слова словами з довідки. Запишіть відредагований текст.

Павло Вірський — видатний український хореограф, засновник і багаторічний керівник Державного академічного ансамблю народного танцю України. **Павло Вірський** народився 25 лютого 1905 року в Одесі. Коли вразливий хлопчик якось потрапив у знаменитий Одеський театр опери та балету, **хлопчика** зачарував світ прекрасних дам і шляхетних рицарів. У цьому світі принц завжди перемагав злого чаклуна, а мистецтво робило **молодих** і **старих** добрими, мудрішими, кращими.

Довідка: *він, його, всіх.*

2. Поясніть роль займенників у тексті.

483. 1. Прочитайте й усміхніться.

Три хлопчики

Я потримався за клена:
В нього гілочка зелена,
Молоденька і тремка —
То була його рука.

Він кивнув,
А за хвилинку
На кленову руку-гілку
Сів моторний горобець.
Літунець і цвіркунець.

Я завмер, неначе стовпчик,
Може, ми — одна сім'я:
Хлопчик-клен, горобчик-хлопчик
І звичайний хлопчик — я.

Треба в мами запитати,
Як мені їх називати.

Г. Фалькович

2. Спишіть третю строфу. Підкресліть займенники і визначте їхню синтаксичну роль.

484. 1. Прочитайте прислів'я. Випишіть займенники.

Цей світ — як маків цвіт. 2. Хто любить світ, той любить правду. 3. І в наше віконце загляне сонце. 4. Кожен вітер по-своєму дме. 5. Всякому овочу свій час. 6. Не рубай дерево, яке дає тобі затінок. 7. Народився я українцем, то прагну волі. 8. Дерево пізнають по тому, що воно родить, а людину по тому, що вона робить. 9. Рідний дім — це рідний дім, завжди затишно у ньому. 10. Мій дім — моя фортеця. 11. Усяке село своє прислів'я має. 12. Зневажиш сам себе, зневажить і світ тебе.

2. Підкресліть займенники, співвідносні з прикметниками.

485. Спишіть. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Я, ти, ми, дитина.
2. Мій, твій, вона, наш.
3. Щось, чийсь, скількись, гарний.

486. 1. Прочитайте текст.

Павло Вірський приніс усесвітню славу українському народному танцю. Він збагатив його акробатичними прийомами, додавши при цьому грацію класичного балету. Глядач, що приходить на концерти ансамблю імені Павла Вірського, зачаровано стежить за стрімкими стрибками, майстерним фехтуванням у танці. Артисти виконують запаморочливі обертання, найрізноманітніші присядки. Синхронно злітають угору руки. Усміхнені обличчя танцюристів випромінюють якусь силу, завзяття. Вони дарують віру, надію. І гордість за власний народ пронизує серця всіх присутніх.

2. Випишіть із тексту: а) два іменники І відміни; б) два іменники з подовженим м'яким приголосним; в) один прикметник найвищого ступеня порівняння; г) два займенники, співвідносні з іменником; ґ) два займенники, співвідносні з прикметником.

487. Опишіть фото, використовуючи вислови: *я захоплююсь, він вражає, мені пощастило, стільки вражень, ніхто не помітив, кожен знає, деякий час, такий емоційний.*

§ 54. Розряди займенників за значеннями

За значенням займенники поділяються на 9 розрядів.

№	Розряди займенників	Значення займенників	Приклади
1.	Особові	Указують на особу: 1 особа 2 особа 3 особа	 *я, ми* *ти, ви* *він, вона, воно, вони*
2.	Присвійні	Указують на належність когось, чогось; відповідають на питання *чий?*	*мій, твій, свій, наш, ваш, їхній*
3.	Зворотний	Указує на особу чи предмет, але не має називного відмінка	*себе*
4.	Питальні	Уживаються в питальних реченнях	*хто? що? який? чий? котрий? скільки?*
5.	Відносні	Використовуються для зв'язку частин складного речення	*хто, що, який, чий, котрий, скільки*
6.	Неозначені	Неозначено вказують на предмет, ознаку чи кількість. Утворюються від питальних або відносних займенників додаванням часток *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, де-, аби-, -сь*	*будь-хто, хто-небудь, казна-хто, хтозна-хто, дехто, абихто, хтось, будь-що, що-небудь, казна-що, хтозна-що, дещо, абищо, щось, будь-який, який-небудь, казна-який, хтозна-який, деякий, абиякий, дечий, котрийсь, скількись*
7.	Заперечні	Указують на відсутність чогось або когось; утворюються від питальних або відносних займенників додаванням частки *ні-* (*ані-*)	*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нескільки, аніхто, аніщо, аніякий, анічий*
8.	Вказівні	Указують на предмети та їхні ознаки	*цей, оцей, той, такий, стільки*
9.	Означальні	Мають узагальнене якісне значення	*весь, усякий, сам, самий, кожний (кожен), жодний (жоден), інший*

488. Прочитайте прислів'я. Випишіть ті з них, у яких ужиті означальні займенники.

1. Сама надія ніколи не гріє. 2. Не сам гвіздок лізе в стіну, його молотком забивають. 3. Стільки правди, як у решеті води. 4. Хто рано встає, тому щастя є. 5. На свої руки найду свої муки. 6. Навчай інших — і сам навчишся. 7. Всяк правду знає, та не всяк про неї дбає.

489. 1. Прочитайте запитання. Визначте розряд займенників, ужитих у питальних реченнях.

1. Хто перший увів вас у світ театру? 2. Коли останній раз ви відвідували театр? 3. Що вас найбільше вразило на виставі? 3. Який герой викликав у вас почуття жалощів, співчуття, який — поваги? 4. Чия акторська гра здалася вам найвдалішою?

2. Дайте письмові розгорнуті відповіді на запитання, використовуючи займенники. Визначте розряд займенників, ужитих у ваших відповідях.

Відомо, що письменниця Уляна Кравченко все своє життя палко кохала Івана Франка. Але бути разом їм не судилося.

— Хіба ви не мали ніколи нагоди, — спитали друзі письменницю, коли вона вже була в похилому віці, — сказати чітко Франкові, що ви його кохаєте?

— Мала, і не одну. Лише він не мав часу мене слухати.

— Чому ж ви йому не написали листа?

— Я боялася, що він почне виправляти в ньому мову та правопис.

490. Спишіть, вибираючи з дужок потрібний займенник.

Театр, як (ми, ви, вони) знаємо, пройшов довгий шлях розвитку. Першими акторами були скоморохи. (Вони, наш, весь) влаштовували потішні видовища на майданах і ярмарках. Перша українська театральна вистава відбулася на ярмарку в м. Кам'янці-Бузькій на Львівщині 1619 року, де вчитель Гаватович поставив зі (мій, хтось, своїми) учнями дві п'єси. Перший український стаціонарний професійний театр заснував 1906 року в Полтаві Микола Садовський. Спочатку (той, якийсь, цей) театр був мандрівним, а згодом для (когось, нього, його) орендували приміщення в Києві. Перший театр для дітей виник на початку XX ст. як аматорський. (То, Всі, Це) були дитячі вистави в Євпаторії, а також вистави М. Кропивницького на Харківщині. У Києві аматорський гурток поставив опери М. Лисенка «Пан Коцький» та «Коза-дереза».

491. 1. Спишіть, доповнивши кожний рядок власними прикладами.

1. Особові займенники: *ми, ти, він...*
2. Вказівні займенники: *цей, той, такий...*
3. Присвійні займенники: *мій, свій, наш...*
4. Заперечні займенники: *ніхто, аніщо, ніякий...*

2. Які розряди займенників не названі в першій частині вправи? Запишіть їх із прикладами.

492. 1. Прочитайте.

Підвалини нового українського театру в XIX столітті заклав Марко Кропивницький, який зібрав прекрасну трупу акторів. Йому вдалося з талановитих особистостей створити колектив, де кожен доповнював своєю грою гру

інших. Він написав понад сорок драматичних творів, мав хист композитора — писав пісні. Не забув і про дітей, для яких створив п'єси «Івасик-Телесик», «По щучому велінню».

2. Випишіть займенники. До кожного з них доберіть і запишіть ще по одному займеннику відповідного розряду.

493. Прочитайте. Використайте займенники, замінивши ними часто повторювані слова.

Найдовше сценічне життя

П'єса Івана Петровича Котляревського «Наталка Полтавка» вперше була поставлена на сцені Полтавського театру в 1819 році. Директором Полтавського театру в той час був Іван Петрович Котляревський, який і написав «Наталку Полтавку» для полтавських акторів.

«Наталка Полтавка» — одна з найкращих, найколоритніших українських п'єс. Найвідоміші режисери вважали за честь поставити п'єсу «Наталка Полтавка». Ще й нині вічно жива п'єса не сходить зі сцени професійних та самодіяльних театрів, чарує глядачів своєю глибокою народністю, гумором, піснями.

494. Запишіть вірш. Визначте синтаксичну роль неозначених займенників. Підкресліть їх.

Скарб

Десь колись із кимось хтось
У чомусь поклали щось.
І кудись його сховали,
Бо про когось дещо взнали.
Та воно і досі є,
Знайдеш — буде все твоє.

Г. Фалькович

495. Прочитайте тексти. Спишіть висловлювання М. Рильського, підкресліть у ньому займенники й визначте їхні розряди.

Марія Заньковецька — одна з найталановитіших українських актрис кінця XIX — початку XX століття. Сучасники захоплювалися її талантом. Про це дізнаємося з висловлювань відомих митців.

«Талант винятковий, свій, національний. Я сказав би — істинно народний» (*К. Станіславський*).

«Вираз почуття Заньковецької був настільки яскравий, що вплив його підкоряв не тільки глядача, а й партнерів» (*Панас Мирний*).

«Хто хоч раз чув її спів — то задушевно-смутний, то запально-веселий, хто бачив, як майже буквально літає вона в огненному танці, той ніколи цього не забуде» (*М. Рильський*).

§ 55. Правопис займенників

Займенники пишемо

разом	окремо	через дефіс
із частками **ні-, аби-, де-, -сь:** *ніхто, ніякий, щось, хтось, абищо, абискільки, дечий, декотрий*	якщо між частками і займенником уживається прийменник: *ні до кого, ні з чим, де у кого, будь з яким, аби в якому, будь за ким*	із частками **будь-, -небудь, казна-, хтозна-:** *будь-хто, будь-що, який-небудь, чий-небудь, казна-скільки, казна-що, хтозна-який, хтозна-чий*

496. Запишіть слова, зашифровані в схемі. Поясніть правопис.

де, аби, ні, сь — **усі відносні (питальні) займенники**

497. Заклич'ятайте написання через дефіс часток *будь-, -небудь, казна-, хтозна-*, поклавши їх на ваш улюблений мотив.

498. Придумайте і запишіть фантастичну казку, де героями були б веселий хлопчик Хтось і сумний лісовичок Дехто.

499. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис.

На (який) небудь, хтозна (в) який, на (що) небудь, хтозна (що), ні (в) чиїй, (ні) чий, ні (на) якій, ні (до) кого, хто (сь), ні (до) чийого, аби (з)'ким, аби (кого), від (аби) кого, до (де) кого, де (з) ким.

500. Запишіть займенники, зашифровані в схемі, у родовому та місцевому відмінках.

котрий

хто — **будь--небудь казна-хтозна-** — що

який — чий

скільки

501. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. (Ні) хто, (аби) що, який (сь), що (небудь).
2. Ні (за) що, будь (з) ким, у кого (сь), аби (до) кого.
3. (Казна) який, (будь) чий, хто (небудь), хтозна (за) що.

502. 1. Прочитайте. Випишіть займенники. Визначте їхні розряди за значенням.

Із Бабусиної Скрині

Розводити руками — бути розгубленим, не могти в чомусь розібратися.

Пройшла сильна злива. Город на бе́резі залило так, що не видно ні моркви, ні буряка, ні помідорів.

Бабуся. Що нам робити, внученьки? Наш дідусь тільки руками розводить. Як оцьому всьому раду дати?

Ярина. А чому дідусь руками розводить? Це на уроках фізкультури дають таку команду: розведіть руки в сторони, стисніть кулаки...

Бабуся. Так це коли треба виконувати якість фізичні вправи, робити зарядку. Начебто й невелика різниця: хтось розводить руки — виконує фізичні вправи. А хтось розгублений, розводить руками, не знає, що робити.

Дмитрик. Ось я вчора не знав, як розв'язати задачу.

Бабуся. Але ж ти не розводив руками, а розпитав, як її розв'язати! Ти не розгубився.

Ярина. А я знаю, коли можна сказати **розводити руками.** Коли розбилася наша ваза для квітів, ми стояли над черепками й тільки руками розводили.

2. Поясніть значення фразеологізмів *не покладаючи рук, узяти себе в руки.*

§ 56. Відмінювання займенників

За особливостями відмінювання займенники можна об'єднати в три групи.

I група	II група	III група
особові займенники і зворотний *себе*	**присвійні, вказівні, означальні**	**питальні, відносні, неозначені, заперечні**
утворюють особливий тип відмінювання	відмінюються подібно до прикметників	мають однакові типи відмінювання

Відмінювання особових займенників

У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному відмінку (*я — мене, мені, мною*).

У родовому і місцевому відмінках при вживанні займенників *він, вона, воно, вони* з прийменником з'являється початковий **н** (*його — на нього, вона — у ній*).

В орудному відмінку займенників *він, вона, воно, вони* початковий **н** уживається завжди.

З прийменниками *в(у), до, за, без* та іншими в родовому відмінку та з прийменниками *на, під, поперед* у знахідному відмінку займенники *мене, тебе* мають наголос на першому складі: *у мене, до тебе, на мене, поперед мене, на тебе* тощо.

Займенники *він, воно* в непрямих відмінках мають однакові форми.

Відмінок	Однина					Множина		
	I особа	II особа	III особа			I особа	II особа	III особа
			чол.	жін.	серед.			
Н. в.	я	ти	він	вона	воно	ми	ви	вони
Р. з.	мене	тебе	його (до нього)	її (до неї)	його (до нього)	нас	вас	їх (до них)
Д. в.	мені	тобі	йому	їй	йому	нам	вам	їм
Зн. в.	мене	тебе	його (про нього)	її (про неї)	його (про нього)	нас	вас	їх (про них)
Ор. в.	мною	тобою	ним	нею	ним	нами	вами	ними
М. в.	на (у) мені	на (у) тобі	на (у) ньому (ні́м)	на (у) ній	на (у) ньому (ні́м)	на (у) нас	на (у) вас	на (у) них

Відмінювання зворотного займенника себе

Н. в.	—
Р. в.	себе
Д. в.	собі
Зн. в.	себе
Ор. в.	собою
М. в.	на (у) собі

Вислів *не по собі* означає *почуватися незручно, ніяково*. Це може бути викликано хвилюванням, поганим настроєм, хворобою, незнайомим оточенням.

503. Прочитайте. Випишіть займенники. Визначте їхні розряди.

Український композитор Станіслав Людкевич мав виїхати до Коломиї на музичні урочистості. Сів у вагон, поїхав... і вже досить далеченько схаменувся, що потрапив не в той поїзд і їде у зовсім протилежний бік.

Коли композитор із великими труднощами додзвонився з якогось містечка до Коломиї, щоб вибачитися за вимушену затримку, його заспокоїли:

— Не хвилюйтеся, пане професоре, адже наші урочистості мають відбутися, як ми словіцали, аж за два тижні. У вас ще купа часу!

504. 1. Прочитайте уривок із вірша М. Чернявського.

О, приходь скоріше, весно!
Годі мряці панувать.
Вже давно весняні співи
У душі моїй дзвенять!

Тими співами новими
Я себе розколишу
І словами золотими
Думи серця запишу.

2. Випишіть речення зі зворотним займенником, визначте відмінки.

505. Розгадайте чайнворд (кожне наступне слово починається з останньої букви попереднього).

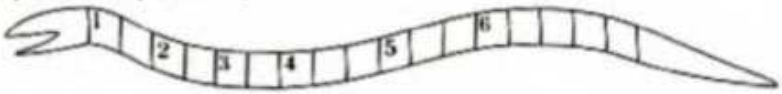

1. Особовий займенник III особи, чол., Н. в. 2. Особовий займенник III особи, мн., Р. в. 3. Відносний займенник. 4. Вказівний займенник. 5. Особовий займенник III особи, серед., Д. в. 6. Означальний займенник.

506. 1. Спишіть. Провідміняйте особовий займенник.

СВІЖЕНЬКА НОВИНА

— Ви чули новину? — розказував Петро. — Сула й Десна впадають у Дніпро.

В. Симоненко

2. Які два займенники разом трапляються на дорозі?

1. Розгадайте зашифроване речення.

2. Запишіть займенники, зашифровані в реченні, у родовому, орудному й місцевому відмінках.

Відмінювання присвійних займенників

Відмінок	Однина			Множина
	чол.	серед.	жін.	
Н. в.	мій	моє	моя	мої
Р. в.	мого	мого	моєї	моїх
Д. в.	моєму	моєму	моїй	моїм
Зн. в.	мій (мого)	моє	мою	мої (моїх)
Ор. в.	моїм	моїм	моєю	моїми
М. в.	на (у) моєму	на (у) моїм	на (у) моїй	на (у) моїх

- Присвійні займенники *твій, свій, мій* відмінюються за однаковим зразком.
- Займенники *наш, ваш* відмінюються як прикметники твердої групи.
- Займенник *їхній* відмінюється як прикметник м'якої групи.

508. 1. Повторіть вивчений матеріал «Відмінювання прикметників твердої групи» (§ 40).

2. Провідміняйте за аналогією до відмінювання прикметників твердої групи займенник *наш* у чоловічому, середньому і жіночому родах.

509. Провідміняйте займенник *ваш* у множині.

510. 1. Повторіть тему «Відмінювання прикметників м'якої групи» (§ 40).

2. Провідміняйте займенники *їхній, їхнє, їхня, їхні* за аналогією до відмінювання прикметників м'якої групи.

511. 1. Встановіть відповідність між фразеологізмом і його значенням.

Сам не свій.	Кожен насамперед думає про себе.
Піти на свій хліб.	Почуватися незручно, некомфортно.
Своя сорочка ближча до тіла.	Приголомшений.
Не у своїй тарілці.	Жити самостійним життям, забезпечувати себе матеріально.

2. Спишіть фразеологізми. Визначте відмінок присвійного займенника.

512. Спишіть, ставлячи слова в дужках у потрібній формі.

Славетні театральні діячі Микола Садовський і Марія Заньковецька, об'єднавши (своїм) долі й талант, підняли (нашого) український театр до всесвітнього визнання.

(Їхньої) співпраця розпочалася заснуванням акторської трупи, гастролями. А в 1906 році кожен із них зробив (свою) внесок в організацію в Києві першого українського професійного театру.

513. Прочитайте текст. Випишіть слова, що належать до театральних термінів.

Художник М. Нестеров згадував, яке враження справила на нього гра Марії Заньковецької у виставі Михайла Старицького «Чорноморці». Публіка була в захваті від того, як весело танцювала й співала М. Заньковецька — Цвіркунка. Під час антракту М. Нестеров побіг за лаштунки, хотів особисто подякувати артистці. Але побачив, що М. Заньковецька, яка щойно співала й танцювала, обв'язала обличчя теплою хусткою, ходила між лаштунками, стогнала, бо в неї страшенно болів зуб.

Антракт закінчився, завісу піднято. І що ж... Цвіркунка знову танцює! Про теплу хустку немає й згадки, на обличчі — усмішка радості.

514. Прочитайте. Визначте відмінки присвійних займенників.

Як ви розумієте значення фразеологічного звороту: «І нашим і вашим»? Так кажуть про людину, яка хоче бути в гарних стосунках з усіма, сподобатись усім. А тому своїх справжніх поглядів і думок не висловлює.

515. Який займенник у називному відмінку складається з однієї букви, але двох звуків? Запишіть цей займенник у непрямих відмінках.

— Вуха потрібні, щоб краще бачити, — каже Миколка.

— Не мели дурниць! — заперечує тато.

— Та які ж це дурниці! Якби в мене не було вух, шапка, яку купила мама, постійно сповзала б мені на очі...

Відмінювання вказівних займенників

Вказівні займенники *той, цей, отой, оцей* відмінюються за одним зразком.

Займенник *такий* відмінюється як прикметник твердої групи.

Займенник *стільки* відмінюється як числівник *два*.

Відмінок	Однина			Множина
	чол.	жін.	серед.	
Н. в.	той, цей	та, ця	те, це	ті, ці
Р. в.	того, цього	тієї (тої), цієї (цеї)	того, цього	тих, цих
Д. в.	тому, цьому	тій, цій	тому, цьому	тим, цим
Зн. в.	той, цей (того, цього)	ту, цю	те, це	ті, ці (тих, цих)
Ор. в.	тим, цим	тією (тою), цією (цею)	тим, цим	тими, цими
М. в.	на (у) тому (тім), на (у) цьому (цім)	на (у) тій, на (у) цій	на (у) тому (тім), на (у) цьому (цім)	на (у) тих, на (у) цих

516. Який займенник складається зі стверджувальної відповіді на запитання і закінчення *-ий*? Провідміняйте його.

517. Спишіть. Підкресліть вказівні займенники. Найкоротший провідміняйте.

ТЕАТРАЛЬНИЙ ДІЯЧ

Письменник і режисер Михайло Старицький відомий кожному українцю як автор слів пісні «Ніч яка, Господи, місячна, зоряна». Цей шедевр він створив разом із Миколою Лисенком. І стільки в ньому почуття, ніжності, такої мрійності, що давно та пісня стала народною.

518. Розшифруйте ребус. Слово-розгадку провідміняйте.

519. Прочитайте. Випишіть вказівні займенники. Визначте їх відмінок.

НА КАНІВСЬКІЙ ГОРІ

Тут кленів задума синя
І неба глибока вись.
Тут вічно земля весніє,
І ти тій землі вклонись.

За тишу її незвичну,
За щедре людське тепло,
За серце Тараса вічне,
Що в землю оно вросло.

О. Довгий

Відмінювання означальних займенників

Означальні займенники *кожний (кожен), жодний, жоден, всякий, самий, інший, сам* відмінюються як прикметники твердої групи.

Відмінювання займенника *весь*

Відмінок	Однина			Множина
	чол.	жін.	серед.	
Н. в.	весь (увесь)	все (усе)	вся (уся)	всі (усі)
Р. в.	всього	всього	всієї	всіх
Д. в.	всьому	всьому	всій	всім
Зн. в.	весь (всього)	все	всю	всі (всіх)
Ор. в.	всім	всім	всією	всіма
М. в.	на (у) всьому	на (у) всім	на (у) всій	на (у) всіх

520. 1. Розгадайте ребус.

2. Провідміняйте слово-розгадку.

Неозначені та заперечні займенники утворилися від питальних (відносних). Тому слід твердо засвоїти відмінювання питальних і відносних займенників. Неозначені та заперечні відмінюються за тими ж зразками.

Відмінювання питальних (відносних) займенників *хто? (хто), що? (що)*

- Займенники *хто, що* не мають форми множини.
- У непрямих відмінках *хто, що* мають іншу основу, ніж у називному відмінку.

Н. в.	хто	що
Р. в.	кого	чого
Д. в.	кому	чому
Зн. в.	кого	що
Ор. в.	ким	чим
М. в.	на (у) кому (кім)	на (у) чому (чім)

521. Уявіть, що ви — журналіст і вам потрібно взяти інтерв'ю у відомої особи (зірки естради, спорту, кіно тощо). Запишіть запитання, використовуючи питальні займенники в різних відмінках.

522. Провідміняйте заперечні займенники *ніхто, ніщо.*

Відмінювання питального (відносного) займенника *чий? (чий)*

Відмінок	Однина			Множина
	чол.	жін.	серед.	
Н. в.	чий	чия	чиє	чиї
Р. в.	чийого	чиєї	чийого	чиїх
Д. в.	чийому (чиєму)	чиїй	чийому (чиєму)	чиїм
Зн. в.	чий (чийого)	чию	чиє	чиї (чиїх)
Ор. в.	чиїм	чиєю	чиїм	чиїми
М. в.	на (у) чийому (чиєму, чиїм)	на (у) чиїй	на (у) чийому (чиєму, чиїм)	на (у) чиїх

523. 1. Розгадайте ребус, у якому зашифрований займенник.

2. Визначте розряд зашифрованого займенника. Слово-відгадку провідміняйте.

524. 1. Спишіть вірш. Підкресліть стилістично забарвлені слова.

БАЛАКУЧИЙ ЛІХТАР

— Я сонце б засліпив, — розхвастався Ліхтар, —
Якби мене хтось підійняв до хмар.
За що йому та слава? Аж обидно:
Воно ж сія, коли надворі видно!

В. Симоненко

2. Визначте відмінок питального займенника.

525. Спишіть. Підкресліть займенники. Визначте їхній розряд за значенням і відмінок.

Ім'я Леся Курбаса стоїть одним із перших серед найвідоміших театральних режисерів Європи. Одинадцять років він керував театром «Березіль» викладав у Музично-драматичному інституті в Києві. Мав незабутній акторський талант. Нікого не дивувало, що половина спектаклів, які ставились у театрі, — це його власні композиції, переробки, переклади. Ніхто і ніщо не могло розлучити його з театром. За будь-яких обставин він займався своєю улюбленою справою — мистецтвом.

Видатний композитор Россіні обідав в однієї дами, яка була настільки скупою, що він піднявся з-за столу зовсім голодний. Господиня, люб'язно посміхаючись, сказала:

— Дуже хотілося б, щоб ви коли-небудь ще раз пообідали в мене.

— Із задоволенням, — відповів Россіні, — хоч зараз.

526. Прочитайте. Випишіть виділені займенники. Визначте їхній розряд, відмінок.

ТИША

Вслід **мені** зашуміло сполохано —
Кинула шишку сосна.
Щось зітхає, тривожиться, охає;
Чорно дивиться гущавина.

Хто? Нікого — то ліс... Наче воїни,
Насторожено граби звелись.
Я до лісу, мов арфа, настроєний,
Я чутливий, мов раніший ліс.

Сосни... Папороть... Тінь. Не ламає
День погожий галузки сухі.
Тиша!.. Ні! Її не буває.
Люди бувають глухі.

В. Лазарчук

Питальний (відносний) займенник *скільки* відмінюється як числівник *два*.

Н. в.	скільки
Р. в.	скількох
Д. в.	скільком
Зн. в.	скільки (скількох)
Ор. в.	скількома
М. в.	на (у) скількох

527. 1. Прочитайте вірш.

ДУБИ НЕ ГНУТЬСЯ ДО ЗЕМЛІ

Скрізь вітер нашумів,
Що дуб сякий-такий:
«Упертий дуже він
І зовсім не гнучкий.
До того ж, нахаба, загордився,
Що скільки я не дув,
Ні разу не вклонився!»

Неважко зрозуміти вітрові жалі:
Дуби ні перед ким
Не гнуться до землі!

В. Симоненко

2. Випишіть займенники, визначте їхні розряди.

3. Випишіть речення з відносним займенником. Запишіть цей займенник у тих непрямих відмінках, у яких він закінчується на приголосний.

Щось-ні-з-чим, ніщо-із-чимось

Гульки, ліньки та нестатки
Завели такі порядки:
До дітей, які ще в ліжках,
Капосні крадуться нишком.

Тож, як ладяться у гості,
Візьмуть скибку нічогості,
Із нічим шматок абища,
Повну миску нікудища,

Щось-ні-з-чим, ніщо-із-чимось,
Щоб під носом не крутилось,
Півкаструлі довгосплящі,
Ще й мензурку всепропащі —
Потім горнуть все у клунок
І несуть у подарунок.

Хочеш подарунок мати —
Гайда двері відчиняти.

Г. Фалькович

Зверніть увагу, що в цій усмішці є слова, яких ви не знайдете в жодному словнику: *щось-ні-з-чим, ніщо-із-чимось, абища, нічогості* та ін. Автор сам придумав слова і правила їх написання. А як насправді треба писати займенники, ви вже знаєте.

Узагальнення до розділу «Морфологія. Займенник»

Займенник — це самостійна частина мови, що вказує на предмети, їхні ознаки, кількість, але не називає їх і відповідає на питання *хто? що? який? чий? скільки?*.

Схема розбору займенника як частини мови

1. Слово для розбору.

2. Частина мови (займенник).

3. Початкова форма (для кожного розряду займенників — своя).

4. Співвідносність із частинами мови (іменником, прикметником, числівником).

5. Розряд за значенням (особовий, зворотний, присвійний, питальний, відносний, неозначений, заперечний, вказівний, означальний).

6. Відмінок; число (якщо є); рід (якщо є); особа (якщо є).

7. Синтаксична роль (може бути будь-яким членом речення).

Зразок розбору займенників, використаних у реченні:

*Нехай **мною** журба журиться, а не **я** **нею**.*

Мною — займ., почат. ф. — *я, хто?*, співвідн. з імен., особовий, Ор. в., одн., І особ., додат.

Я — займ., почат. ф. — *я, хто?*, співвідн. з імен., особовий, Н. в., одн., І особ., підм.

Нею — займ., почат. ф. — *вона, хто?*, співвідн. з імен., особовий, Ор. в., одн., жін., ІІІ особ., додат.

Займенники пишемо

разом	окремо	через дефіс
із частками **ні-, аби-, де-, -сь:** *ніхто, ніякий, щось, хтось, абищо, абискільки, дечий, декотрий*	якщо між частками і займенником уживається прийменник: *ні до кого, ні з чим, де у кого, будь з яким, аби в якому, будь за ким*	із частками **будь-, -небудь, казна-, хтозна-:** *будь-хто, будь-що, який-небудь, чий-небудь, казна-скільки, казна-що, хтозна-який, хтозна-чий*

528. Виконайте тестові завдання.

1. Займенник — це самостійна частина мови, що:
   а) називає предмет і відповідає на питання *хто? що?*
   б) вказує на предмети, їхні ознаки та кількість, але не називає їх;
   в) означає кількість предметів або їхній порядок при лічбі.
2. На які питання відповідає займенник?
   а) який? чий? котрий? скільки? що робити?
   б) що? хто? який? чий? котрий? скільки?
   в) що робити? що зробити? як? скільки?
3. Займенники можуть бути співвідносні з:
   а) іменником, прикметником, прислівником;
   б) прикметником, іменником, числівником;
   в) іменником, прийменником, числівником.
4. Займенники за значенням поділяються на:
   а) 8 розрядів; б) 10 розрядів; в) 9 розрядів.
5. Особові займенники змінюються за:
   а) родами, числами, відмінками, мають категорію особи;
   б) числами, часами, відмінками;
   в) родами, відмінками.
6. Зворотний займенник *себе* не має:
   а) форми називного відмінка;
   б) форми орудного відмінка;
   в) форми родового відмінка.
7. У якому рядку всі займенники належать до розряду присвійних:
   а) твій, ваш, наш;
   б) твій, їхній, цей;
   в) свій, їхній, такий?
8. Які два розряди займенників відрізняються тільки метою використання:
   а) неозначені і відносні; б) питальні і заперечні; в) питальні і відносні?
9. Які розряди займенників утворюються від питальних (відносних)
   а) означальні, вказівні; б) особові, присвійні; в) неозначені, заперечні?
10. Які займенники в непрямих відмінках мають іншу основу, ніж у називному відмінку:
    а) вказівні; б) особові; в) присвійні?
11. Які займенники відмінюються подібно до числівника *два*:
    а) скільки; б) нічий, ніякий; в) жодний, інший?
12. У якому рядку всі займенники пишуться разом:
    а) (ні) хто, (де) хто, хто (сь);
    б) хто (небудь), (будь) хто, (аби) хто;
    в) будь (до) кого, казна (хто), казна (з) ким?

529. Підготуйте усне повідомлення на одну з тем:

- Чому займенник вивчається після іменника, прикметника, числівника.
- Займенники в художньому творі (за вашим вибором).

Знання матеріалу цього розділу вам потрібні для того, щоб ви могли спілкуватися, готувати усні й письмові твори.

Мистецтво спілкування — це мистецтво створення діалогів. Жодна творча робота не може обійтися без зв'язної мови.

Скласти розпорядок дня, підготувати план повідомлення на лінгвістичну тему, план готового тексту — це творча робота.

Творчість — це вміння переказати науковий чи художній текст, виділити в ньому тематичні речення.

Творчість — це розповідь про життєву ситуацію й особисті враження від неї.

Творчість — це усний і письмовий опис приміщення, опис природи.

Творчість — це твір-роздум про вчинки людей на основі власних спостережень і вражень у художньому стилі.

Тексти в цьому розділі — не випадкові. Вони змусять замислитися над життєвими ситуаціями, вчинками людей.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Ситуація спілкування

Діалог

Типи висловлювання *(розповідь, опис, роздум)*

Переказ *(усний і письмовий)*

Твір *(усний і письмовий)*

Текст

Мовні стилі

Мовні жанри *(оповідання, замітка в газету, план роботи, оголошення, повідомлення на лінгвістичну тему)*

Зв'язок речень у тексті (*послідовний і паралельний*)

1. Пам'ятник Григорію Сковороді на Контрактовій площі в Києві.
2. Пантелеймон Куліш.
3. Софійські ворота «міста Володимира» (Київ). Реконструкція.
4. Іван Котляревський.
5. «Хата в селі Гнилиця». Фрагмент. С. Васильківської.
6. Ігор Сікорський.
7. У музеї народної архітектури та побуту (Пирогово).
8. Дмитро Яворницький.

ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ)

До цього розділу ви будете звертатися систематично — чи вивчаючи частини мови, чи поглиблюючи свої знання з лексикології або словотвору, чи створюючи будь-який текст.

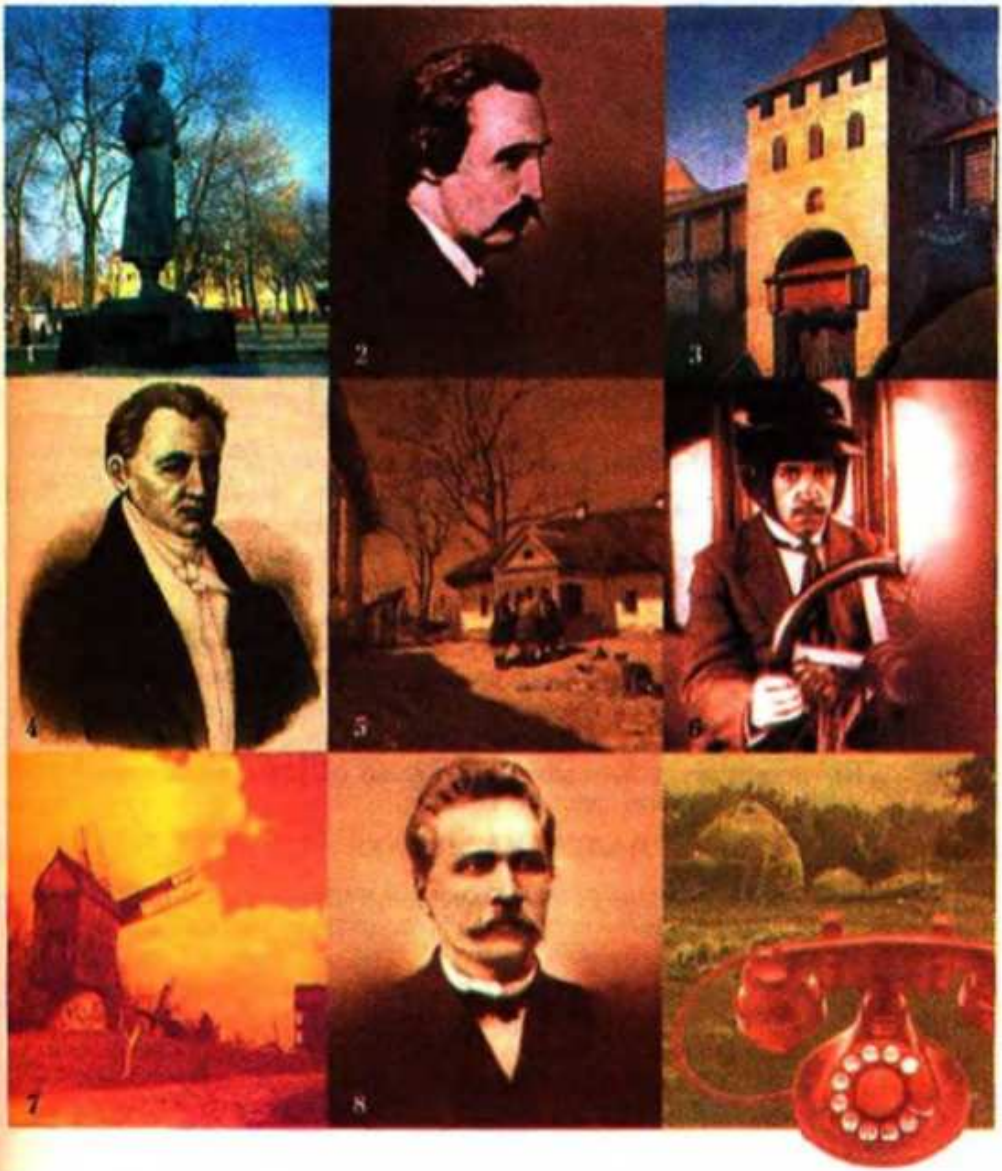

§ 37. Мова і розмова. Загальне уявлення про ситуацію спілкування

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що означає спілкуватися з кимось?
2. Хто такі адресант і адресат?
3. Як впливає на характер розмови місце спілкування?
4. Як впливає на характер спілкування тема й мета розмови?
5. Які є форми спілкування?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

530. Побудуйте й запишіть діалог «У бібліотеці» (7-8 реплік). Використовуйте висловлення: *за програмою, написати твір, знайти в каталозі, журнал за вересень цього року, довідкова література.*

531. 1. Прочитайте текст. Використовуючи схему (с. 230), схарактеризуйте ситуацію спілкування, описану автором.

МАЛЕНЬКА МУРАХА

Якось Петрусь із Мишком гуляли в садку й натрапили на мурашник. Високенький такий, аж не віриться, що його збудували дрібненькі комашки.

– Ого, який великий, – сказав Петрусь.

– Та де там великий, – заперечив Мишко. Він завжди заперечував щось Петрусеві, аби показати, що більше знає.

– А дужі які, подивись.

– Та які вони дужі. Самих ледь видно, – вів своєї Мишко.

– Ні, ти тільки глянь. Травинку тягне в п'ять разів більшу за себе.

– Скільки там тої травички, – не здавався Мишко. – Сама за вітром летить.

– А ця! Подивися, білу подушечку тягне, – дивувався Петрусь.

– Теж мені подушка – завбільшки з пшеничну зернину.

– І бачить, куди треба тягти.

– Та в них і очей немає! – не вгавав Мишко.

Саме тут якась із мурах залізла Мишкові від холоду і так куснула, що він аж підскочив.

– Ото, як гризонула! – скрикнув Мишко.

– Та де там, – усміхнувся Петрусь. – Мурахи такі маленькі, що в них і зубів немає (*За В. Шкляром*).

2. Які риси характеру хлопців відображено в діалозі?

332. 1. Прочитайте оповідання Ю. Ярмиша. Які особливості спілкування ви помітили в цьому тексті?

ЇЖАЧКИ

Їжачок виріс на горі над морем. Одного разу він була місячною, і він спустився на берег.

Хвиля то набігала на мокре біле каміння, то повертала в море...

І коли вона відкотилася назад, Їжачок помітив малого чорненького Їжачка, що сидів на камені й повільно ворушив голочками.

– Ти що робиш тут? – спитав Їжачок, що спустився до моря.

– Грівся, – відповів Їжачок зі свого каменя. – Я грівся на білому камені. Він ще теплий від сонця.

Хвиля набігла, й чорненький Їжачок зник під водою... А коли хвиля відринула в море, Їжачок, що жив на горі, спитав здивовано:

– Виходить, ти живеш у морі?

– Еге ж, адже я Морський Їжачок! – відповів той. – Я живу в морі.

Хвиля плеснула в берег...

– А що ти над усе любиш? – спитав Морський Їжачок.

– Молоко. Воно біле й солодке!

– А я над усе люблю морську воду. Вона солона й прозора!

І знову хвиля поглинула їхню розмову...

Потім Їжачок, що жив на горі, промовив замріяно:

– І ще мені подобається місяць. Коли він світить, все навкруги таке незвичайне...

– А я люблю сонечко. Коли воно світить, я теж грівся на моєму білому камені.

Тоді Їжачок, що жив на горі, запросив Морського Їжачка:

– Приходь до мене в гості!

Морський Їжачок зітхнув:

– Не можу! Я без моря не можу. Ти приходь!

– А я у воді не можу.

Й вони обидва замовкли, посмутніли.

– Але ми все одно будемо дружити! – сказав Їжачок, що жив на горі. – Адже врешті-решт ми обидва – Їжачки!

і вони замовкли.

Тихо плескало в берег море. Місячна стежка підкотилася до самісінького берега. І можна було побігти нею разом далеко-далеко...

Їжачки сиділи.

Про щось мовчали. А по'ім побажали один одному на добраніч...

2. Визначте зачин, основну частину й кінцівку оповідання. Яка основна думка твору?

533. Відповідаючи на запитання, зіставте характер діалогів у текстах «Маленька мураха» і «Їжачки». Запишіть розгорнуті відповіді.

1. Яка мета спілкування Петруся і Мишка?
2. Яка мета спілкування Їжачків?
3. Чи нагадує діалог хлопців суперечку? А діалог Їжачків?
4. Які види речень за метою висловлювання використано в діалогах обох оповідань?
5. Яким би був діалог хлопчиків, якби Мишка не «грізонула» мураха?
6. Чи знаходитимуть теми для розмови Їжачки, зустрічаючись щодня?

§ 58. Складання і розігрування діалогів відповідно до запропонованої ситуації. Складання діалогів до серії малюнків

1. Що таке діалог?
2. Із чого складається діалог?
3. Що таке репліка?

1. Прочитайте текст.

Сучасне спілкування важко уявити без телефонного зв'язку. Телефоном ми отримуємо і передаємо інформацію на відстані. Сенс телефонної розмови полягає в тому, щоб за короткий час повідомити все необхідне і почути відповідь. Цей технічний засіб спілкування для нас часто заміняє живе спілкування. Чи правильно це? Адже по телефону не можна побачити щасливі очі бабусі, яка зустрілася з онуками, не можна відчути дружнього потиску рука.

2. У чому полягає сенс телефонної розмови? Відповідь запишіть.

534. Прочитайте і запам'ятайте формули ввічливості, які використовують у телефонній розмові.

- Доброго ранку! Вас турбує...
- Добрий день! Це Петренко Ольга. А чи могла б я поговорити з ...?
- Вибачте, чи можна запросити до телефону...
- Вибачте, що турбую вас, покличте, будь ласка, до телефону...

- Серги біля телефону.
- Слухаю вас.
- Зачекайте, зараз підійде.
- На жаль, його немає.
- Чи можу я йому щось передати?

535. Складіть і розіграйте телефонний діалог до однієї із запропонованих ситуацій.

1. Ліфт, яким ви їхали, зупинився. Ви просите допомогти через переговорний пристрій.
2. Ви передаєте повідомлення для мами, що затримуєтесь на репетиції фольклорного ансамблю.
3. Ви з другом домовляєтеся піти на риболовлю.

536. 1. Прочитайте і запам'ятайте.

Поради ввічливим співрозмовникам

1. Щоб розмова по телефону не перетворилася на монолог, треба вчасно зробити паузу й тим самим дати співрозмовникові можливість висловити свою думку.
2. За певних обставин викликаний до телефону може ввічливо сказати, що має закінчити розмову через нагальні справи.
3. Закінчує розмову той, хто телефонує.

2. Ви — керівник туристичної агенції. Ваш клієнт замовляє вам по телефону путівку в Карпати (Крим, Варшаву тощо). Складіть і запишіть діалог, ураховуючи поради ввічливості.

Усміхнімося

На уроці географії вчитель розповідає про клімат Англії, про те, які в Лондоні бувають густі тумани. Викликає до карти учня, щоб показав, де Лондон. Учень довго шукає.

— Ну, що там трапилося? Не знаєш, де Лондон?

— Лондон саме в тумані, тому я його не бачу...

537. Складіть діалоги за серіями малюнків.

1. На канікулах ваш клас збирається до Києва. Ви обговорюєте з товаришами, учителем маршрут екскурсії.

2. Ви з товаришем обговорюєте комікс із гумористичного журналу.

3. Велика перерва у вашій школі триває двадцять хвилин. За цей час можна встигнути чимало. Використовуючи підписи під малюнками, а також фантазуючи, обговоріть із друзями, що можна встигнути за цей час.

§ 59. Текст, його основні ознаки та структурні особливості (повторення)

Текст — розгорнуте висловлювання на певну тему.
Ознаки тексту: зв'язність, завершеність, основна думка.
Основна думка тексту — головне, що автор хоче нам сказати.
Тема — те, про що розповідається в тексті.
Мікротема — тема окремої частини тексту; як правило, мікротема збігається з назвою пункту плану тексту.
Тематичне речення — речення, що передає основну думку мікротеми.

538. Прочитайте текст. Визначте тему й мікротеми тексту. Випишіть тематичні речення.

НОВОРІЧНА ЛИСТІВКА

Я довго нишпорив по кіосках та поштамтах у пошуках всього тільки однієї новорічної листівки. Здавалось би, скільки там того діла — знайти у великому місті потрібну мені листівку? Але побачив я десятки найрізноманітніших, і жодна чомусь не припадала мені до душі. Нарешті вибрав, написав привітання і послав додому батькам.

Майже одночасно зі мною в іншому місті на ту ж саму адресу вкинув листівку в поштову скриньку мій брат.

Зголом, приїхавши додому, я відразу помітив пришпилені до стіни дві однаковісінських листівки. Одна з них була від мене, друга — від брата.

А ми ж надсилали їх із різних міст. І ми ж обидва мали із чого вибирати (*С. Павленко*).

Структурні особливості тексту — це наявність зачину, основної частини і кінцівки.
Зачин — повідомлення про тему («дане»).
Основна частина — розгортання теми («нове»).
Кінцівка — узагальнення про «дане» і «нове».

Зв'язок речень характеризує структурні особливості тексту.

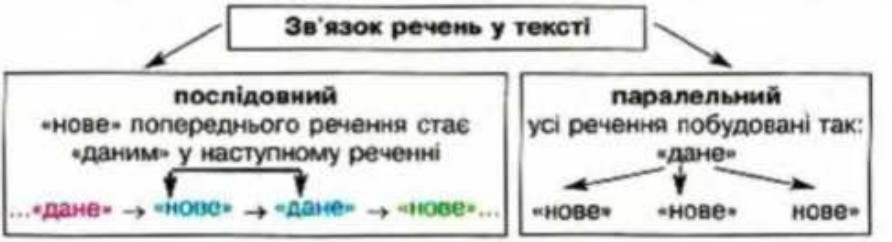

539. 1. Спишіть текст.

Видатним українським археологом був Вікентій Хвойка. Він зробив такі відкриття в історичній науці, які не втратили свого значення й донині. Світову славу археологові принесло відкриття пам'яток трипільської культури.

Звідки саме вийшла ця культура, історики сперечаються й донині. Одні вважають, що трипільці — це місцеві племена хліборобів та скотарів Наддніпрянщини і Наддністрянщини. Інші стверджують, що трипільці прийшли до нас із Молдови чи Балкан. Треті доводять, що носії трипільської культури — кілька різних народів.

2. У якому абзаці послідовний зв'язок речень, а у якому — паралельний?

540. 1. Прочитайте текст. Виділіть у ньому зачин, основну частину і кінцівку.

БАБУСЯ

Робити уроки — не найприємніше у світі заняття. Це вам будь-який школяр скаже. **А от п'ятикласниці Наталі подобається. Особливо коли готувати разом із бабусею.**

О, бабуся в неї велика людина. «Якби не бабуся, — не раз казала з гордістю старша Наталина сестричка, — не кінчила б я школи тільки на "відмінно"». Наталя теж славно вчиться. І знову ж таки: а якби не бабуся? Тато з мамою щодня на роботі — де від них допомоги сподіватися? Бабуся ж весь час удома. Ні, задачок вона замість онуки не розв'язує. Але вірш там чи правило як без бабусі вивчити? **Наталя розказує, а бабуся з підручником перевіряє.**

А що вона давненько вже недобачає, що всі літери в книжці для неї в одну смужку зливаються, — **для чого те онуці знати?** Кому від того легше стане?

«Я ще в другому класі багато про що догадалася, — написала Наталя в шкільному творі «Дорога моя людина». — Ну, й що? **Всі мої відмінні оцінки все одно бабусині.** Найкраща, найдорожча вона в мене...» (*За С. Павленком*).

2. Спишіть виділені речення. Обґрунтуйте, що виділені речення належать до тематичних.

3. Дайте відповіді на запитання.

— Чому Наталя любить робити уроки?
— Як бабуся допомагає Наталі готувати уроки?
— Чому бабуся «найкраща, найдорожча людина» для онуки?
— Як ви оцінюєте поведінку бабусі й онуки?

§ 60. Повторення теми «Типи висловлювання (мовлення)». Поєднання в одному тексті різних типів висловлювання

Розповідь — це повідомлення про події, які мають свій початок, час тривання і кінець.

Опис — це висловлювання про ознаки, властивості предмета, явища.

Роздум — це висловлювання, у якому називаються причини, наслідки дій.

У текстах розповідь доповнюється описом, роздумом.

541. 1. Прочитайте текст. До якого типу висловлювання він належить? Обґрунтуйте відповідь.

НА ПТАШИНОМУ ВОКЗАЛІ

Я не впізнавав поля. Скільки ж це ми не бачилися? Два тижні? А так. Якихось два тижні, а зміи... Здається, ніколи не досі не мав перед очима так багато знайомого і незнайомого птаства, як тепер. **Мовби на великому пташиному вокзалі опинився.**

Пролітали надї мною журавлі-веселики. Прямо на озимині перепочивали чайки. Чорними хмарами здіймалися в небо граки. Мало не з-під ніг вистрибували посмітюшки. Перемовлялися між собою на придорожніх черешнях сороки. А згори лилися й лилися на мене весняними струмочками жайворонкові співи...

Усе те птаство ніби й не боялося мене, раділо на всі голоси, навперебій оповідало щось...

Я розумів майже все. Бо теж того дня трішечки був птахом (*С. Павленко*).

2. Спишіть виділені речення. Яким видом зв'язку поєднані вони в тексті?

542. Спишіть текст. Які типи висловлювання поєднуються в ньому?

ЛІТНІ НОЧІ

Які чудові літні ночі в степу! Із-за Сули величаво виринає ясний місяць і заливає степ і луги тихим, ніжним сяйвом. Повітря стає чистішим, виразніше чується кожний шелест, кожний звук. Ось крикнула чайка, піднадьомкнув перепел, забряжчала вуздечкою коняка, пробігла шляхом машина, дзенькнула чимось металевим, і в ту ж мить урвався звук, затих; в'язка тиша степу поглинула його (*За Г. Тютюнником*).

543. Прочитайте текст. Обґрунтуйте тип висловлювання і тип зв'язку речень між собою.

Подяка блаженному Богові за те, що потрібне зробив нетрудним, а трудне — непотрібним.

Немає солодшого й потрібнішого для людини, як щастя; нема ж і нічого легшого. Подяка блаженному Богові: Царство Боже всередині нас. Щастя в серці, серце в любові, любов же у законі вічності. Це безперервна ясна погода й сонце, що не заходить, що просвічує пітьму сердечної безодні (*Г. Сковорода*).

544. 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте тип висловлювання і тип зв'язку речень між собою.

ДИТИНСТВО ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

— Сину, де ти?

Це — мати. Як не гарно на крутоярах, але час вже й додому. А коли б можна, сидів би тут цілісінький день і дивився, як пливе за монастирською дзвіницею біла хмара і, мов корабель, тріпоче вітрилами на вранішньому сонці.

— Де ж ти? — почулося зовсім олизько, мовби поруч.

Визирнув із-за куща; мати наближалась. Висока, чорні коси на голові — короною, рукава сорочки широкі, і руки в них здаються зовсім маленькими, як у сусідської Оксани.

— А я ось!

Не лаяла, що загулявся.

— Ходи снідати. Батько чекає.

Батько, певно, щойно повернувся з магістрату.

— Нагулявся?

— Трошки.

— А ноги де подряпав?

— Бігав з Жучком... за минулим літом — і спіткнувся... Та... мені й не боляче зовсім.

— За чим бігав?

— За минулим літом.

— Де ж ти бачив літо таке? — посміхнувся батько у вуса, ще чорні, з легкою, мов павутиння, сивиною.

— На крутоярах... То метелик такий — синій, а крильця червоні. Дяк один казав, що й не метелик то, а літо минуле. Якби не впав — наздогнав би.

— Дивись під ноги частіше, а то недовго і вниз, з гори зірватися, де вже тоді літо наздогнати та ще й минуле? Ще не так подряпаєшся. Іди поки що вмийся та й до столу. Снідати час.

Івась хоче щось сказати, але стримується. В кого він? У діда? Той був суворий, мовчазний, не одразу відкривався. Скоріше в матір — задумливий мрійник, то мовчазний надміру, а то розбалакається — не спиниш, де що бачив, чув — розповість, новиною поділиться, душу навстіж розкриє, нічого не втаїть (*За Б. Левіним*).

Довідка: *крутояр* — глибокий яр, балка з крутими схилами.

2. Дайте відповіді на запитання.

— Про які риси характеру малого Івася розповідається в тексті?
— Яка основна думка тексту?
— До якого стилю належить текст?
— Чи можна стверджувати, що цей текст — розповідь?
— Знайдіть елементи опису зовнішності персонажів.
— Як Івась наздоганяв минуле літо?
— Із чим порівнюється хмара?
— Із чим порівнюється сивина на вусах Івасевого батька?
— Що означає вислів «Душу навстіж розкриває»?

3. Відтворіть діалог Івася та його батька.

— Звідки в тебе, Петрусю, ґуля на лобі? — стурбовано запитує мама.

— Ми працювали сьогодні в шкільній теплиці, і я впав, — пояснює син.

— Як це в тебе вийшло?

— Та сперся на лопату й задрімав...

§ 61. Мови стилі (повторення). Мовні жанри офіційно-ділового стилю: план роботи, оголошення

У різних ситуаціях спілкування використовуються різні мовні стилі.

Мовний стиль — це вибір слів, словосполучень, речень залежно від умов спілкування.

Наприклад, невимушена розмова з рідними, друзями належить до **розмовного стилю**, а оповідання — до **художнього**.

Відповідь на уроці за темою, висвітленою в підручнику, — це приклад **наукового стилю**.

Виступи в засобах масової інформації, на мітингах належать до **публіцистичного стилю**.

Готуючи документ (заяву, автобіографію, довідку), ви використовуєте **офіційно-діловий стиль**.

545. Прочитайте текст. До якого стилю він належить? Обґрунтуйте відповідь.

Слово «план» — багатозначне. Одне значення знайоме вам давно. Працюючи з текстом на уроках літератури, ви складали плани переказування творів, характеристики образів. Це допомагало вам запам'ятати сюжет. Якщо потрібно було писати твір, найперше, що ви робили, — це складали план.

У п'ятому класі за планом ви готували усну відповідь. А проаналізувати відповідь товариша допомагав вам інший план, наприклад такий:

1) Як розкрито тему? (Повно, не досить повно, частково.)
2) Чи послідовно викладено матеріал?
3) Чи вдало зроблено вступ і висновки?
4) Чи вдало дібрані приклади?
5) Загальна оцінка відповіді.

З іншим значенням використовують слово «план» в офіційно-діловому стилі.

План в офіційно-діловому стилі — це документ, який визначає точний перелік запланованих робіт чи заходів, їх послідовність, обсяг і терміни проведення, називає виконавців.

План записується у вигляді таблиці. Кожний пункт плану складається з таких частин:

— порядковий номер;
— зміст роботи чи заходу;
— термін виконання;
— відповідальні за виконання;
— відмітка про виконання;
— примітки.

За терміном виконання плани поділяються на перспективні (на кілька років), річні, піврічні (семестрові), місячні, тижневі, щоденні.

546. 1. Ознайомтесь зі зразком плану в офіційно-діловому стилі.

План
проведення екскурсій у 6-А класі ЗОШ № 102 м. Києва
на II семестр 2006/07 навчального року

№ п/п	Дата проведення	Назва екскурсії	Відповідальний за виконання	Відмітка про виконання	Примітки
1.	27.01	Зимова симфонія Маріїнського парку	Ромко П. Я.		Особливу увагу звернути на зимові краєвиди Лівобережжя
2.	14.02	Зустріч із поетом (відвідування музею-квартири П. Г. Тичини)	Мигаль Л. Г.		
3.	24–30.03	Кам'янець-Подільський — перехрестя культур	Мітченко В. С.		Уточнити кількість охочих і за 15 днів замовити квитки
4.	28.04	Зелена феєрія ботанічного саду	Нечипорук О. О.		
5.	26–27.05	Таємничі стежки Софіївки (Умань)	Прокопчук О. В.		

2. Яка екскурсія з поданих у плані вам найбільше сподобалась? Які примітки можна записати у вільні комірки таблиці?

547. Складіть власний план (на вибір): а) роботи гуртка, який ви відвідуєте; б) підготовки до змагань; в) проведення канікул.

548. Використовуючи подані слова і словосполучення, складіть власний розпорядок дня.

Обід, виконання домашнього завдання, вечеря, прибирання, ранкова гігієна, прогулянка із собакою, сніданок, перегляд фільму, читання, ранкова зарядка, навчання в школі, відвідування гуртка або спортивної секції, заняття в художній (музичній) школі.

Оголошення — це повідомлення, у якому подається інформація про певний захід (офіційний, культурний, побутовий тощо).

За змістом оголошення бувають двох типів:

- про майбутню подію;
- про потребу в послугах або їх надання.

За формою оголошення бувають: писані, мальовані, друковані в газетах, журналах, на окремих аркушах, наприклад, афіші, що рекламують концерт, фільм, виставу тощо.

Оголошення бувають як від окремих організацій, підприємств, так і від приватних осіб.

549. Розгляньте малюнок. Чи всі оголошення на ньому належать до одного типу? Прочитайте текст. Складіть власні оголошення про надання послуг. Запишіть найцікавіші з них (3-4 зразки).

Марійка підвелася і підійшла до стовпа. Він був обклеєний оголошеннями, як риба лускою. Марійка довго розглядалася кожне з них. «Продається ванна». «Здається квартира». «В'яжу шалики, недорого». «Вставляю зуби». «Віддам крокодила у добрі руки (не кусається)». «Шию сукні». «Потрібна коза». «Навчаю англійської мови» (*За М. та С. Дяченками*).

550. Прочитайте оголошення. До якого типу воно належить?

Оголошення

Ласкаво запрошуємо всіх на свято «Народні обряди осені», яке відбудеться 14 жовтня, у суботу, о 17-й годині в актовому залі школи.

Свято завершиться Осіннім балом.

Рада старшокласників

Цікаво

У стародавньому Єгипті, пізніше в Греції на дверях будинків вивішували повідомлення про надавані послуги. Це були перші письмові оголошення.

551. Складіть два оголошення про майбутню подію (проведення екскурсії до історичного музею, відвідання концерту заїжджого співака тощо).

552. Подайте інформацію до шкільного інформаційного центру про ярмарок-продаж підручників.

553. Складіть оголошення, використовуючи такий вислів: «віддам у надійні руки».

554. Складіть гумористичне оголошення, яке починається словами «хто загубив...».

§ 62. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення

Як підготуватися до переказу тексту

1. Уважно прослухайте або прочитайте текст.
2. Визначте тему й основну думку тексту.
3. Поясніть, чому текст має саме таку назву.
4. Визначте мікротеми тексту.
5. Запишіть тематичні речення, кожне з яких буде пунктом плану.

555. 1. Прочитайте текст. Які історизми використовує П. Куліш, описуючи світлицю заможного козака?

Світлиця в Черевання була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака. Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований, і слова із Святого письма вирізані. І лавки були хороші, липові, із спинками, та ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина. Іще ж по стінах висять шаблі, пищалі під сріблом, старосвітні сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки (*За П. Кулішем*).

Довідка: *сволок* — балка, яка підтримує стелю в хаті; *сагайдак* — футляр для стріл; *коновка* — високий, звужений угорі кухоль; *гаркебуз* — старовинна гнотова рушниця, що заряджається з дула; *ронди* — кінська збруя; *пищаль* — старовинна рушниця.

2. Дайте відповіді на запитання.

– Які були лавки у світлиці Черевання?
– Що стояло на полицях уздовж стін?
– Що висіло по стінах світлиці?
– На що звертає увагу автор, описуючи світлицю заможного козака?

Опис приміщення — це інформація про призначення, загальний вигляд, облаштування, тобто наявність речей у приміщенні.

Науковий опис приміщення містить детальну характеристику приміщення з переліком предметів та їх призначення.

Художній опис приміщення передає враження від інтер'єру, спостереження про зв'язок між облаштуванням приміщення та вдачею, уподобаннями господаря.

556. 1. Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю він належить.

КІМНАТА ДЛЯ ПІДЛІТКА

Кімнату для школяра вибирають так, щоб вікна виходили на південь. Тоді природне світло впродовж дня заповнює приміщення. Від прямих сонячних променів кімнату захищають жалюзі.

Дизайнери радять оформляти приміщення в сонячно-жовтій і коричневій гамі. Такі кольори налаштовують на робочий настрій і сприяють повноцінному відпочинкові.

Усе в кімнаті (меблі, освітлення, техніка) має забезпечувати різнобічний розвиток, цікаві заняття молодшого члена сім'ї.

Біля вікна — місце для роботи: комп'ютер, поличка для дисків, принтер. Ліворуч на столі — лампа. Монітор комп'ютера розташований на безпечній для зору відстані. Крісло — зручне, бажано з билицями. Поряд зі столом — стелаж-бібліотечка з підручниками.

Бажано, щоб у кімнаті був спортивний куточок (шведська стінка, турнік, кільця). Це місце для ранкової гімнастики та перепочинку під час роботи за столом.

Праворуч біля стіни — м'яке крісло, а навпроти нього — телевізор.

Загальний вигляд кімнати доповнюють вдало дібрана картина на стіні, а також квіти на підвіконні.

2. Що ви можете додати до переліку необхідних речей у кімнаті для підлітка? Запишіть назви цих предметів.

557. 1. Простежте, як у науковому описі приміщення («Кімната для підлітка») використовуються слова *стоїть, розміщено, є, розташовано,* замість яких часто вживається знак тире.

2. З тексту «Кімната для підлітка» випишіть речення, у яких ужито знак тире. Замість яких пропущених слів використано в описі цей знак?

558. 1. Складіть план тексту «Кімната для підлітка».

2. За складеним планом підготуйте усний докладний переказ наведеного тексту в науковому стилі.

Давньогрецький філософ Діоген задовольнявся у житті незначним. Сам жив дуже просто. Будь-яке місце йому годилося і для їжі, і для сну, і для бесіди. Уночі він спав у глиняній бочці, або точніше, у глиняній хижці, яку афіняни, глузуючи, називали бочкою.

Розповідають про зустріч Діогена зі славетним Александром Македонським. Полководець запитав мудреця, чи не потрібно йому чого-небудь — він хотів задовольнити будь-яке бажання філософа. На це Діоген гордо відповів: «Не затуляй мені сонце!»

559. 1. Прослухайте уривок із повісті В. Близнеця «Женя і Сенько». Обґрунтуйте належність його до художнього тексту розповідного характеру.

З Беном Женя познайомилась давно, чи не з дитячих колясок. А вдома у нього побувала пізніше, коли вони разом ходили до школи. Вже не пригадує, по що її послала мати до Кущолобів. Здається, позичити ключа, щоб закривати консервні банки. Не без деякого страху вона відправилась у сусідній будинок. Уже парадні двері свідчили, що тут проживає войовник-мілітарист: скло вибите, фанера порізана, стіни повидряпувані до рудої цегли. Скрізь грізні написи: «Хальт!», «Шкура, начувайся!».

Женя злякалася цих написів. А попереду було страшніше. Бенові двері — наче вхід у печеру розбійників. Чорний дерматин хтось порубав, здавалося, шаблею чи прострочив з кулемета — із дірочок виглядала біла скловата. Вгорі намальовано череп з кістками.

Женя оглянула двері, тоді наважилась подзвонити. Але дзвінка не було, теліпався на провідку тільки потрощений ковпачок. Дівчина обережно смикнула за провід і ойкнула: ударив струм! Так і шпигонуло їй в руку!

Як же до них зайти?

2. Дайте відповіді на запитання.

— Що налякало Женю в парадному приміщенні?

— Як сприйняла дівчинка вигляд Бенових дверей?

— Про які риси характеру Бена свідчить вигляд вхідних дверей у його квартирі?

— Чи доводиться вам бувати в таких парадних, які описав В. Близнець?

— Чим можна пояснити недбале, хижацьке ставлення до облаштування парадних, ліфтів, сходів?

560. 1. Поясніть значення слів *зламати, знищити, понівечити, поскручувати, зруйнувати, потрощити.*

2. Чи всі наведені слова є синонімами? Обґрунтуйте відповідь.

561. 1. Складіть план уривку з повісті В. Близнеця «Женя і Сашко».

2. За складеним планом підготуйте усний докладний переказ наведеного тексту в художньому стилі.

§ 63. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи

Кілька речень, об'єднаних спільною темою, становлять **текст**.

Текст, у якому образно змальовано предмети, події, належить до **художніх** текстів.

Для створення художнього тексту використовуються різні типи висловлювань — розповідь, опис, роздум.

До розповіді ставимо питання: *що відбулося?*

До опису ставимо питання: *який?*

До роздуму ставимо питання: *чому?*

562. 1. Спишіть текст. До виділених слів доберіть синоніми.

Жовтень... Ще недавно горобина зеленіла різьбленим листям, із-поміж якого **зорі́ли** кетяги червоних ягід. За якийсь день-другий спалене нічними й ранковими заморозками листя геть облетіло, і горобина роздяглася наголо. І на безмежному тлі́лі яскраво **спалахнуло** безліч кетягів.

Кожна ягідка горіла твердим коралловим світлом. Горобина, прикрашена цими барвистими гірляндами, прибрала святкового вигляду (*За Є. Гуцалом*).

2. Чому письменник називає червоні ягоди горобини *барвистими природними гірляндами*?

563. Попрацюйте з товаришем. Пригадайте кольори й запахи осені. Хто з вас спостережливіший? У кого словничок назв кольорів і запахів повніший?

564. 1. Прочитайте текст. Визначте типи висловлювання з ознаками розповіді й опису природи. Обґрунтуйте, що це художній текст розповідного характеру з елементами опису природи.

Омелян Трохимович Глек лише вчора повернувся з лікарні в рідне село, а вже сьогодні, перед полуднем, вибрався походити по Закриниччю. Спершу по своїй вулиці пройшов, пильно приглядаючись до кожної хати, до кожного, здається, дерева, з кожною людиною вітаючись. Далі з вулиці звернув на дорогу, що вела до школи. Через містечок, настелений через болото, йде Омелян Трохимович Глек, а болото вже зеленіє, цвіте, сяє блакитною водою. А гайок за болотом стоїть дзвінкий та щасливий у першому пухнастому листячку, й воно аж просвічується, аж іскриться, мов янтар живий (*За Є. Гуцалом*).

2. Дайте відповіді на запитання.

– Як можна охарактеризувати настрій людини, яка вперше після лікарні вийшла на вулицю?

– Про яку пору року йдеться в тексті?

– Чому Омелян Трохимович пильно приглядається до кожної хати, до кожного дерева?

– Чим вразило Омеляна Трохимовича болото?

– Якими засобами змальовує письменник перше листячко на деревах?

– Чому гайок названо дзвінким, а янтар — живим?

– Що ви можете пригадати про ліс, дерева навесні?

3. Випишіть із наведеного тексту висловлювання — опис природи.

565. Складіть і запишіть власний текст (5–7 речень), використовуючи словосполучення: *гострокрилі листівки, барвистий килим, терпкий запах тополь, ніжне зелене листя, пухнасті котики, жовті вербові пагони, прозоре повітря*.

Липень... Маківка літа... Які назви найтеплішого місяця року ви знаєте? Його цілком справедливо ще називають *косень*, бо саме косять медові, соковиті трави. Худоба в цей час розкошує на пасовиськах, звідси й назва — *пасень*. А коли в липні задощить, то з небесної комори виливається місячна норма опадів за лічені години. Тому липень часом називали *дощовик*.

Липень — пора цвітіння запашної липи. Співзвучні українській назві білоруська — *ліпень*, чеська — *лípen*, польська — *lipiec*, словацька — *lipan*.

566. 1. Прочитайте уривок із повісті О. Довженка «Зачарована Десна». Визначте в ньому типи висловлювань.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Уже, було, сонце зійде, а ми ще збираємось.

Усе взяли: картоплю, цибулю, огірки, хліб, казан, велику дерев'яну миску, волок, рядно, косарський прилад, граблі, — все вже на возі.

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Від наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім.

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знову бачив навколо себе їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці.

Отак я радію днів два або три, аж поки не скосять траву.

Ми з батьком поставили перемети в Десні і пливемо до куреня в душогубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі.

2. Дайте назву прочитаному уривкові. Які явища природи і в який час доби описує автор? Випишіть висловлювання — описи природи.

3. Поясніть, до якого типу висловлювання належать речення: *А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці.*

4. Складіть і запишіть план тексту.

567. Підготуйте усний докладний переказ уривка з повісті О. Довженка «Зачарована Десна», використовуючи подані слова й словосполучення.

Косовиця, косарі, молодик, високе темне небо, небо зоряне, синій простір, царство трав, річок, в'яла трава.

§ 64. Усний вибірковий переказ тексту наукового стилю

Усний переказ відрізняється від письмового довільною формою викладу матеріалу. Йому властиві короткі речення, можливі повтори слів, уточнювальні вислови. В усному переказі виявляються особливості індивідуального висловлювання мовця.

Підготувати вибірковий переказ тексту — це детально переказати одну частину (мікротему) тексту.

Науковий стиль передбачає виклад інформації з використанням термінів. У наукових текстах містяться пояснення явищ, подій.

568. 1. Прочитайте текст. Визначте тему. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте відповідь.

КАРПАТИ

На крайньому заході України височать мальовничі гори Карпати. За одним гірським хребтом підіймається другий, за другим — третій...

Смарагдові гірські пасма, обрамляють вони західні кордони України. Мало в Карпатах стрімких скель, глибоких урвищ. Пологі схили гір поросли темно-зеленими дубами, білокорими березами, сизими смереками, могутніми буками.

На сонячних галявинах тут вишасаються олені, козулі. Ласують жолудями дикі кабани. На них полюють вовки, ведмеді... У гірських потоках ловлять рибу видри. Вигріваються на сонці верткі ящірки, блискучі мідянки, строкаті полози, гадюки. У кронах дерев токують глухарі, червоноброві тетереви, метушаться пістряві рябчики.

А високо в небі ширяють ширококрилі беркути, шуліки...

Є у Карпатах тварини і птахи, які живуть тільки тут або трапляються дуже рідко. Усіх їх занесено до Червоної книги України.

Червоний колір — колір небезпеки, тривоги, застереження. Червона обкладинка книги — неначе сигнал тривоги. Вона закликає людство зберегти, захистити тварин, яких залишилося на Землі дуже мало і їм загрожує зникнення.

У густих чагарниках переховуються лісові коти, що дуже схожі на своїх свійських смугасто-сірих братів. Лісовий кіт трошки більший за свійського і має на вухах маленькі китиці.

На болотах зрідка можна побачити чорного лелеку з яскраво-червоними ногами і червоним дзьобом. А у прозорих водоймицях живуть строкаті тритони з яскраво-оранжевим черевцем, яких часто називають водяними ящірками. І не дивно. На суші відрізняти їх від ящірок може хіба що фахівець. Та, на відміну від ящірок, тритони хоч і дихають легенями, більшу частину свого життя проводять у воді і розмножуються ікрою.

Вище карпатських лісів розкинулися соковиті альпійські луки, які звуться тут полонинами. Прозоре гірське повітря і свіжа густа трава не забруднені ані пилом, ані димом. Безліч квітів, а поряд в улоговинах аж до середини літа синіють сніги (*За В. Уткіним*).

2. Дайте відповіді на запитання.

– Де височать мальовничі гори Карпати?
– Які дерева ростуть на пологих схилах гір?
– Хто пасеться на сонячних галявинах?
– Де живуть видри?
– Які птахи ширяють у небі?
– Хто ховається в чагарниках?
– Як інакше називаються альпійські луки?

3. Назвіть тематичні речення в тексті «Карпати».

569. 1. З'ясуйте за словником лексичне значення слів *ліс, галявина, бір, чагарник, полонина*.

2. З наведеними словами складіть і запишіть речення.

570. Доберіть антоніми до слів: *пологий (схил), захищати, густий (про траву), підійматися.*

571. Запишіть назви тварин, птахів, які живуть у Карпатах і занесені до Червоної книги України.

572. 1. Запишіть словосполучення.

Мальовничі гори, західні кордони України, пологі схили, сонячні галявини, гірські потоки, заносити до Червоної книги України, лісові коти, чорний лелека, водяна яшірка, альпійські луки.

2. Підготуйте усний вибірковий переказ «Карпати», використовуючи записані словосполучення.

Загадки

1. Узимку спить, літом бринить, понад квітками літає, солодку росу збирає.

2. Коло вуха завірюха, а у вусі ярмарок.

3. Чашка в чашку, зливши ся дном, висять боком із медком.

4. Сімсот солов'ят на одній подушці сидять.

573. 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте належність його до наукового стилю. Складіть план цього тексту.

БДЖОЛА

Уся діяльність бджоли пов'язана зі здатністю швидко літати. Для цього природа наділила її добре розвинутими крилами.

Швидкість польоту бджоли — до 60 кілометрів на годину, а з вантажем — близько 25 кілометрів. Віддаль від гнізда — 5–6 кілометрів, проте найпродуктивніший політ за нектаром і пилком — 3 кілометри.

Гострий зір бджоли допомагає знаходити місця, де квітнуть рослини. Оскільки бджола сприймає ультрафіолетовий спектр, якого не бачить людина, вона розпізнає всю кольорову гаму квітів. Бджола має п'ятеро очей — двоє великих складних і троє простих. Разом вони створюють цілісну картину поля, лісу, луків, реагують на різне освітлення.

Бджоли відчувають найменші запахи. Їхні вусики з численними волосками мікроскопічної структури виконують роль антен і локаторів, що приймають сигнали від рослин, а також від інших бджіл. Бджоли визначають температуру й вологість повітря. За добу наперед вони відчувають погоду, тому повертаються у вулик до дощу.

Нещодавно бджолярі розкрили сигнальне значення й біологічний зміст бджолиних танців. Виявляється, бджола танцем передає іншим бджолам інформацію про місце медозбору, відстань до нього. Якби бджоли не володіли такою інформацією, вони не змогли б запастися харчем за період коротких медозборів.

2. Підготуйте вибірковий переказ за складеним планом.

§ 65. Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення

1. Що таке тема, мікротема?
2. Що називається тематичними реченнями і тематичними словами?

574. 1. Прочитайте і запам'ятайте слова, які можна використати в описі приміщення.

Поличка для взуття, вішалка, дзеркало, стелажі, книжкові шафи, книжкові полиці, диван, крісло, диван-ліжко, софа, телевізор, сервант, меблева стінка, люстра, абажур, бра, світильник, настільна лампа, письмовий стіл, комп'ютерний стіл, журнальний столик, шафа для одягу, канапа, шафа-купе, гірка, тумби, комод, трюмо, трельяж, стілець, табурет, мийка, електроплита, газова плита, мікрохвильова піч, холодильник, гостер, електрокавоварка, морозильна камера, шухляда для столових приборів.

Передпокій, хол, вестибюль, коридор, веранда, вітальня, світлиця, велика хата (кімната), дитяча кімната, кабінет, спальня, кухня, гардеробна кімната.

2. Визначте, які слова означають назви предметів інтер'єру, а які — назви приміщень. Запишіть слова за зразком.

Зразок. *Передпокій: поличка для взуття, вішалка, дзеркало... .*
Вестибюль: вішалка, дзеркало.

Коли ви слухаєте текст, який вам потрібно докладно переказати, робіть позначки на чернетці. Це можуть бути цифри або тематичні слова, зрозумілі саме для вас. Кожна з позначок указуватиме на послідовність, за якою треба описувати приміщення, предмети, їхні властивості тощо.

575. 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте, до якого стилю і типу висловлювання він належить.

ГОСТИННА ВІТАЛЬНЯ

Щонеділі наша родина збирається в найбільшій кімнаті — вітальні. Усе в ній пристосовано для приємного відпочинку. Посередині — великий круглий стіл, стільці, два крісла. Ліворуч біля вікна — музичний центр і відеомагнітофон. Поряд — поличка для компакт-дисків і відеокасет. Ми любимо слухати музику й дивитися фільми. А програму складаємо по черзі — кожний на власний смак. Сьогодні «музичний черговий» — мама.

Усе, що створює затишок у вітальні, — мамина заслуга. Колір стін гармонує з килимом на підлозі й оштатими шторами. Гості завжди звертають увагу на гарні картини. На підвіконні — ніби справжня оранжерея. Будь-якої пори тут квітнуть азалії, фіалки, лілеї. Ефектно освітлює кімнату люстра із дзеркальних пірамідок. А читати книжку чи журнал, примостившись у кріслі під світильниками, затишно і приємно.

Поки дорослі й старші діти застеляють стіл мережаною скатертиною, розставляють посуд, малеча бавиться на двох диванах, поставлених спинками один до одного. На тому, що стоїть спинкою до вікна, Катруся й Петрик дивляться мультики. На другому дивані — напроти вікна — Люба і Славчик роздивляються фотоальбом.

Наближається час обіду.

2. Дайте відповіді на запитання.

— Де збирається щонеділі родина?
— Які меблі розміщені у вітальні?
— Про яку техніку розповідається в тексті?
— Чим прикрашені стіни вітальні?
— Яке освітлення у кімнаті?
— Як прикрашене вікно?

3. Готуючись до переказування, виділіть тематичні речення і слова. Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її.

Тема		
І тематичне речення	**ІІ тематичне речення**	**ІІІ тематичне речення**
Тематичне слово	**Тематичне слово**	**Тематичне слово**

576. Підготуйте письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення «Гостинна вітальня».

§ 66. Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму

577. 1. Прочитайте текст «Черевики». Сформулюйте тему й основну думку твору.

ЧЕРЕВИКИ

Було це восени сорок третього року. Щойно настало наше звільнення від німців, зазнали ми великої радості, але й бідували дуже. Вже земля грудками взялася, зима з-за гори виглядала, мені з перший клас іти, а взувачки — ніякої. Мати напекла ячних пампушок та й каже:

— Понеси на станцію, продай солдатам.

Прийшов я на станцію, заліз у вагон і стою при вході. Не знаю, що казати.

— Продаєш? По чому штука? — запитує мене найближчий солдат, уже немолодий, з рудими вусами.

А я мовчу. Малий, але теж утямив — люди на фронт їдуть, може, їх усіх повбиває завтра, а я з них за пампушки гроші правитиму. Соромно мені стало,

й сльози на очі навернулися. Стою я, переступаю босими ногами, носом шморгаю.

— Я не продаю, так беріть.

Солдат із зусами простягнув руку, взяв одну памнушку, розломив, і дух по вагону пішов. Одкусив він трошки, жує і на мої ноги дивиться. Тоді друга рука потяглася до кошика, третя, а далі пішов кошик по вагону. В цю мить паровозний свисток засвистів. Вусатий ухопив десь за спиною кошик, втиснув мені в руки і в спину штовхає:

— Біжи, хлопче, зараз рушаємо.

Йду додому, й чомусь мені все ще соромно, й плакати хочеться. Аж за станцією відчув, що кошик не порожній. Не розібрали солдати всіх памнушок, думаю. Дивлюся, аж там два зошити зелені й чотири олівці. А під зошитами ще щось. Роздивляюся, а воно солдатські черевики. Добрячі, цілі, тільки один трохи більший, а другий — менший, і задники позлизувані.

Ті черевики я носив до шостого класу, міцнішої і теплішої взувачки не пам'ятаю в житті (*За Ю. Мушкетиком*).

2. Поясніть значення поданих висловів.

Земля грудками взялася, зима з-за гори виглядає, сльози на очі навернулися, дух по вагону пішов.

3. Дайте відповіді на запитання.

— Куди збирався йти з памнушками герой твору?
— Чому хлопець не зміг продавати памнушки?
— Як солдати подякували хлопцеві?
— Чому пам'ять про солдатські черевики збереглася на все життя?
— Чи зрозумілі вам, сучасним дітям, переживання й почуття хлопчика воєнних часів?

578. Готуючись до переказування, виділіть мікротеми, тематичні речення. Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її.

Тема		
І тематичне речення	**ІІ тематичне речення**	**ІІІ тематичне речення**
Тематичне слозо	**Тематичне слово**	**Тематичне слово**

579. Напишіть докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму.

Сім'я придбала пилосос «Вітерець». Та дуже швидко він зламався.

— Тільки гроші на вітер викинули, — зітхнула бабуся.

— Не на вітер, а на вітерець, — зауважив онук.

§ 67. Письмовий вибірковий переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи

Пригадайте

Підготувати вибірковий переказ тексту — це означає детально переказати одну частину (мікротему) тексту.

580. 1. Прочитайте текст. Визначте в ньому мікротеми.

ЗДІЙСНЕННЯ МРІЇ

Якось мати розповіла хлопчикові про великого італійського мислителя XV ст. Леонардо да Вінчі, про його ідею літального апарата, що вертикально піднімається в повітря. Мрія побудувати таку машину завжди жила в дитячій уяві.

Коли Ігореві Сікорському було одинадцять років, йому приснився сон. Він на летючому кораблі, йде коридором, підлога вібрує, як на пароплаві. Сферичні світильники розсіюють приємне голубувате світло, в розкішному салоні столики й зручні крісла. Цей сон був дуже чітким. Його Ігор Сікорський запам'ятав на все життя.

30 червня 1914 року о першій годині тридцять хвилин «Ілля Муромець», пілотований 25-річним Ігорем Сікорським, узяв курс із Петербурга на Київ. Уперше в світі тривав сліпий політ за приладами. Коли літак полегшав від відпрацьованого бензину, Сікорський підняв його на висоту 1100 м. Тут сяяло сонце, картина була дивовижною. Молодий конструктор одягнув пальто і вийшов на крило літака.

Гігантський повітряний корабель плив серед небесних айсбергів. Ніколи ще Сікорський не бачив такого казкового дива. Коли почали зниження, літак увійшов спочатку в сутільне хмарне молоко, а потім вийшов із-під хмар.

Очам відкрилася неповторна панорама Києва. Місто розкинулося на мальовничих зелених пагорбах. Серед зелені сяяли золоті бані Києво-Печерської лаври, велична Софія, золотоверхий Михайлівський собор. Лівий і правий береги Дніпра з'єднував ланцюговий міст. У сонячному промінні виблискувала срібляста повноводна ріка. Вервечкою простягалися зелено-жовті острови. Біля берегів купчилися човни, ніби зграйки птахів.

Внизу пропливали стародавній Поділ з його чітко спланованими вуличками, Хрещатик, Печерські пагорби з потужними кріпосними стінами.

Місто над Дніпром, золоті піски лагідних берегів, зелені килими, що простелялися на лівобережжі, милували око, зачаровували, переповнювали радістю серце авіаконструктора.

2. Дайте відповідь на запитання.

– Коли в І. Сікорського виникла думка побудувати літальний апарат?
– Який сон побачив І. Сікорський, коли йому було одинадцять років?
– Коли вперше у світі випробували сліпий політ за приладами?
– Які зорові картини поставали перед очима І. Сікорського?

581. 1. Які абзаци тексту «Здійснення мрії» містять елементи опису природи?

2. Запишіть уривок з описом неба. Про які небесні айсберги йдеться в тексті? Що означає вислів *хмарне молоко*?

582. 1. За текстом «Здійснення мрії» назвіть в описі київської природи словосполучення з якісними і відносними прикметниками. Запишіть їх.

2. Підготуйте вибірковий переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи «Панорама Києва».

§ 68. Письмовий докладний переказ художнього тексту з творчим завданням

Творчі завдання пов'язані з продовженням, зміною тексту, особи, від імені якої ведеться розповідь, з уведенням у текст діалогів, прямої мови тощо.

583. 1. Прочитайте текст. Від якої особи ведеться розповідь? Обґрунтуйте, що текст належить до художнього стилю.

ЛЯЛЬКА

– З малими дітьми кожній матері нелегко. А коли мати ще й учителька? Мені, щоправда, гріх на своїх донечок нарікати, але теж, бувало, і насердять, і насмішать. От хоч би й сьогодні. То ні світ ні зоря на ногах, а це, ну, ніяк не прокидалися вранці. Поки розбуркала обох, поки зібралися, поки в садок дочаланали – ледве до школи встигла. Настроїлася на урок чи ні, як уже й дзвінок. Заходжу в шостий клас – людоньки: те без зошита, те без ручки, те спізнилося... Так мені чогось жаль себе стало, так жаль! Увесь білий світ почорнів для мене.

Та урок є урок, мушу проводити. Відкриваю сумку і враз як розсміюся! Діти здивовано: що сталося? А в мене в сумці – одним-одна лялька, нічого більше! Вчора ввечері – я собі й байдуже – довгенько донечки з моєю вже спакованою сумкою носилися, вранці було не до «ревізії» – тож і прийшла вчителька до школи тільки з лялькою.

Посміялися ми від душі, й від мого поганого настрою ані сліду не лишилося. Потрібні слова явилися мовби самі собою, і урок, заздалегідь на провал приречений, минув, уявіть собі, дуже славно. Весь день мені лялька освітила (*С. Павленко*).

2. Назвіть мікротеми в наведеному тексті.

3. Виберіть речення й слова, характерні для емоційної образної мови. Випишіть емоційно забарвлену лексику.

584. Підготуйте письмовий докладний переказ тексту «Лялька», звертаючи увагу на засоби емоційної розповіді.

585. Продовжіть розповідь «Лялька» в художньому стилі. Дайте відповіді на запитання.

– Про що говорила вчителька своїм донечкам удома?
– Як поводили себе діти?

586. 1. Прочитайте текст. Визначте, чи має він зачин, основну частину, кінцівку?

ЧЕРВОНА ШАПОЧКА

Була собі дівчинка. Вона носила на білявій голівці червону шапочку, тому дівчинку так і кликали — Червона Шапочка. Якось матуся каже їй:

— Червона Шапочко, віднеси бабусі пиріжки і вузлик із чистим вбранням.

Стежка до бабусиної хати через ліс бігла. Червона Шапочка нікого в лісі не боялась, наспівувала веселу пісеньку...

Аж гульк — назустріч Вовк мчить. Ледь дихає сірий, виє з переляку:

— Сховай мене, Червона Шапочко, бо за мною Ведмідь женеться.

Червона Шапочка й розв'язала вузлик:

— Одягни ось це вбрання, Сірий Вовче!

Тільки-но встиг Вовк натягнути на себе бабусине вбрання, як на стежку Ведмідь вискочив.

— Чи не бачила ти, Червона Шапочко, Вовка, найбільшого шкідника в лісі!

— Ні, — каже Червона Шапочка, — не бачила. Ми з бабусею гуляємо.

— Добрий день, бабусю! — каже Ведмідь. — Чому це у вас такі довгі вуха?

— Від телевізора, любий. Що ж вечорами іще робити?

— А такі довгі руки?

— Від роботи, ведмедику. По воду ходжу, на базар, по продукти в магазин.

— А чому це у вас, бабусю, такі довгі зуби?

— Та зубний лікар поганю протези поставив...

— Вибачайте, бабусю. Старий вже я, спіпнути став...

Тільки-но Ведмідь зник у лісових хащах, як Вовк скинув бабусине вбрання і прохрипів: ... (*За Ю. Ярмишем*).

2. Як, на вашу думку, могли розвиватися події далі? Завершіть можливу кінцівку казки.

§ 69. Основні джерела та систематизація матеріалу для твору. Складний план готового тексту. Простий план власного висловлювання

Підготовка до написання твору

Джерела для творчої роботи:

- літературні твори;
- мистецькі твори (живопис, музика тощо);
- спостереження за життєвими ситуаціями та природою (спостерігач, учасник ситуацій).

Авторський задум:

- вибір теми;
- формулювання основної думки;
- вибір заголовка.

Вибір характерних ознак майбутнього твору:
- мовний стиль (науковий, художній, публіцистичний);
- тип висловлювання (опис, роздум, розповідь);
- жанр (оповідання, замітка, повідомлення).

Матеріали для майбутнього твору:
- епіграф;
- цитати з літературних творів і критичних статей;
- прислів'я, афоризми, пов'язані з основною думкою твору.

Простий план власного висловлювання — це послідовний перелік мікротем висловлювання.

Складний план готового тексту — це детальний план змісту твору з розподілом на зачин (вступ), основну частину і кінцівку (висновок), причому основна частина поділяється на підрозділи.

587. 1. Прочитайте текст.

ТВІР

— Сьогодні, діти, — сказала вчителька, — ми напишемо твір «Один день моїх зимових канікул». Та спочатку добре подумайте, який день виявився для вас найцікавішим. Подумали? А зараз розкажіть уголос.

Я подумала. Мені найбільше запам'ятався один вечір. У хаті чомусь не стало світла, і ми з сестричкою вийшли надвір. Стояв дуже сильний мороз. Снігу було небагато, але холодний вітер залюбки ним бавився. Наша киця Мурка згадала своє дитинство й почала теж розважатися. Бігала за сніжинками, підстрибувала, ставала дибки, ніби то були не сніжинки, а якісь пташки чи миші. Ми з сестричкою розвеселились і собі: бігали, голосно кричали і радісно сміялися з нашої кицюні.

Так я розповіла вчительці. Усі діти розповідали також, а тоді вчителька сказала:

— Ну, пишіть, діти. Тільки пишіть про щось гарне, а не про такі дурниці, що киця дибки ставала або що.

Я почервоніла. Та подумала знов і написала інший твір. Про те, як я вранці встала, зробила зарядку, вимила вуха й шию, почистила зуби, застелила ліжко, поснідала, допомогла мамі, почитала (забула, як оповідання називалося), погуляла надворі, пообідала, помалювала, повечеряла, знов почистила зуби й лягла спати.

Цього разу в моєму творі все, видно, було вже як треба, і вчителька поставила мені «одинадцять» (*За С. Павленком*).

2. Поміркуйте, скільки творів об'єднано в цьому тексті?

3. Розгляньте плани всіх творів.

План 1
1. У хаті не стало світла.
2. Ми з сестричкою на прогулянці.
3. Сніг і вітер.

4. Киця Мурка розважається.
5. Нам весело.

План 2

1. Ранкова зарядка і вмивання.
2. Застеляння ліжка.
3. Сніданок.
4. Допомога мамі.
5. Читання.
6. Прогулянка.
7. Обід.
8. Малювання.
9. Вечеря.
10. Сон.

План 3

I. Завдання вчительки.
II. Один день зимових канікул.
   1. Незвичайна вечірня прогулянка:
      а) погасло світло;
      б) я, сестричка і киця Мурка радіємо снігу.
   2. Твір на «одинадцять»:
      а) чим був заповнений мій ранок;
      б) що я робила вдень;
      в) підготовка до сну.
III. Гарну оцінку я отримала, але...

588. Складіть простий план власного висловлювання на тему «Мій день народження».

§ 70. Усний твір-опис приміщення в художньому стилі на основі особистих вражень

Запам'ятайте

Опис приміщення в художньому стилі — це образне висловлювання про облаштування кімнати, а також про смаки, уподобання господарів приміщення.

589. 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте, до якого стилю належить опис приміщення.

Помешкання може багато розказати про своїх господарів. У нашій квартирі є спільна кімната – віталыня, в якій найчастіше збирається вся родина у години відпочинку. Ми читаємо, слухаємо музику, обмінюємося новинами. У вітальні стоять книжкові шафи, підставка для музичного центру, відеомагнітофона, а також зручний м'який куточок. У кожного є тут улюблене місце. І все-таки я найбільше люблю проводити час у кімнаті своєї старшої сестри.

Там завжди сонячно, навіть у хмарний день, коли сонце не заглядає у вікно. А враження це створюють золотисто-жовті стіни, такого ж відтінку жалюзі на вікні, килим на підлозі.

Коли заходиш у кімнату, відразу звертаєш увагу на вишиту картину над ліжком. Моя сестра чудово вишиває, малює. На столі в неї акварельні фарби, великі аркуші паперу. Все має своє місце, своє призначення.

2. Про які предмети облаштування кімнат згадано в тексті? Назвіть їх.

3. Про які риси вдачі, уподобання, смаки господарів кімнат ви довідалися з цього тексту?

590. 1. Підготуйте за малюнком опис кімнати в художньому стилі, використовуючи слова й словосполучення: *комп'ютер, крісло з високою спинкою, любить читати, карта світу, м'який диван, книжкова шафа.*

2. Розгляньте малюнок. Запишіть слова, за якими можна встановити призначення кімнати.

3. Складіть усний твір-опис приміщення в художньому стилі на основі особистих вражень, використовуючи записані слова.

§ 71. Усний твір-опис природи в художньому стилі на основі особистих вражень

Підготовка до твору

1. Пригадайте свої яскраві враження від спілкування з природою (прогулянка лісом, парком; відпочинок на річці, морі, у горах; перший сніг тощо).
2. Пригадайте особливості художнього стилю.
3. Продумайте початок твору (зачин).
4. Визначте основну думку.
5. Доберіть тематичні слова, побудуйте тематичні речення (план твору).
6. Зверніть увагу на добір епітетів, метафор, порівнянь.
7. Сформулюйте узагальнення опису.

591. І. Прочитайте текст. Про яку пору року в ньому йдеться?

ПЕРЕД ГРИБНИМИ ДОЩАМИ

Люблю бувати в лісі о цій порі. Ще тут нема грибників, нема паломників на лику природу. Ліс чистий, первісний і незайманий, як первоцвіт. Все тут радує зір: рівні, стрункі берізки, не понівечені любителями березового соку, гінкі бурштинові сосни, що, мов корабельні щогли, сурмлять у синю небовідь. Кремезні дубчаки гудуть міцною кислатою кроною.

Де-не-де паде березовий жовтуватий листок. Тремтить шелестка осика. Десь далеко-далеко туркоче горлиця — і луна котиться прохолодною й лунко, мов далекий грім.

На лісовій дорозі, поросłій мохом, роса. Вона тут не висихає, бо осінньому сонцю важко пробитя товсту крону і добратися до лісової землі. Тут прохолодно і вогко. І вже вчувається, що ось-ось підуть теплі грибні дощі (*А. Камінчук*).

2. Випишіть речення з порівняннями.

3. Художник М. Глущенко на основі особистих вражень написав картину «Київська осінь». Складіть усний твір-опис природи в художньому стилі на основі особистих вражень.

§ 72. Усний твір-оповідання за жанровою картиною

592. 1. Розгляньте картину І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Прочитайте текст. Визначте і запишіть йому й основну думку розповіді.

ЛИСТ ЗАПОРОЖЦІВ ТУРЕЦЬКОМУ СУЛТАНОВІ

Це було в сімнадцятому столітті. Турецький султан Мухамед, що називав себе «братом сонця й місяця», «царем над царями», написав козакам, щоб вони підкорилися султанові і стали його слугами. Хоробрий лицар Іван Сірко, що був кошовим на Січі, запитав: «Панове запорожці! Яку відповідь дамо султанові?» Під загальний регіт козаків писар писав листа:

«Запорозькі козаки турецькому султанові... Ти, шайтан турецький, проклятого чорта брат і товарищ, і самого Люцифера секретар... твого війська ми не боїмось... битимемось із тобою!». Запорожці назвали султана «катом», «кухарем», іншими образливими словами. А закінчили листа так: «Числа не знаємо, бо календаря не маємо, місяць у небі, рік у книзі, а день такий у нас, як і в вас...».

2. Складіть діалог (7-8 реплік) за картиною. Використовуйте подані висловлювання.

Яскрава кольори; гумор козаків; вираз обличчя; веселий, задумливий настрій; суворий характер; такі різні обличчя; одяг, зброя козаків; образ писаря; «підкидають» слівця, старий кобзар.

593. 1. Прочитайте текст. Визначте характер ситуації спілкування (офіційний, неофіційний, ...).

Дмитро Яворницький — український учений, професор, блискучий історик, етнограф, фольклорист — згадував:

«Це було 1899 року. Я їхав із Москви на південь. Тільки-но я ввійшов у вагон другого класу — аж дивлюся: до вагону входить якийсь старий чоловік з невеличкою **парусиновою валізкою**, перев'язаною навхрест мотузкою.

Чоловік поклав свою валізу на полицю, а сам сів на лаву, якраз коло мене. Я глянув на нього — і очам не повірив: Лев Миколайович Толстой. Він чи не він?

— Я маю честь бачити Льва Миколайовича Толстого?

— Він і єсть. А ви хто такий?

— Ми з вами маємо спільного друга — художника Іллю Юхимовича Рєпіна.

Лев Миколайович раптом обернувся до мене обличчям, підвів угору свої густі **кошлаті брови** і глянув на мене **проникливими очима**.

— То ви будете професор Яворницький, з якого Рєпін змалював писаря на картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»?

— Так, я той писар і є.

— Ніколи не бачив вас, а зразу пізнав, — зрадів Толстой».

2. Як ви розумієте значення виділених словосполучень?

594. Підготуйте оповідання про картину І. Рєпіна за таким детальним планом:

1. Картина про історію українського козацтва.
2. Образ козацького війська (представники різних народів).
3. Яскравий барвистий одяг.
4. Козацька зброя.
5. Різні пози й характери козаків (веселий, жартівливий, задумливий, серйозний).
6. Вираз очей.
7. Жести козаків.
8. Писар «ловить» кожне слово.
9. Загальний настрій картини — козацька звитяга і життєлюбство.

§ 73. Повідомлення на лінгвістичну тему в науковому стилі

595. 1. Прочитайте текст. Про які слова йдеться в тексті? Де найбільше трапляється запозичених слів?

У медицині, хімії, біології багато слів латинського і грецького походження. Тому для необізнаної людини наукова мова не завжди зрозуміла. Зате фахівці тієї чи іншої галузі знань легко знаходять спільну мову, бо для лікарів, біологів, хіміків латинські й грецькі назви знайомі. Француз не зрозуміє українського слова *сухоти*, але йому добре відома назва *туберкульоз*.

У науковій мові широко вживається слово *аргумент*, є й похідні від нього слова́ — *аргументувати, аргументація, аргументований*. *Аргумент* — запозичення з латинської мови, де воно означало «доведення, доказ». Це слово відоме також як математичний термін. Сама форма слова підказує, що воно належить до іншомовних запозичень.

Здавна прижилося в українській мові слово *крейда*. Походить воно з латинської мови. У Римській державі застосовували для будівництва білу

глину. Багато цієї глини було на острові Крит, звідти вивозили її як будівельний матеріал на Апеннінський півострів. Римляни називали глину *крета*, а германці — *крайде*.

Від германців прийшло слово *крейда* і до слов'ян (*За А. Матвієнко*).

2. Підготуйте усний вибірковий переказ наведеного тексту на тему: «Чому науковці одного фаху легко знаходять спільну мову?»

396. Побудуйте діалог про сучасні запозичення в українській мові. Використовуйте тексти зі шкільних підручників.

Як і завжди, без жодних зусиль шестикласник Петро Вундеркінденко переклав англійську. Цього разу з етажерки до портфеля.

397. 1. Прочитайте текст.

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВА *КРАСА*

Слово *краса* не має надійної етимології. Воно є майже в усіх слов'янських мовах. Дослідники встановлюють, що первісно іменник *краса* означав «оживання природи». Оживання природи пов'язане з весною: «Весна іде, красу несе». Узимку природа ніби вмирає, а весною повертається до життя.

Іменник *краса* етимологічно пов'язаний із дієсловом *кресати* — «висікати вогонь кресалом, добувати іскри, оживляти вогонь».

Дієслово *кресати* могло вживатися не тільки стосовно вогню, а й щодо річки, закутої в лід. Річка теж «оживає» після зимової скутості. Первісне значення дієслова *креснути* добре збережене у старослов'янських словах *воскресати, воскреснути*. Характерно, що Воскресіння Христове також припадає на час оживання природи, на весну (*За В. Скляренком*).

2. Як ви розумієте значення слова *етимологія*?

3. Доберіть спільнокореневі слова до іменника *краса*.

4. Поясніть зміст крилатого вислову Лесі Українки: «Піяка туга краси перемагати не повинна».

§ 74. Письмовий твір-опис приміщення в науковому стилі на основі особистих вражень

Науковий опис приміщення передбачає детальний перелік предметів, розміщених у приміщенні, а також інформацію про їхнє призначення.

Для наукового опису приміщення характерні слова і словосполучення: *розташований, міститься, є, посередині, уздовж стін, звертаємо увагу, уважно оглянувши.*

598. 1. Прочитайте зразок твору-опису приміщення. Обґрунтуйте, що текст належить до наукового стилю.

Відремонтоване приміщення пошти. Білі металопластикові двері зі зручними ручками відчиняються в теплий коридор, за яким світлий і зручний операційний зал. Працівники пошти облаштували свої робочі місця за скляними перегородками.

У приміщенні пошти — п'ять операційних віконець, де можна купити газети, журнали, листівки, замовити телефонну розмову, послати й отримати бандероль, посилку.

Гарне освітлення, чіткі написи допомагають відвідувачам швидко орієнтуватися в операційному залі. Уздовж широкого, на півстіни, вікна розташований стіл, за яким оформляють документи: заповнюють бланки, пишуть адреси. У приміщенні є велика поштова скринька для листів, які звідти виймають тричі на день.

Усі ми, відвідуючи поштове відділення, дякуємо працівникам за злагоджену роботу.

2. Випишіть речення, в яких висловлено особисті враження після відвідання приміщення пошти.

3. Назвіть предмети, розміщені в операційному залі пошти. Доповніть опис власними спостереженнями.

599. Напишіть твір-опис приміщення в науковому стилі (шкільного кабінету, шкільної бібліотеки, спортивного залу) на основі особистих вражень.

§ 75. Письмовий твір-опис природи в художньому стилі за картиною

Художній опис передає емоційне, образне сприймання предмета, явища. У художньому описі використовуються метафори, епітети, порівняння.

600. 1. Прочитайте уривок з повісті М. Гоголя «Майська ніч, або Утоплена».

...Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Пригляньтесь до неї: з середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлося, розширилось ще безмежніш. Горить і дише воно. Земля вся в срібному світлі; а дивне повітря віє і теплом, і прохолодою, і дише млостю, і розливає океан пахощів. Божественна ніч! Чарівлива ніч! Нерухомо, натхненно стали гаї, зиповнені темрявою, і кинули велетенську тінь од себе. Тихі та спокійні ці ставки; холод і морок вод їх похмуро оточений темно-зеленими стінами садів. Незайняті гущавини черешень та черемухи боязко простягли своє коріння в студені джерела і шепочуть іноді листям, немов сердячись та гніваючись, коли прекрасний залютник — нічний вітер, закравшися зненацька,

цілує їх. Увесь ландшафт спить. А вгорі все дише, все чудове, все урочисте. А на душі й безмежно, і дивно, і рої срібних видінь зграйно виникають у її глибині. Божественна ніч! Чарівлива ніч! І раптом усе ожило: і гаї, і стави, і степи. Котиться величний грім українського солов'я, і здається, що й місяць заслухався його посеред неба... Як зачароване, дрімає на пагорбі село. Ще біліше, ще краще блищать проти місяця гурти хат; ще сліпучіше вирізуються з темряви низькі їх стіни. Пісні замовкли. Скрізь тихо... (*Переклад з російської М. Рильського*).

2. Випишіть використані в тексті засоби художнього опису природи. Які з виписаних вами словесних образів надаються для відтворення в живопису?

ЗАПАМ'ЯТАЙМО

На ту саму тему пишуть твори, що відрізняються висловленою основною думкою, задумом.

У творі-описі природи за картиною використовуємо вислови *на передньому плані картини, на другому плані картини, кольорова гама, гра світлотіней, зображені деталі.*

601. 1. Розгляньте репродукцію картини С. Васильківського «Козача гора».

2. Дайте відповіді на запитання.

— Що зображено на передньому плані картини?
— Що зображено на другому плані картини?
— Яка кольорова гама переважає на полотні художника?

– Який стан природи передав художник?
– Як зображено воду, дерева, небо?
– За якими ознаками можна дізнатися про час доби, відтворений на картині?
– Який загальний настрій передано на картині?
– Який заголовок найточніше передає враження від пейзажу?

2. Сформулюйте 3-4 основні думки, які можна втілити у творі-описі природи за картиною С. Васильківського.

3. Поміркуйте, чим мають відрізнятися твори-описи за картиною С. Васильківського, які починаються так:

1. Літнє надвечір'я. Тиша на озері.
2. На картині С. Васильківського зображено типовий український пейзаж.
3. Картина С. Васильківського сповнена ліричного настрою.
4. Коли дивишся на картину С. Васильківського, відчуваєш тепле, лагідне проміння вечірнього сонця.

602. Підготуйте твір-опис природи в художньому стилі за картиною С. Васильківського.

§ 76. Письмовий твір-роздум у художньому стилі про вчинки людей на основі власних спостережень і вражень

Серед учинків людей розпізнаємо гарні, благородні, геройські, мужні, шляхетні або нерозумні, погані, непередбачувані, підлі, ганебні.

Розмірковуючи над вчинками людей, треба насамперед уявити ситуацію, події, що відбулися, а також пояснити, чому людина так повелася в конкретній ситуації.

603. 1. Прочитайте. Що вразило вас у поданих епізодах із біографій відомих людей?

* * *

Маленький Тарас пішов за село шукати залізні стовпи, які тримають на собі землю.

Зайшло сонце, стемніло, хлопчика привезли додому чумаки. Допитливість, цікавість – саме це рухало вчинками Тараса.

* * *

Григорій Сковорода відмовився від царських почестей і пішов мандрувати, пізнавати світ. Не надбав він багатств і не прагнув цього, бо був багатий душею. Далекі від нас часи Григорія Сковороди. Чи розуміємо ми внутрішній світ філософа, його прагнення жити в гармонії з самим собою?

2. Які вчинки письменників ви запам'ятали, знайомлячись із їхніми біографіями на уроках літератури?

604. Пригадайте оповідання Ю. Мушкетика «Черевики» (впр. 577). Напишіть твір-роздум на тему «Беріть так!».

605. Прочитайте текст. Сформулюйте і запишіть основну думку. Коротко схарактеризуйте вчинок Тимка.

ЛУГОВА ЦАРИЦЯ

Одного разу на повному розгоні Тимко зупинив косу та, кинувши її на землю, присів навпочіпки, обережно й лагідно розгорнув пальцями густий кущик трави: у зеленому затишному храмі, уся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця — ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша у світі квіточка: рівна, висока, із сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, у білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря стальної голки, росичкою. Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають невісточкою, і те, що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало його, і він, присівши, дивився на неї, не зводячи очей, усміхаючись, як до гарненького маляти, і все шепотів: «Невісточка, невісточка», — і йому хотілося доторкнутися до неї хоч пальцем. Але він утримався, щоб не збити з неї росички, не зняти дорогої краси, дарованої природою. Він так і залишив квітку разом із густим кущиком трави в її зеленому храмі та, обережно обкосивши, пішов далі. І раптом озирнувся назад: ромашка тихо кивала йому голівкою.

Він озирався ще кілька разів, і довго вона ще біліла здалеку, дякуючи за той захист і турботу, яку він проявив до неї (*За Г. Тютюнником*).

606. На одну з поданих тем напишіть твір-роздум у художньому стилі про вчинки людей на основі власних спостережень і вражень.

- Як побачити вчинок.
- Шляхетний вчинок.
- Біла ворона.
- Вчинки підлітків на вулиці.
- Вибухи нетард.
- Перемогти себе.
- Думки проти течії.
- Прилюдний учинок і вчинок наодинці.
- Не чини людям так, як не хочеш, щоб чинили тобі.

* * *

— Яка звірина найбільше прив'язується до людини? — запитує вчитель.

— Комар, — відповідає Михайлик.

* * *

— Мамо, ти обіцяла на цілий день відпустити мене в парк, якщо я отримаю «8».

— Звичайно, обіцяла.

— Тоді можна, я піду на півдня?

§ 77. Письмовий твір-оповідання на основі побаченого

Кожний мовний стиль має свої різновиди-жанри. У художньому стилі виділяють жанр оповідання. Це розповідь про життєвий епізод, який привернув увагу оповідача. Звичайні побутові ситуації можуть наштовхнути на роздуми й важливі узагальнення.

607. 1. Прочитайте текст.

ВІН І ВОНА

Завжди, тільки-но бачив їх удвох, я відразу світлішав. Бачив же переважно вранці, коли вони, тримаючись за руки, йшли до школи. Він, дужий та високий, ніс її портфелик, а вона коло нього легким метеликом пурхала.

Я вчив тільки його, не знав навіть її імені, але відчував: їм удвох — гарно, вони вдвох — щасливі.

Часом до їхньої двійки приєднувалися хлопці з його класу. Та все одно вона йому не заважала, і її руки він все одно не випускав. Хлопці, видно, до цього вже звикли, бо хоч які на язик гострі, хоч які від сентиментальності далекі, а кпинів ніяких собі не дозволяли. Можливо, теж, як і я, поруч із ними світлішали?..

І вірилося мені: так само він, дужий та високий, ні об чиї погляди не спотикаючись, ітиме зі своєю дружиною. Так само йтиме зі своєю донечкою-метеличком.

Брат-десятикласник. І сестричка-першокласниця.

С. Павленко

Довідка: *кпини* — кепкування, насміхання, глузування; *сентиментальність* — ніжність, ніжні почуття.

2. Дайте відповіді на запитання

— Що вразило вас у цьому оповіданні?
— Які роздуми викликає оповідання?

Прислухаймось до порад

1. У творі-оповіданні на основі побаченого важливо назвати одну чи кілька деталей, які зацікавлять читача. Це вступна частина, початок оповідання.

2. Основна частина оповідання — це розповідь про певні події або чиїсь дії.

3. У творі-оповіданні варто використовувати коментарі, спогади, пов'язані з описуваними подіями.

4. В оповіданні треба стежити за тим, щоб додаткова інформація не відволікала увагу від основної сюжетної лінії.

5. Кінцівка оповідання містить важливе узагальнення, наштовхує читача на роздуми.

Назва
Окресливши тему оповідання, дайте йому назву.

↓

Вступна частина
Про кого, про що будете писати твір, яку деталь чи які деталі оберете для зачину.

↓

Основна частина
Розповідь про події, що відбувалися, про побачені життєві ситуації.

↓

Кінцівка
Які роздуми виникають у зв'язку з побаченим?

§ 78. Замітка в газету — роздум про вчинки людей

ПРИГАДАЙМО

Замітка, або **допис у газету**, — це жанр публіцистичного стилю.

Замітка-інформація стисло повідомляє про події, вчинки людей, які можуть зацікавити читачів.

609 Прочитайте замітку-інформацію. Обґрунтуйте належність тексту до публіцистичного стилю.

У КНИГУ ГІННЕССА

Сергій Карякін — відомий український шахіст. Він виконав норматив міжнародного гросмейстера у неповних тринадцять років. Його ім'я внесено у світовий рекордний реєстр. Тепер усі юні талановиті шахісти рівнятимуться на українця.

ЗНАЄМ ЧИТАЄМО

Замітка-роздум розповідає про події або вчинки людей, оцінюючи значення цих вчинків, подій.

У замітці-роздумі на відміну від замітки-інформації автор має висловити своє ставлення до повідомлення або наштовхувати на роздуми читача.

610 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте, до якого типу висловлювання він належить.

ВИХОВНИЙ МОМЕНТ

Дорослі й діти люблять цей затишний куточок нашого двору. Під густою кроною старої липи на зручних лавках можна посидіти з книжкою, відпочити, спостерігаючи, як діти розважаються у своєму дерев'яному містечку. Яких

тільки характерів не поозачив тут! як по-різному спілкуються між собою діти і батьки з дітьми!

Непрості роздуми викликають сцени з нашого життя, наприклад, коли бачиш стосунки дорослих із малечею. Нещодавно я була свідком такої ситуації. Іду, як завжди, повз дитячий майданчик. Тут мами вчать ходити найменшеньких. Старші не відходять від блискучої гірки. Деякі мами забороняють спускатися з неї, вдаючись до «переконливого» методу — вискикують дитину силою з гурту, яскають її, дитина заходиться від плачу.

Мою увагу привернуло дуже жваве «дитинча» на руках незнайомого чоловіка. Воно стрибало на колінах, вибиралося на шию, повисало на плечі. Біленькі кросівки і блакитна теніска так і миготіли в повітрі. Як може батько дозволяти такі вправи? Чому він так спокійно реагує на дитячі витівки? Підходжу ближче. Акробатичні здібності «малого» стають зрозумілими: переді мною дресирована мавпочка. У розмові з чоловіком з'ясувалося: він дресирувальник, працює в цирку. Під час нашої бесіди мавпочка опинилася високо на лінії. Треба було бачити, як чоловік умовляв її спуститися, як переконував! І вихована мавпочка послухала. Я подумала: чому немає такого терплячого спілкування батьків із дітьми? Можливо, тому й чуємо, як із дитячих майданчиків нерідко лунають несамовиті крики, плачі, а діти ростуть неврівноважені, з порушеною нервовою системою.

2. Визначте тему й основну думку тексту. Про які вчинки людей ідеться в замітці-роздумі?

3. Назвіть засоби, характерні для замітки-роздуму.

611. 1. Прочитайте замітку-роздум. Випишіть висловлювання, що вказують на ставлення автора до повідомлення.

ПРО КОНВАЛІЇ І НЕ ТІЛЬКИ...

Весняний ліс озивався щебетанням пташок, радував ніжною зеленню. Хотілося доторкнутися до кожної гілки, кожного листочка. Я вийшов на знайому стежку. Уздовж неї жебонів струмок. Перестрибнувши, я опинився в чарівному куточку соснового бору.

На лісовій галявині буяли конвалії. Вони ховали тонкі стеблинки з білосніжними квітами в зеленому широкому листі. Навколо стояв неповторний запах квітів.

Двоє дорослих із хлопчиком (напевно, сім'я, подумав я) збирали конвалії. Кожний у руках мав букетик. Раптом хлопчик сказав: «Мамо! Тату! Навіщо нам стільки конвалій? Вони ж у хаті швидко загинуть!».

Батьки подивилися на сина, потім один на одного, й усі троє повільно пішли лісовою дорогою. У мене потепліло на душі. Хлопчик нагадав дорослим: природі не варто завдавати болю.

2. Як ви ставитеся до подій, описаних у замітці? Як би ви повели себе на місці хлопчика? Батьків?

612. Підготуйте замітку-роздум у газету на одну з тем: «За зроблене добро не чекай похвали», «Малі вчинки — теж великі».

Запропоновані словникові матеріали розраховані на користування ними під час виконання вправ і завдань підручника.

З ОРФОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

абза́ц, -у
аби́хто, аби́кого
абсолю́тний
авто́бус, -а
а́втор, -а, *мн.* -и́, -і́в
англі́йський
арбі́тр, -а
атеста́т, -а

багатото́нний
бага́тство, -а
бар'є́р, -а
ба́тьків, -кова, -кове
бджоля́р, -а́, *ор.* -е́м, *кл.* -я́ре, *мн.* -і́, -і́в, *д.* -а́м
бідола́шний
блокба́стер, -а
Богома́тір, -тері, *ор.* -тір'ю
боягу́зтво, -а
бра́тство, -а
Буг, -у, *м.* (на) Бу́зі
будино́к, -нку
бульйо́нний

ва́ркар, -а, *мн.* -и, -і́в
вели́кий
весь, всього́
ви́голошення, -я
виногра́дар, -я, *мн.* -і
високогі́рний
висо́ченний
відмі́нок, -нка
візовий
він, його́ (до нь*о*го)
вінницький
вітряний (про погоду тощо; легковажний)
вітряни́й (який діє силою вітру)
вогне́нний
вогня́ний
волейбо́л, -у
вона́, її́ (до не́ї)
вони́, їх (до них)
воробе́зький
ву́личний
в'юн, в'юна́

Галичина́, -и́
гарні́р, -у
гі́лля́, -я́ (збірне)
гірськолиж́ний
глибоче́нний
годинникá́р, -я́, *ор.* -е́м, *кл.* -а́рю, *мн.* -і́, -і́в, *д.* -я́м
гончáр, -я́, *ор.* -е́м, *кл.* -а́рю, *мн.* -і́, -і́в, *д.* -я́м
госпо́дар, -я, *ор.* -ем, *мн.* -і́, -і́в, *д.* -ям
гра́фік, -а
гу́сто-зеле́нний

далекогля́дний
далече́нний
да́нський
декламáтор, -а
де́сять, десяти́ (десятьо́х)
де́який, де́якого
дивáцтво, -а
ди́ктор, -а
дизáр, -я́, *мн.* -і
дипло́м, -а
дире́ктор, -а, *мн.* -а́, -і́в
дівча́, -а́ти
ді́дів, -дова, -дове
докуме́нт, -а
донести́, -су́, -се́ш
Доне́ччина, -и
дріжджі, -і́в
дрімáти, -а́ю, -а́єш
дрогóбицький
друг, -а, *кл.* дру́же

екзаменáтор, -а
експеримéнт, -у
електро́нний
ескалáтор, -а

є́вро, *незм.*, *ч.* і *с.*
Євро́па, -и

жада́нний
жа́йвір, -вора
жар, -у, *м.* (на) -ý
жир, -у, *м.* (на) -ý, *мн.* -й, -ів (речовина)
життєда́йний
життєра́дісний
жнипа́р, -я́, *ор.* -е́м, *кл.* -а́рю, *мн.* -і́, -ів, *д.* -я́м
жо́нто-блаки́тний
жовтогаря́чий
журна́л, -у

за́втрашній
залізобето́нний
запорі́зький (запоро́зький)
збира́ти, -а́ю, -а́сш
звукоопера́тор, -а
здорове́нний
зна́хар, -я, *ор.* -ем, *мн.* -і́, -ів, *д.* -я́м

ілюстра́тор, -а
ім'я́, і́мені *і* ім'я́, *ор.* і́менем *і* ім'я́м, *мн.* імена́, імен
інвента́р, -ю, *ор.* -е́м
інжене́р, -а
Іра́н, -у
Ірпі́нь, -ня́, *ор.* -не́м

їстівний

кабіне́т, -у
кадр, -у
каза́хський
казка́р, -я́, *ор.* -е́м, *кл.* -а́рю, *мн.* -і́, -ів, *д.* -я́м
ка́зна-хто, ка́зна-кого́
ка́зна-що, ка́зна-чого́
кали́бр, -у
каменя́р, -а́, *ор.* -е́м, *кл.* -я́ре, *мн.* -і́, -ів, *д.* -а́м
кам'яновугі́льний
ке́тяг, -у
Ки́ївщина, -и
кова́льство, -а
коза́ччина, -и
коро́п, -а, *мн.* -й, -ів
кріпа́ччина, -и
курча́, -а́ти

ластів'я́чий
лейконла́стир, -у
ле́йпцизький
ли́цар, -я, *ор.* -ем, *мн.* -і, -ів, *д.* -ям
лю́дство, -а

ма́йстер, -тра, *мн.* -три́, -трі́в
маля́р, маля́ра́, *ор.* -ом *і* -е́м, *кл.* -е, *мн.* -и *і* -і́, маля́рів, *д.* маля́ра́м
мед, -у
мисли́вство, -а
мільйо́н, -а
мільйоне́р, -а
мільярд, -а
міні-футбо́л, -у
місячний

на́дра, надр
напівавтома́т, -а
напівтемрява, -и
парко́з, -у
наро́дно-визво́льний
науко́во-техні́чний
негр, -а, *мн.* -и, -ів
незадово́лення, -я
незбагне́нний
неоціне́нний
непримире́нний
Німе́ччина, -и
ніч, но́чі, *ор.* ніччю
нуль, -я́, *ор.* -е́м

обері́г, -ре́га
Оде́щина, -и

на́зур, -а, *ор.* -ом, *мн.* -і, -ів, *д.* -ам
напі́р, -пе́ру (матеріал) *і* -пе́ра (документ)
партне́р, -а
пейза́ж, -у
пе́кар, -я, *ор.* -ем, *мн.* -і
пенсіоне́р, -а
петербу́рзький
писанка́р, -я́, *ор.* -е́м, *мн.* -і

півгодини
пів-Києва
пів'яблука
пісо́к, -ску́
піч, пе́чі
племʼя, племені і племʼя, *ор.* племенем і племʼям, *мн.* племена́, племе́н
по́дорож, -і
по́друга, -и, *кл.* -о
по́їзд, -а, *мн.* -и, -ів; два, три по́їзди
Полта́вщина, -и
портре́т, -а
предме́т, -а
пта́ство, -а
пташеня́, -ня́ти
пшени́чний

ра́дість, -ості
ра́діус, -а
режисе́р, -а
ремо́нт, -у
ри́б'ячий
риба́льство, -а
рис, -у
ряд о́к, -дка́

светр, -а
світлофо́р, -а
серде́чний (друг)
серде́шний (бідолашний)
сир, -у, *мн.* -и́, -ів
скипида́р, -а
скра́ю, *присл.*
слова́цький
со́нечко, -а
со́нячний
со́няшник, -а (одна рослина) і -у (збірне)
со́рок, -а́
спів, -у, *мн.* -и, -ів
стіл, стола́ і сто́лу
сто, -а
сто́ляр, -а, *ор.* -ом, *мн.* -и́
страше́нний
сьогоднішній

та́бір, -бору, *мн.* -бори́, -борів
теа́тр, -у
теля́, -я́ти, *ор.* -я́м, *мн.* -я́та
тепе́рішній
тінь, -і
тка́цтво, -а
това́р, -у
товари́ство, -а
товсте́нний
торішній
тра́нспорт, -у
Туре́ччина, -и

убо́гство, -а
університе́т, -у
учи́тельчин

фантазе́р, -а
футбо́л, -у

ха́кер, -а
хара́ктер, -у
хліб, -а, *мн.* -и́, -ів (злаки) і -и́, -ів (печений)
Хмельни́ччина, -и
хор, -у, *мн.* -и́, -ів
хто-не́будь, кого́-не́будь

цар, -я́, *ор.* -е́м, *кл.* -ю, *мн.* -і́, -ів, *д.* -я́м
циліндр, -а
цу́кор, -кру

Черка́щина, -и
чи́збургер, -а
чобота́р, -я́, *ор.* -е́м, *кл.* -а́рю, *мн.* -і, -ів, *д.* -я́м

шахта́р, -я́, *ор.* -е́м, *кл.* -а́рю, *мн.* -і, -ів, *д.* -я́м
широче́нний
школя́р, -а́, *ор.* -е́м, *кл.* -я́рє, *мн.* -і́
шульга́, -и́, *д.* і *м.* -зі́, *мн.* шу́льги

юна́цький

яр, -у, *м.* (у) -ю́, *мн.* -и́, -ів

Автоно́мія (*право частини держави, підприємства, організації самостійно розв'язувати певні питання*), самовряду́вання.
Акцентува́ти (*ставити наголос*), наголо́шувати, підкре́слювати, виділя́ти.

Бундю́чність, бага́тство (*дуже багатий; пишний, розкішний*), ро́зкіш, ни́щість, пишно́та, помпе́зність.

Видатни́й, визначний, вели́кий, блиску́чий, відо́мий, чільний, знаменитий, сла́вний, славе́тний, зна́ний.
Во́гнище, бага́ття, вого́нь, о́гнище, вогни́сько, ва́тра.

Гене́за, похо́дження, ви́никнення, утво́рення, гене́зис.
Гіпо́теза (*думка, що ґрунтується на ймовірності, можливості чого-небудь*), здо́гад, здо́га́дка, до́га́дка, припу́щення.
Го́нор, зарозумі́лість, чванькува́тість, го́рдість, зне́рхність.
Гонорови́тість, зве́рхність, бундю́чність, зарозумі́лість, пиха́тість.
Горди́ня, го́рдощі, гордови́тість, пиха́тість, зарозумі́лість.
Го́рдість (*почуття особистої гідності, самоповаги*), го́рдощі, гордови́тість, го́нор, горди́ня, пиха́.
Гости́нний, гостелю́бний, хлібосо́льний.

Дорогі́й (*який викликає високі почуття, близький серцю, необхідний*), мі́лий, рідний, лю́бий, заповітний.
Духо́вний (*пов'язаний з внутрішнім світом людини*), мора́льний, вну́трішній, душе́вний.

Завірю́ха, бу́ря, хуртови́на, вітряни́ця, бурені́й.
Зазна́йство, зарозумі́лість, пиха́, чванькува́тість, гонорови́тість, спесивість.
Зарозумі́лість (*надмірно висока думка про себе — і у зв'язку з цим зневажливе ставлення до інших*), го́рдощі, гордови́тість, бундю́чність, пиха́, пиха́тість, чва́нство, чванли́вість, горди́ня, го́нор, гонорови́тість, чванькува́тість, високоду́шність, марнолю́бство, мариосла́вство, спесивість, зазна́йство, зве́рхність.
Занарі́тися (*про обличчя, щоки — почервоніти*), зарум'я́нитися, розчервоні́тися, пороженіти, сполум'яніти, спалахну́ти.
Збадьори́тися, пожвавішати, звеселі́тися.
Зважа́ти (*брати до уваги когось, щось*), уважа́ти на кого́сь (що́сь), ураховувати (що́сь), прислуха́тися до когось (чогось).
Зве́рхність, зарозумі́лість, гордови́тість, пиха́, чванли́вість, спесивість, зазна́йство.
Звору́шувати (*збуджувати співчуття, жаль, ніжність тощо*), хвилюва́ти, проймати, торка́ти.
Зго́да, зла́года, лад, мир, спо́кій, порозумі́ння.
Зламати, зіпсува́ти, пошко́дити, уши́кодити, знівечити, понівечити, поламати, зломи́ти, спотво́рити, скалічити, потрощити.
Зорі́ти (*давати блиск, бути блискучим, відбиваючи світло*), блища́ти, блистіти, світи́тися, свіпи́ти, сія́ти, сія́ти, промені́ти, ясні́ти.

Імуніте́т (*стійкість організму проти зараження, отруєння*), несприйнятливість, імунність.

Інтеле́кт, ро́зум, глу́зд, розумі́ння.
Іржа́вий, руди́й, ри́жий, руда́вий.

Ла́годити, готува́ти, ладна́ти, лаштува́ти.

Марносла́вство, го́рдощі, го́рдість, чванли́вість, горди́ня, го́нор, високоду́мство, марнолю́бство, зве́рхність.
Молоди́й, я́рий, ю́ний; безборо́дий, безву́сий; жонторо́тий.

Нарече́ний (*чоловік стосовно до жінки, з якою має одружитися*), жени́х, су́джений.
Наро́д, люд, мир, пу́бліка, миря́ни.
Насту́пний, дру́гий, да́льший, пода́льший, чергови́й.
Нови́й, оста́нній, сві́жий, новонаро́джений; новоспе́чений, новоя́влений.

Оптима́льний, найкра́щий, найлі́пший, щонайкра́щий, щонайлі́пший, якнайлі́пший.

Пиха́, го́рдощі, гордови́тість, го́нор, горди́ня.
Пиха́тість, зарозумі́лість, пиха́, го́норство.

Релігі́йний, ві́руючий, духо́вний, набо́жний, побо́жний, богобоязли́вий.
Рі́дний, близьки́й, свій; кро́вний, кре́вний.
Різки́й, го́стрий; гру́бий, нече́мний, неввічливий, негре́чний, некульту́рний.
Розпого́дитися, ви́погодитися, ви́яснитися, прояснитися, ви́годинитися, перехма́рити.

Своєрі́дний, оригіна́льний (*створений самостійно, без наслідування відомих зразків*); самобу́тній, нешабло́нний, нестанда́ртний.
Спалахну́ти, бли́снути, мигну́ти, ви́блиснути, палахну́ти, зблиснути, пробли́снути.
Спеси́вість, го́рдощі, гордови́тість, бундю́чність, пиха́тість, чванли́вість, горди́ня, го́нор, гонорови́тість, чванькува́тість, зазна́йство, зве́рхність.

Тала́нт (*видатні природні здібності людини*), хист, обдаро́вання, обдаро́ваність, талановитість, дар, іскра Бо́жа.
Тужа́вий, тверди́й, щі́льний, туги́й, цупки́й, крути́й, затверді́лий; нали́тий, пругки́й.

Уле́сливий (*який виражає нещиру ласкавість, догідливість*), обле́сливий, підле́сливий, медоточи́вий, укра́дливий.

Характе́рний, специфі́чний, особли́вий.
Худо́ба, скоти́на, скот, худо́бина, животи́на, това́р, би́дло, маржи́на.

Чва́нство, чванькува́тість, марнолю́бство, зарозумі́лість.
Чванькува́тість, гордови́тість, бундю́чність, пиха́, чва́нство, спеси́вість, зазна́йство.

Шанува́ти, поважа́ти, берегти́, ціни́ти, оберіга́ти, піклува́тися.
Шульга́, лівша́.

ЗІ СЛОВНИКА АНТОНІМІВ

Агресивний – мирний
Активний – пасивний
Атака – контратака

Багатство – бідність
Безвольний – вольовий
Бездарність – талант
Бездіяльність – активність
Бездушність – людяність
Безпомилковий – неправильний
Бідний – багатий
Близький – далекий
Брудний – чистий
Буденність – святковість

Вічливий – нечемний
Велелюдля – безлюддя
Великий – малий
Відкручування – закручування
Відступ – наступ
Вправно – незграбно
Втома – бадьорість

Гарячий – холодний
Говорити – мовчати
Грубий – делікатний
Густий – рідкий

Давній – теперішній
Дужий – кволий
Дурний – розумний
Духовний – матеріальний

Жаркий – холодний
Жвавий – повільний

Забувати – нам'ятати
Захищати – нападати
Зламати – полагодити
Змішний – постійний
Знищити – створити
Зруйнувати – збудувати

Індивідуальний – колективний
Істинний – брехливий, неправдивий

Кінцевий – початковий
Корисний – шкідливий
Короткий – довгий, тривалий (про час)

Лаяти – хвалити
Легковажний – серйозний
Лихий – добрий
Любов – ненависть

Майбутній – минулий
Максимальний – мінімальний
Молодий – старий
Матовий – блискучий

Наявність – відсутність
Невдача – успіх
Недовгий – тривалий
Новий – старий

Переоцінка – недооцінка
Підійматися – опускатися
Повний – порожній
Полого́ий – крутий
Поневоління – визволення
Правда – брехня
Прозорий – тьмяний
Прозріти – осліпнути
Простота – складність

Радість – сум
Рідний – чужий
Рідшати – густішати
Різний – однаковий
Розв'язати – зав'язати
Розлука – зустріч

Святковий – будений
Скупий – щедрий

Теперішній – минулий
Тихий – голосний
Тонкий – товстий, грубий
Тужавий – м'який
Тямущий – нерозумний

Хворий – здоровий
Ховати – знаходити

Широкий – тісний, вузький
Шумливий – тихий

Щастя – нещастя, горе
Щезнути – появитися

Автопортре́т — портрет художника, скульптора, виконаний ним самим.
Актуа́льність — те, що важливе для сьогодення.

Баря́тися — затримуватися, бути десь довго.
Бір — сосновий або інший хвойний ліс.
Бо́дня — дерев'яна низька діжка з кришкою.
Бо́ндар — майстер, ремісник, що виробляє діжки, бодні, дерев'яні відра.
Брань — війна, битва.
Булава́ — 1. Кулясте потовщення на кінці палиці. *Вправи з булавами* (у художній гімнастиці). 2. *істор.* Символ гетьманської влади. *Гетьманська булава.*
Бунчу́к — булава з металевою кулькою на кінці та прикрасою-китицею з кінського волосу; у давні часи в Україні символізувала гетьманську владу.
Бурла́ка — людина без постійної роботи і постійного місця проживання.
Бу́рса — чоловіча духовна школа в Україні у XVIII – середині XIX ст.

Валі́зка — невеликий чемодан.
Варя́ги — давньоруська назва скандинавів (норманів).
Ватага — велика група людей; юрба, товариство.
Ватажо́к — керівник ватаги; отаман, верховода.
Віче — у давній Русі — народні збори, що були вищим органом влади в деяких містах.
Вої — *заст., поет.* Воїни.

Гале́ра — старовинне вітрильне багатовеслове військове судно.
Галя́вина — поляна на узліссі або серед лісу.
Га́яти — 1. Витрачати марно. 2. Затримувати кого-небудь довше, ніж треба.
Ге́тьман — у XVI ст. — виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі, від XVII ст. до 1764 р. — начальник козацького війська та правитель України.
Град[1] — 1. Атмосферні опади у вигляді частинок льоду. 2. Велика кількість чогось.
Град[2] — *заст.* Місто.
Громадський — 1. Який виникає, відбувається в суспільстві або стосується суспільства; суспільний. *Громадський обов'язок.* 2. Належний громаді, усьому суспільству; колективний. Призначений для загального користування. *Громадський транспорт.*
Гуля́ш — страва зі шматочків м'яса, тушкованих із приправою.
Гу́мор — 1. *Доброзичливо-глузливе ставлення до чогось, спрямоване на викриття вад.* 2. Настрій. *У гуморі* — у доброму настрої. *Не в гуморі* — у поганому настрої.

Гу́ля — опухлість, наріст на тілі людини або тварини від запалення, удару тощо.

Далечі́нь — 1. Далекий простір. 2. Далеке минуле чи майбутнє.
Декорати́вний — 1. Призначений для оздоблення, прикраси. 2. Живописний, мальовничий. 3. Стосовний до декорацій, оформлення сцени.
Десни́ця — *заст.* Права рука, а також рука взагалі.
Дити́нець — центральна укріплена частина старовинного міста, огороджена стінами.

Діброва — листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб.

Днина — 1. Частина доби від сходу до заходу сонця; день. 2. Доба, двадцять чотири години.

Древляни — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило в прип'ятському Поліссі.

Дружинник — член дружини, збройного загону, що становить постійну військову силу князя і бере участь в управлінні князівством.

Жупан — старовинний верхній чоловічий одяг, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти.

Зазнаватися — 1. Ставати погордливим, самовпевненим, починати зі зверхністю, зневажливо ставитися до інших. 2. Знайомитися.

Закостеніти — 1. Утратити чутливість, гнучкість, стати твердим; задубіти, закляк-нути. 2. *перен.* Зупинитись у своєму розвитку, застигнути в якійсь формі.

Залицятися — виявляти знаки уваги до кого-небудь з почуття симпатії або кохання.

Збіжжя — рослини та зерно хлібних злаків.

Зело́ — *заст., поет.* Зелені дерева, кущі, трави.

Зозу́ля — *заст., поет.* Зозуля.

Золота́р — те саме, що ювелір; той, хто покриває позолотою, золотить що-небудь.

Зоопа́д — падіння великої кількості метеоритів.

Кала́чник — пекар, який випікає калачі.

Кармази́н — старовинне дороге темно-червоне сукно, а також одяг із цього сукна.

Кирна́тий — короткий, задертий догори (про ніс). Той, хто має такий ніс.

Кіммерійці — найдавніше населення Північного Причорномор'я.

Кіновар — 1. Мінерал червоного кольору різних відтінків. 2. Червона фарба, яку добувають із мінералу.

Кіш — 1. В Україні в XIV–XVIII ст. — військовий табір. 2. Місце перебування запорізьких козаків; Запорізька Січ.

Кла́дка — 1. Дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу. Невеликий дерев'яний поміст на річці, ставку для прання білизни, полоття тощо. 2. *розм.* Те саме, що мурування.

Ко́бза — старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент.

Коліснік — колісний майстер.

Конфере́нція — збори, нарада представників яких-небудь держав, організацій для обговорення та розв'язання певних питань.

Корали́ — 1. Намисто (намистини) з коралів; узагалі намисто. 2. Нарости червоного кольору на шиї індика.

Кравець — майстер із пошиття одягу.

Крутій — хитра та спритна у вчинках людина; шахрай. Пецира в стосунках з іншими людьми особа; лицемір.

Кунту́ш — верхній одяг заможних людей в Україні та Польщі в XVI–XVIII ст.

Личак — плетене з лика чи іншого матеріалу селянське взуття, яке носили, прив'язуючи до ноги мотузками.

Лірика — рід літератури, у якому з особливою виразністю виявляється емоційне ставлення автора до зображуваного. Поетичні твори цього роду.

Літо́пис — у Київській Русі — хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником.

Ма́вка — 1. Казкова лісова істота в образі гарної дівчини з довгим розпущеним волоссям; лісова німфа. 2. *рідко.* Те саме, що русалка; водяна німфа.

Маєто́к — садиба землевласника.

Маля́рство — 1. Вид образотворчого мистецтва, у якому фарбами зображуються предмети і явища реальної дійсності на полотні, дереві, папері, стіні тощо. 2. Ремесло маляра (робітника, який фарбує будови, стіни приміщень).

Марноспра́вство — те саме, що лихо; лихатість, гонористість.

Мемуа́ри — літературний твір у формі записок, написаний учасником чи свідком відображених у ньому подій.

Мимово́лі — 1. Без певного наміру; ненароком. 2. Без участі свідомості; несвідомо. 3. Всупереч власній волі, під тиском обставин; хоч-не-хоч.

Мобі́льний — 1. Здатний до швидкого пересування; рухливий. *Мобільний зв'язок.* 2. Здатний швидко орієнтуватися, знаходити потрібні форми діяльності.

Мобі́льник, мобі́лка — *жарг.* Мобільний телефон.

Молоди́й — наречений або той, хто щойно одружився.

Мушке́т — старовинна рушниця великого калібру.

Нащу́док — 1. Людина стосовно до своїх предків. 2. *мн.* **Нащу́дки** — люди майбутніх поколінь. 3. *розм.* Про сина, спадкоємця.

Невістка — заміжня жінка стосовно до рідних її чоловіка.

Неординарний — незвичайний, оригінальний, який вирізняється своїми якостями. *Неординарна особистість.*

Ни́діти — 1. Вести позбавлене мети, духовних інтересів життя; марнувати час. 2. Скучати, нудьгувати. 3. Набридливо скаржитись на щось; нарікати, нити.

Обважні́лий — 1. Який збільшився у вазі або набрав додаткової ваги; важкий, неповоротний. 2. Який втратив здатність невимушено рухатися, нормально діяти, триматися (від утоми, болю, травми); уповільнений, розслаблений (про ходу, рух).

Обце́ньки — ручне металеве знаряддя у вигляді щипців із загнутими всередину і загостреними кінцями для витягування цвяхів.

Окри́лений — 1. Підсилений, зміцнений (про почуття). 2. Сповнений натхнення, душевного піднесення; натхненний.

Ора́ти — обробляти землю плугом.

Оре́нда — наймання, тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою, обладнанням тощо за договором.

Осаву́л — виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні в XVII–XVIII ст.

Ота́ман — виборний або призначений ватажок козацького війська.

Ота́ра — великий гурт овець, кіз.

Па́зур — гостре рогове утворення на кінцях пальців багатьох тварин і птахів; кіготь; довгі, гострі нігті на пальцях людини. *Показувати пазурі.*

Паляни́ця — хлібина переважно із пшеничного борошна.

Пе́нзель — прикріплений до ручки пучок щетини, волосу або шерсті, що використовується для нанесення на якусь поверхню фарби, клею тощо.
Пе́рси — народ, що становив основне населення Персії (нині — Іран).
Перст — *уроч., заст.* Палець руки.
Піїт — *заст.* Поет.
Пластма́са — пластична маса, яка під впливом нагрівання і тиску здатна набувати нової форми, а після охолодження зберігати її; пластик.
Пое́зія — 1. Твори, написані віршами. 2. Мистецтво художнього відображення дійсності в словесних образах.
По́ле — безліса рівнина, рівний великий простір.
Полково́дець — воєначальник.
Полони́на — безліса ділянка в Українських Карпатах, яка використовується для пасовиська та сінокосу.
Поні́вечений — поламаний, покалічений, спотворений.
Пра́страсть — 1. Сильне, бурхливе у своєму виявленні почуття. *Розпалювати пристрасті.* 2. *Любов*, інтерес до чого-небудь, захоплення чимсь.
Прихи́льник — 1. Той, хто підтримує, захищає когось, щось. 2. Той, хто схвалює, позитивно ставиться до чогось; прибічник.
Проні́зливий — 1. Який, проникаючи крізь одяг, викликає неприємні відчуття. *Пронизливий вітер.* 2. *перен.* Пильний, проникливий. *Пронизливий погляд.* 3. Який різко наповнює звуками повітря, простір. *Пронизливий крик.*
Профе́сійний — пов'язаний з певною професією; який об'єднує людей однієї професії або близьких професій. *Професійний обов'язок.*

Ра́туша — орган міського самоврядування, а також будинок, у якому він розміщений, у середньовічній Західній Європі й в Україні та Росії у XVIII–XIX ст. У деяких європейських країнах існує донині.
Рать — у Київській Русі — назва війська, збройного загону.
Реєстро́вий — занесений до переліку, списку. *Реєстрові козаки.*
Ре́чник — представник уряду.
Розмаїття — 1. Неоднаковість, несхожість з іншим у чому-небудь; різноманітність. 2. Неоднорідність за змістом, формою, силою вияву, кольором, тоном; різнобарвність.

Самовдоскона́лення — удосконалення самого себе (моральне і т. ін.), своєї фахової майстерності тощо.
Свавіля — 1. Необмежена влада, відсутність законності, справедливості. 2. Схильність діяти на власний розсуд, не зважаючи на волю й думку інших; самовілля. *Свавільна поведінка.*
Сват — батько або родич одного з подружжя щодо батьків або родичів другого.
Сва́тати — просити згоди на шлюб в обраної особи та її батьків. Бути посередником в одруженні, підшукуючи комусь пару.
Свя́тка — старовинний довгополий верхній одяг.
Серда́к — рід верхнього теплого короткого суконного одягу.
Смоля́р — той, хто займається смолокурінням (добуванням смоли і вугілля з деревини хвойних дерев).
Соліда́рність — 1. Активне співчуття яким-небудь діям, думкам; спільність поглядів, інтересів. 2. *юр.* Спільна відповідальність.

спершу козаками, а згодом призначалася гетьманом або царем.

Стаціона́рний — такий, що постійно перебуває на одному місті.

Стипе́ндія — регулярна грошова допомога, яку надають тим, хто навчається в навчальних закладах, а також особам, що перебувають в аспірантурі, докторантурі.

Сто́ляр — робітник, що займається обробкою дерева та виготовленням виробів із нього.

Стратосфе́ра — шар атмосфери, розміщений на висоті від 8 до 55 км над рівнем моря.

Сту́па — пристрій для лущення та подрібнення різних речовин, неодмінним доповненням якого є товкач.

Супліка — *заст.* Письмове прохання або скарга.

Сходознáвець — фахівець зі сходознавства — сукупності наукових дисциплін, що вивчають історію, економіку, мови, літературу, мистецтво, філософію, релігію, нам'ятки матеріальної та духовної культури народів Сходу.

Те́сля — робітник, що займається грубою обробкою деревини, спорудженням дерев'яних будов, виготовленням простих дерев'яних меблів.

Тлумáчний — який містить пояснення, трактування чого-небудь.

Тужáвий — щільний, тугий, не м'який; налитий, пружний.

Хро́ніка — запис подій у часовій послідовності, зроблений сучасником; літопис.

Цивілізáція — 1. Рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий тією або іншою державою. 2. Сучасна культура, прогрес, освіта.

Чагарни́к — зарості дерев'янистих кущових рослин.

Ча́йка[1] — морський водоплавний птах.

Ча́йка[2] — *істор.* Бойовий човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами.

Чванькувáтість — схильність до чванства — зарозумілості, виявляння своїх переваг перед ким-небудь; пихатість.

Чоботáр — майстер, який шиє і ремонтує чоботи та інші види взуття.

Чорногу́з — те саме, що лелека — великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами.

Шалáнда — невеликий парусний риболовецький човен.

Шаповáл — майстер, який виготовляє з вовни шапки та інші вироби способом валяння.

Швець — майстер, що шиє і лагодить взуття.

Шульгá — той, хто лівою рукою володіє краще, ніж правою.

Щéплення — 1. Уведення в організм якого-небудь препарату. 2. Пересаджування пагону чи брунька однієї рослини на іншу.

Яру́га — глибокий, великий яр.

Ясúр — бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські землі в XV–XVIII ст.

ЗІ СЛОВНИКА ІНШОМОВНИХ СЛІВ

Абонеме́нт (із *франц.* — передплачувати) — 1. Право протягом певного часу користуватися чим-небудь. 2. Документ, який посвідчує це право. 3. Відділ бібліотеки, де можна взяти літературу додому.

Абревіату́ра (з *латин.* — скорочую) — складноскорочене слово, утворене з початкових складів або з перших букв слів словосполучення.

Авантю́ра (із *франц.* — пригода) — ризикований захід, сумнівна щодо чесності справа або дія, розрахована на випадковий успіх.

Авто́граф (*грец.*) — 1. Власноручний підпис, напис на книзі, фотографії і т. ін. 2. Текст, власноручно написаний автором.

Автоно́мія (з *грец.* — самостійність) — право на самоврядування певної частини держави в економічних, соціальних, культурних, політичних питаннях.

Автопортре́т (з *грец.* — сам і *франц.* — портрет) — портрет художника, виконаний ним самим.

Аквамари́н (з *латин.* — морська вода) — дорогоцінний камінь блакитнувато-зеленого чи блакитного забарвлення.

А́рмія (з *латин.* — озброювати, споряджати; зброя) — збройні сили держави.

Архі́в (з *грец.* — адміністративна установа, відомство) — 1. Установа, яка збирає, упорядковує і зберігає старі документи, писемні пам'ятки та ін. Відділ установи, у якому зберігаються старі документи, листи, справи тощо. 2. Листи, рукописи, знімки тощо, які стосуються діяльності якої-небудь установи або особи.

Архітекту́ра (з *грец.* — будівельне) — мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення споруд. Характер, стиль будівлі.

Астронавт (*грец.*) — у деяких країнах (наприклад, США) те саме, що космонавт.

Астроно́мія (з *грец.* — «зоря» і «закон») — наука про рух, будову й розвиток небесних тіл, їхніх систем і Всесвіту.

Баро́метр (*грец.*) — прилад для вимірювання атмосферного тиску.

Беж (*франц.*) — світло-коричневий колір із жовтуватим чи сіруватим відтінком.

Бібліоте́ка (*грец.*) — 1. Заклад, де зберігаються і видаються читачам книжки, журнали тощо. 2. Приміщення, кімната для зберігання книжок; книгосховище.

Білья́рд (*франц.* — «кий» і «кулька») — гра з кієм та кулями на спеціальному (з бортами і лузами) столі.

Біоло́гія (*грец.* — «життя» і «вчення, наука») — наука про закономірності життя і розвитку організмів, їхнє походження, будову, розвиток, зв'язок між ними та навколишнім середовищем.

Блокба́стер (з *англ.*) — високобюджетний художній фільм.

Бо́улінг (з *англ.*) — спортивний різновид кеглів (гри, у якій потрібно збивати стоячики кулею).

Бульденеж (із *франц.* — снігова куля) — садова декоративна форма калини, великі квітки якої утворюють кулеподібні суцвіття.

Бульйо́н (із *франц.*) — м'ясний, рибний чи овочевий відвар.

Бультер'є́р (з *англ.*) — порода службових собак.

Бюро́ (із *франц.* — письмовий стіл) — 1. Назва деяких установ з обслуговування населення. *Довідкове бюро.* 2. Вид письмового стола з додатковим обладнанням (полички, шухлядки).

Вуа́ль (із *франц.* — вітрило, покривало) — тонка сітка на жіночому капелюшку.

Га́ма (*грец.*) — 1. Послідовно зростаючий або спадаючий щодо висоти ряд звуків у межах октави. 2. Послідовний ряд яких-небудь однорідних, але відмінних одне від одного предметів, явищ. *Гама кольорів.*

Гідросфе́ра (з *грец.* — «вода» і «куля») — сукупність усіх вод (ріки, океани, льодовики тощо) земної кулі.

Грама́тика (з *грец.* — літера) — лінгвістична наука, що вивчає граматичну будову мови, тобто будову і форми слова, словосполучення і речення.

Гра́фіка (з *грец.* — пишу) — 1. Сукупність усіх засобів певної писемності, система співвідношень між літерами письма і звуками мови. 2. Вид образотворчого мистецтва — малюнок, виконаний на папері олівцем, пером або вугліною.

Гросме́йстер (з *нім.* — «великий» і «майстер») — найвище спортивне звання в шахах і шашках.

Дебю́т (із *франц.* — початок) — 1. Перший виступ, починання в якій-небудь галузі. 2. Початок шахової або шашкової партії.

Декламатор (*латин.*) — людина, яка володіє мистецтвом декламації — виразним художнім читанням віршів або прози.

Дельтапла́н (з *грец.* — дельта (буква грецького алфавіту, що має вигляд трикутника — Δ) і *латин.* — площина) — літальний апарат, здебільшого спортивний, з трикутним крилом, призначений для вільного планерного польоту з якої-небудь висоти (гори, вежі тощо) і керований зміною положення тіла пілота.

Демонта́ж (із *франц.* — розбирати) — розбирання на окремі частини машини, апарата, споруди.

Дипломат[1] (з *грец.* — лист) — службова особа, що працює у відомстві закордонних справ й уповноважена урядом вести роботу щодо здійснення офіційних відносин з іншими державами.

Дипломат[2] — невелика пласка валіза для перенесення книжок, паперів.

Диску́сія (з *латин.* — розгляд) — публічне обговорення якогось спірного питання на зборах, у пресі тощо.

Диста́нція (з *латин.* — відстань) — відстань, проміжок між чим-небудь (у просторі, часі та ін.).

Дисципліна (з *латин.* — виховання) — твердо встановлений порядок, дотримання якого є обов'язковим. Витриманість, звичка до суворого порядку.

Діа́гноз (з *грец.* — визначення, розпізнавання) — визначення хвороби; короткий медичний висновок про характер і суть захворювання.

Діало́г (з *грец.* — бесіда, розмова) — розмова між двома або кількома особами.

Дже́мпер (з *англ.* — блуза) — плетений светр без коміра і застібок.

Джи́нси (*англ.*) — штани особливого крою зі спеціальної тканини.

Докуме́нт (з *латин.* — взірець, посвідчення) — 1. Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь. Усе те, що підтверджує що-небудь. 2. Письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу. 3. Твір, малюнок тощо як свідчення про щось історичне.

Еґоїст (*латин.*) — людина, яка турбується тільки про себе, особисті інтереси.

Екску́рсія (з *латин.* — вилазка, поїздка) — поїздка або похід куди-небудь з метою відвідати, оглянути що-небудь.

Експона́т (з *латин.* — виставляю напоказ) — те, що виставлено для огляду в музеї, на виставці, у галереї тощо.

Е́ра (з *латин.* — окреме число) — момент, з якого розпочинається літочислення, і відповідна система літочислення, наприклад нова, чи наша, ера.

Еруди́ція (з *латин.* — ученість, освіченість) — глибокі знання в якій-небудь галузі науки чи в багатьох галузях; обізнаність.

Есте́тика (з *грец.* — чуттєво сприйманий) — 1. Наука про мистецтво, про форми прекрасного в художній творчості, у природі та суспільстві. 2. Краса, художність чого-небудь.

Е́тика (з *грец.* — звичай, правило) — 1. Наука про походження, розвиток і роль моралі в суспільному й особистому житті людей. 2. Норми поведінки, сукупність моральних правил певної суспільної групи.

Етике́т (із *франц.* — прикріплювати) — установлені правила поведінки та правила ввічливості в якому-небудь товаристві.

Етике́тка (*франц.*) — ярличок на чому-небудь для визначення назви предмета, ціни тощо.

Етимоло́гія (з *грец.* — основне значення слова) — 1. Розділ мовознавства, що вивчає походження й минулі етапи розвитку слів певної мови або групи мов. 2. Пояснення походження якогось слова.

Жаргоні́зм (від *франц.* «жаргон» — незрозуміла мова) — слово чи вислів, що вживається тільки в жаргоні.

Журі́ (з *латин.* — право як сукупність законів) — 1. Група компетентних спеціалістів, призначених чи обраних для розподілу місць, присудження премій тощо на конкурсах, виставках і т. ін. 2. У деяких країнах (Велика Британія, США, Франція) — колегія присяжних засідателів у суді. *Журі присяжних.*

Журналі́ст (*франц.*) — професійний літературний працівник газет, журналів, радіо та інших засобів масової інформації.

Зоді́ак (з *грец.* — коло із зображень тварин) — сукупність сузір'їв, через які пролягає річний шлях видимого руху Сонця.

Інтерв'ю́ (з *англ.* — зустріч, побачення) — розмова журналіста з певною особою, призначена для засобів масової інформації.

Інтере́с (з *латин.* — бути всередині, мати важливе значення) — 1. Увага до когось, чогось, зацікавлення кимось, чимось. Цікавість, захоплення. 2. *перев. мн.* Те, що найбільше цікавить когось, становить зміст думок і турбот; прагнення, потреби.

Інформа́ція (із *франц.* — надаю форму, зображаю) — відомості про які-небудь події, чиюсь діяльність тощо; повідомлення про щось.

Каравела́ (з *португ.* — корабель) — старовинний морський вітрильний корабель із трьома або чотирма щоглами.

Катастро́фа (з *грец.* — перезорот, кінець, загибель) — несподіване лихо, подія з тяжкими трагічними наслідками; знищення, руйнація.

Комбіна́ція (з *латин.* — поєднання) — 1. Поєднання чого-небудь, що зумовлене певним задумом. 2. Хитрощі, маневр.

Ко́мпас (з *італ.* — міряти кроками) — прилад для орієнтування стосовно сторін світу.

Комп'ютер (*з латин.* — рахувати, обчислювати) — електронна обчислювальна машина.

Комюніке́ (*з латин.* — повідомляти) — офіційне повідомлення уряду про важливі події внутрішнього життя країни або про діяльність речників уряду на міжнародній арені.

Концентра́т (*з латин.* — об'єднання в одному центрі) — сухий концентрований харчовий продукт, який може довго зберігатися і не потребує багато часу для приготування.

Ко́пія (*з латин.* — велика кількість) — 1. Точне відтворення тексту. 2. Відтворення якого-небудь твору мистецтва (скульптури, живопису тощо), виконане художником, а не за допомогою методів репродукції. 3. *перен.* Про що-небудь дуже схоже.

Кре́йда (*нім.*) — м'який білий вапняк, що використовується в хімічній, паперовій та інших галузях промисловості, а також грудка такого вапняку, що вживається для писання.

Кросво́рд (*з англ.* — «хрест» і «слово») — гра-задача, у якій фігуру з квадратів слід заповнити літерами так, щоб по горизонталі та вертикалі вийшли загадані слова.

Кюве́т (*із франц.* — миска) — водовідвідна канава вздовж залізниці або шосе.

Ле́ксика (*з грец.* — словесний) — сукупність слів, які входять до складу будь-якої мови.

Ле́кція (*з латин.* — читаю) — усний виклад навчального предмета викладачем у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі.

Ма́йстер (*нім.*) — 1. Фахівець з якого-небудь ремесла. 2. Той, хто досяг високої майстерності у своїй роботі, творчості. 3. Керівник окремої ділянки виробництва.

Ме́неджер (*з англ.* — керувати) — найманий професійний керівник підприємства; спеціаліст у сфері керування виробництвом.

Мі́тинг (*з англ.* — зустрічатися) — масові збори для підтримки яких-небудь вимог, для вияву солідарності чи протесту.

Муліне́ (*із франц.* — кручений шовк) — бавовняні або віскозні нитки для вишивання тощо.

Олімпіа́да (*грец.*) — 1. Міжнародні спортивні змагання, які влаштовуються раз на чотири роки за зразком олімпійських ігор у Стародавній Греції. 2. Змагання, конкурс у якійсь галузі. *Олімпіада з математики.*

Ора́тор (*з латин.* — говорю) — промовець.

Оркє́стр (*грец.*) — колектив музикантів, ансамбль.

Парашу́т (*з італ.* — відвертай і *франц.* — падіння) — пристрій у вигляді великого купола, що розкривається в повітрі для гальмування.

Паро́ль (*із франц.* — слово) — таємне слово або фраза, які використовуються для впізнавання своїх людей (на військовій службі або в умовах конспірації).

Па́рус (*грец.*) — прикріплений на щоглі великий шматок полотна певної форми (трикутний, прямокутний тощо), за допомогою якого вітер рухає судно; вітрило.

Персона́ж (*з латин.* — особа) — дійова особа в художньому творі.

Піа́ла (*перс.*) – поширена на Сході невелика, без ручки, чашка, що розширюється догори.

Попурі́ (із *франц.* – суміш, усяка всячина) – музичний твір, складений з різних музичних уривків (напр., популярних мелодій пісень, танців тощо).

Псевдоні́м (з *грец.* – неправильно іменований) – вигадане ім'я або прізвище, яким користується письменник, журналіст, актор та ін. замість власного прізвища.

Пюре́ (*франц.*) – страва або приправа до страв, приготовлена з розім'ятих чи протертих овочів або фруктів.

Ра́діо (з *латин.* – промінь) – 1. Передання на відстань без дротів інформації за допомогою радіохвиль. 2. Радіоприймач.

Ра́діус (з *латин.* – промінь) – геометричний відрізок, що сполучає будь-яку точку кола або сфери з їхнім центром, а також довжина цього відрізка.

Регіо́н (з *латин.* – область) – територія, що відповідає кільком областям (районам) країни або кільком країнам, які об'єднані за певними економіко-географічними чи іншими ознаками.

Рекла́ма (з *латин.* – викрикувати) – інформація про товари, послуги, видовища з метою привернути увагу споживачів. Поширення відомостей про когось, щось для створення популярності.

Реконстру́кція (з *латин.* – побудова) – 1. Докорінна перебудова з метою поліпшення. 2. Відновлення чого-небудь за рештками, що збереглися, або за описами.

Репроду́кція (з *латин.* – виробництво) – картина, малюнок, фотознімок, відтворені за допомогою поліграфічних засобів.

Респу́бліка (з *латин.* – суспільна справа) – 1. Форма правління, при якій вища державна влада належить вибраним на певний термін органам влади. 2. Держава з такою формою правління.

Сати́ра (з *латин.* – страва з різними плодами; суміш) – 1. Художній прийом у творах літератури або мистецтва, у якому різко, дошкульно висміюються вади, негативні явища дійсності. 2. Різка, уїдлива насмішка.

Стадіо́н (*грец.*) – комплексна спортивна споруда, яка зазвичай складається з футбольного поля, майданчиків бігових доріжок, трибун для глядачів.

Студе́нт (з *латин.* – той, що старанно працює, вчиться) – той, хто навчається у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі.

Таксі́ (з *латин.* – оцінюю) – легковий або вантажний автомобіль для перевезення пасажирів з оплатою проїзду за таксометром відповідно до тарифу.

Тротуа́р (*франц.*) – підвищена доріжка по боках проїжджої частини вулиці вздовж будинків.

Університе́т (з *латин.* – сукупність) – вищий навчальний заклад, наукова установа з різними факультетами: гуманітарними, природничо-математичними тощо.

Фарфо́р (*перс.*) – 1. Керамічні вироби (посуд, вази, статуетки тощо), які одержують за допомогою спікання фарфорової маси. 2. Фарфорова маса (інша назва – порцелянa).

Фі́зика (з *грец.* – природа) – наука про будову, загальні властивості та закони руху матеріального світу.

Філе́[1] (*франц.*) — 1. Вищий гатунок м'яса із середньої частини хребта туші. 2. Шматок риби або м'яса птиці, очищений від кісток.

Філе́[2] — вишивка на нитчастій сітці.

Фортепіа́но (з *італ.* — «голосно» і «тихо») — струнний ударно-клавішний музичний інструмент, сучасними різновидами якого є рояль і піаніно.

Форте́ця (*франц.*) — укріплений пункт для тривалої оборони.

Фрагме́нт (з *латин.* — уламок, шматок) — складова частина чого-небудь. Окрема частина твору мистецтва, уривок тексту.

Цейтно́т (з *нім.* — «час» і «нотреба») — 1. У шахах — нестача часу на обдумування ходів при грі з установленим контролем часу. 2. Відсутність, нестача часу.

Цикло́н (з *грец.* — той, що обертається) — атмосферний вихор, для якого характерне пониження тиску від краю до центру. З ним пов'язана хмарна погода з опадами.

Цирк (з *латин.* — коло) — 1. Вид мистецтва, у якому поєднується акробатика, еквілібристика, клоунада тощо. 2. Будівля з ареною в центрі, де відбуваються циркові вистави. 3. У Стародавньому Римі — місце для кінних змагань, боїв гладіаторів тощо.

Чемпіо́н (з *латин.* — б'юся, борюся) — переможець змагань у будь-якому виді спорту.

Ша́йба (з *нім.* — кільце) — 1. Невеликий гумовий диск для гри в хокей. 2. Металеве кільце або пластинка з отвором, що їх закладають під гайку або головку болта для запобігання пошкодженню поверхонь.

Шлак (*нім.*) — 1. У металургії — розплавлена після твердіння камене- або склоподібна речовина, що утворюється під час плавильних процесів, нагрівання й зварювання металів. 2. **Шлаки** — не засвоєні організмом речовини.

Шланг (з *нім.* — змія) — гнучкий рукав або труба з водонепроникної тканини чи гуми, якими переміщують рідини й гази.

Шлейф (з *нім.* — волочити) — 1. Довгий задній край жіночої сукні. 2. Про що-небудь довге, те, що тягнеться.

Шля́гер (*нім.*) — модна, популярна пісня.

Ши́нк (з *нім.* — слимак) — гвинтовий конвеєр.

Шніцель (*нім.*) — тонка відбивна або січена котлета.

Шоколя́д (*нім.*) — порошок із розтертого насіння какао, приправлений цукром і прянощами. Кондитерський виріб у вигляді цукерки, плитки з такого порошку. Напій з такого порошку.

Штаб (з *нім.* — жезл) — 1. Орган управління військами; місце розташування такого органу. 2. Керівний орган чого-небудь.

Штраф (з *нім.* — покарання) — адміністративне або кримінальне покарання у вигляді грошового стягнення.

Ювіле́й (*латин.*) — річниця життя, діяльності (найчастіше 10, 25-річчя тощо) кого-, чого-небудь або якоїсь події.

Юри́ст (з *латин.* — право) — фахівець із правознавства, юридичних наук.

ЗІ СЛОВНИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Авгі́єві ста́йні – *занедбані справи, безладдя.*
А́ні копі́йки за душе́ю – *про дуже бідну людину.*
А́ні па́ри з уст – *ані слова; і не згадуй.*

Ба́чить око, та зуб не йме́ – *зробити би щось, та не може.*
Берегти́ як зіни́цю о́ка – *берегти, пильнувати щось як найдорожче.*
Би́тись як ри́ба об лід – *безрезультатно щось робити.*
Бо́мки стріля́ти – *гаяти час.*
Бра́ти бика́ за ро́ги – *домагатися свого.*

Вавило́нське стовпотворі́ння – *збіговисько, безладдя, шум.*
Ведмі́дь на ву́хо наступи́в – *про людину, у якої нема музикального слуху.*
Вели́ке цабе́ – *зневажл.* – *про людину, яка напускає на себе поважність.*
Ви́дно як на доло́ні – *дуже добре видно.*
Ви́лізти зі шку́ри – *дуже старатися; зробити все можливе й неможливе.*
Випо́сити сміття́ з ха́ти – *розповідати про речі, які не слід оповідати комусь.*
Ви́трішки продава́ти – *бути неуважним; про розтяву.*
Ви́це голови́ не стря́бнеш – *не досягнеш чогось понад свої сили.*
Внести́ свою́ ле́пту – *зробити невеликий, але важливий внесок.*
Всесвітній пото́п – *велика катастрофа, стихійне лихо, великий дощ.*

Геркуле́сова си́ла – *надлюдська, надзвичайна сила.*
Гла́дити по голі́вці – *хвалити.*
Гну́ти свою́ лі́нію – *робити все по-своєму.*
Годува́ти жда́никами – *відкладати все на завтра.*

Дава́ти во́лю нога́м – *тікати, швидко бігти, уникаючи якоїсь небезпеки.*
Держи́ хвоста́ бу́бликом – *тримайся бадьоро.*
Дзвони́ти в усі дзво́ни – *шукати чутки.*
Добува́тися у відчи́нені две́рі – *робити зайву справу; твердити давно відоме.*
Драко́нівські зако́ни – *дуже суворі закони.*
Дрижаки́ хапа́ти – *тремтіти (від страху, несподіванки тощо).*

Жи́ти на широ́ку но́гу – *розкошувати.*

За́видки бере́ть – *про заздрісну людину.*
Задра́ти хвоста́ – *запишатися, загордитися.*
Закрива́ти о́чі на щось – *навмисне не помічати чогось.*
За лі́сом де́рева не ба́чити – *за загальним не бачити окремого.*
За часі́в Ада́ма – *у сиву давнину.*
За́шнори зайшли́ – *руки змерзли так, що їх немовби голками коле.*
Зви́ти гніздо́ – *влаштувати особисте життя, створити затишок.*
Зли́дні обсі́ли – *зазнавати гострих матеріальних нестатків.*
Зна́ти па́на по халя́ках – *робити висновки про людину за зовнішнім виглядом.*
Зна́ти як свої́ п'ять па́льців – *дуже добре знати.*
Зніма́ти вершки́ – *користуватися плодами успіху, удачі.*
З хво́стиком – *з надливком.*

І в хвіст і в гри́ву — з усіх сторін (в усі місця).
Ієрихо́нська труба́ — потужний, оглушливий звук.
І о́ком не змигну́ти — миттю, дуже швидко.
Іти́ ва-ба́нк — ризикувати всім.
Іти́ у вого́нь і во́ду — ризикувати всім заради когось; іти на все заради чогось.
Іу́дин поцілу́нок — вчинок людини, яка своєю облесливістю прикриває зраду.

Ї́сти очи́ма кого́сь (щось) — жадібно, настирно дивитись на когось (щось).
Ї́хати за́йцем — їхати, не заплативши за проїзд.

Калаче́м не зама́ниш — не піддаватися ні на які вмовляння.
Кра́пля в мо́рі — дуже мало.
Кита́йська гра́мота — незнана (незбагненна) річ.
Кни́га за сімома́ печа́тями — щось недоступне.
Ко́жний ка́мінь кричи́ть — йде мова про болюче, обурливе.
Коли́ рак на горі сви́сне — ніколи.
Кома́р но́са не підто́чить — дуже ретельно.
Куй залі́зо, до́ки гаря́че — робити щось вчасно.

Ле́вова ча́стка — дуже багато; велика частина.
Лови́ти о́кунів — куняти.

Мо́крий як хлющ — який наскрізь змок.
Молоти́ти (моло́ти) язико́м — багато говорити.

Наві́шати всіх соба́к — зробити когось в усьому винним.
На голові́ ходи́ти — бешкетувати.
Налама́ти дров — допустити багато помилок, завдати шкоди.
Наступи́ти на хвоста́ — зробити комусь прикрість.
Не все те зо́лото, що блищи́ть — не кожна та річ гарна, як здається.
Не одни́м хлі́бом живе́ люди́на — жити не лише матеріальними потребами, а й духовними.
Неопали́ма купина́ — щось вічне, незнищенне.
Ні бе, ні ме — нічого не тямити, не розумітись на чомусь.
Ні в тин ні в воро́та — недоречно щось робити або говорити.
Ні на йо́ту — не поступатися ні на найменшу часточку.

Обвести́ круг па́льця — обдурити.
Обітова́на земля́ — давнішня мрія, щедрий край.
Облива́тися слі́зьми — гірко плакати, страждати.
О́чі на ло́ба лі́зуть — дуже дивуватися.

Пекти́ ра́ків — червоніти (наприклад, від сорому).
Перекува́ти мечі́ на ра́ла — стати на мирний шлях, відмовитись від намірів воювати.
Перелива́ти з пусто́го в поро́жнє — займатися марною справою.
Піти́ світ за́ очі — іти навмання.
Прикуси́ти язика́ — змовчати, промовчати.
Приши́й коби́лі хвіст — щось зайве, непотрібне, недоречне.
Пуска́ти слова́ на ві́тер — не дотримувати слова; даремно, марно говорити.

Робóта закипíла – почалася активна робота.
Робóти аж по сáме гóрло – дуже багато роботи.
Розбігáються óчі – коли людина не може зосередитися на чомусь одному від різноманітності вражень.
Рости́ як на дріжджáх – дуже швидко рости.

Сидíти як на жарý – сидіти неспокійно, вовтузитись.
Сíсти в калюжу – потрапити в незручне або смішне становище; заганяти в чомусь невдачі.
Сíяти грóші на вíтер – марно витрачати гроші.
Сміятися на кýтні – плакати.
Собáки гáвкають, а каравáн ідé – незважаючи ні на що робити свою справу.
Спáти сном прáведника – спати спокійним, безтурботним сном.
Спустúвши рукáв працювáти – працювати без охоти, без старання.

Тéмно, хоч в óко стрель – нічого не видно.
Точúти ля́си – вести пусті розмови, марнуючи час.
То ще вúлами по водí пúсано – невідомо, чи відбудеться.
Тримáти нóса за вíтром – бути в курсі справи.
Тримáти язúк за зубáми – мовчати.

У голов! йомý вíтер свúще – про пусту, несерйозну людину.
Узя́ти себé в рýки – опанувати себе.
Умивáти рýки – непричетність до чого-небудь.
У пóті чолá – здобувати щось тяжкою працею.
У чужíм óці порошúну бáчити, а в своéму колóди не помічáти – засуджувати когось, не помічаючи власних недоліків.

Хоч гать гатú – дуже багато чогось.
Хоч до рáни прикладáй – про того, хто виявляє надмірну доброту, лагідність. Так кажуть про нещире ставлення.

Чекáти бíля мóря погóди – марно сподіватися чогось.
Чужúми рукáми жар загрібáти – використовувати когось для свого блага.

Шкíра та кістки́ – дуже худа людина.

Ще й кіт не валя́вся – нічого не робиться.
Ще й рак не свистáв – нічого не починалося.

Язúк до Кúєва доведé – розпитуючи, досягнеш місця призначення.
Як горóхом об стíну – безрезультатно.
Яке́ їхало, таке́ й здúбало – про двох однакових людей.
Як з гýся водá – зовсім мало толку.
Як кíшка із собáкою – без злагоди, постійно ворогуючи.
Як корóва язикóм злизáла – швидко й безслідно зникнути.
Як корóві сідло́ – комусь щось не личить, не пасує.
Як мóкре горúть – повільно, без бажання.
Як сир у мáслі купáтися – розкошувати.
Як у вінóчку – дуже гарно, чисто, охайно.
Я́сно як бóжий день – цілком зрозуміло.

ЗІ СЛОВНИКА ВЛАСНИХ ІМЕН ЛЮДЕЙ

Агата́нгел — грецькою мовою «добрий» і «вісник». Фа́ня, Фа́нько. *Кл. в.* Агата́нгеле! *По батьк.* Агата́нгелович, Агата́нгелівна.

Анаста́сія, Наста́сія, На́стя — утворене від чоловічого імені Анаста́с (Анаста́сій), що в грецькій мові означає «воскресіння». Наста́ся, На́ста, На́сточка, Насту́ня, Насту́ся, На́та, На́тонька; Ста́ся, Ста́сенька, Стасу́ня; Ту́ся, Ту́сенька; А́ся. *Кл. в.* — Анастасіє! Наста́сіє! На́сте!

Анато́лій, Анато́ль — у грецькій мові означає «схід». Анато́лько, Анато́лик; Нато́лько, Нато́лик; То́ля, То́лько, То́лик, Толю́сь. *Кл. в.* Анато́лію! *По батьк.* Анато́лійович, Анато́ліївна.

Аско́льд — запозичене зі староскандинавської мови, де означає «спис» і «правити». Аско́льдик, А́сик. *Кл. в.* Аско́льде! *По батьк.* Аско́льдович, Аско́льдівна.

Вади́м — означає «сперечатися, викликати незгоди». Вади́мко, Вади́монько, Вади́мочко, Вади́мчик; Ва́дько, Ва́дик. *Кл. в.* Вади́ме! *По батьк.* Вади́мович, Вади́мівна.

Вероні́ка — у грецькій мові означає «та, що приносить перемогу». Веро́на, Веро́нка, Веро́нця, Веро́ня, Веро́нька, Веру́нька, Віра, Віка, Віку́ся; Ніка. *Кл. в.* Вероні́ко!

Гали́на — у грецькій мові означає «спокій, тиша, штиль на морі». Гали́нонька, Гали́ночка, Га́ля, Галю́ня, Галю́ся, Га́лонька, Га́лочка. *Кл. в.* Гали́но!

Гліб — запозичення зі скандинавської мови, що означає «нащадок Бога». Глі́бко, Глі́бонько, Глі́бочко, Глі́бцьо. *Кл. в.* Глі́бе! *По батьк.* Глі́бович, Глі́бівна.

Діа́на — у латинській мові означає «бог». Ді́на; А́на, А́ня. *Кл. в.* Діа́но!

Едуа́рд — німецького походження, означає «власність» і «охоронець». Е́дик. *Кл. в.* Едуа́рде! *По батьк.* Едуа́рдович, Едуа́рдівна.

Е́мма — запозичене з німецької мови. Е́ма, Е́монька, Е́мочка. *Кл. в.* Е́ммо!

Жа́нна — запозичене із французької мови; жін. до Жан, Іва́н, що в давньоєврейській мові означає «Божа благодать; дар богів». Жа́на, Жа́нонька, Жа́нночка, Жа́нонька, Жа́ночка, Жану́ся, Жа́ся, Жа́сенька. *Кл. в.* Жа́нно!

Заха́р, Заха́рій — давньоєврейською означає «Божа пам'ять». Заха́ронько, Заха́рочко, Заха́рчик, Заха́рцьо. *Кл. в.* Заха́ре! Заха́рію! *По батьк.* Заха́рович, Заха́рівна і Заха́рійович, Заха́ріївна.

Зо́я — у грецькій мові означає «життя». Зо́єнька, Зо́єчка, Зо́йка. *Кл. в.* Зо́є! Зо́ю!

Ілля́ — давньоєврейською означає «мій Бог». Іла́ш, Іла́шко, Іллю́ша, Іллю́шка. *Кл. в.* Ілле́! *По батьк.* Іллі́ч, Іллі́вна.

І́нна — у латинській мові означає «плаваю»; можливо, від болгарського скорочення імені Катери́на — Йна; раніше було лише чоловічим ім'ям. І́нонька, І́нночка, Інну́ся, Інну́сенька, Інну́сечка, І́на, Іну́ся, Іну́ська, І́нця. *Кл. в.* І́нно!

Кі́ра — з грецької мови; жін. до Кір, що означає «пан, володар; влада, право, сила». Кі́ронька, Кі́рочка, Кіру́ся, Кіру́сенька, Кіру́сечка, Кіру́ська. *Кл. в.* Кі́ро!

Кузьма́ — у грецькій мові означає «світ, порядок». Кузь, Кузько́, Ку́зьмичок, Кузьми́на. *Кл. в.* Кузьмо́! *По батьк.* Кузьми́ч, Кузьмі́вна і Кузьмо́вич, Кузьмі́вна.

Ларі́са — з грецької мови — «чайка». Назву ласкаво: Ларіо́нька, Ларі́я, Ларо́нька, Лару́тя, Ларусе́нька, Ло́ра, Ло́ронька, Ле́ся, Ля́ля, Ля́лечка, Ри́ся, Рисю́ня. *Кл. в.* Ларі́со!

Мака́р — з грецької мови — «щасливий; блаженний». Мака́рко, Мака́ронько, Мака́рик, Мака́рчик, Мака́рцьо. *Кл. в.* Мака́ре! *По батьк.* Мака́рович, Мака́рівна.

Марія (Ма́р'я) — у давньоєврейській мові означає «чинити опір, відмовлятися; бути гірким; кохана, бажана». Маріїка, Маріечка, Маріечка, Маруся, Ма́ня, Ма́нна, Ма́ненька; Му́ся; Ма́р'єчка, Ма́р'їчка, Мар'юся. *Кл. в.* Маріє!

Мики́та — з грецької мови, означає «перемагаю». Мики́тко, Мики́тонько, Мики́точко, Мики́тка. *Кл. в.* Мики́то! *По батьк.* Мики́тович, Мики́тівна.

Назар, Назарій — з давньоєврейської мови, означає «він присвятив» (себе Богові). Назарко, Назаронько, Назарчик, Назарцьо. *Кл. в.* Назаре! *По батьк.* Назарович, Назарівна і Назарійович, Назарійвна.

Ніна — з грузинської мови, можливо, від грецького імені Нін. Ніонька, Ніночка, Ніну́ся, Ніну́ля, Ніниця. *Кл. в.* Ніно!

О́льга — зі скандинавської — «свята». О́ля, О́ленька, О́лечка, Олю́ня, Олю́ньця, Олю́ся, Олю́сечка, Олю́тка; Лю́ся, Лю́сечка, Ле́ся, Ль́оля, Ль́олечка. *Кл. в.* О́льго!

Остáп — з грецької мови — «міцний, здоровий, урівноважений». Остáнко, Остáпик, Стасько́, Стáсик, Стáпко. *Кл. в.* Остáпе! *По батьк.* Остáпович, Остáпівна.

Пили́п — грецькою мовою — «який любить коней». Пили́пко, Пили́пчик, Пилипо́к, Пилипе́ць. *Кл. в.* Пили́пе! *По батьк.* Пили́пович, Пили́півна.

Раїса — у грецькій мові означає «легка». Раїсонька, Раїсочка, Ра́я, Ра́ська, Ра́єчка, Раю́ня, Раю́ся, Ра́йця. *Кл. в.* Раїсо!

Рома́н — латинського походження, означає «римський, римлянин». Рома́нко, Рома́нчик, Ро́ма, Рома́сь, Ро́мко, Ромусь. *Кл. в.* Рома́не! *По батьк.* Рома́нович, Рома́нівна.

Семе́н — давньоєврейського походження, означає «той (Бог) чує». Семе́нко, Семко́, Сенько́, Се́ня, Сень. *Кл. в.* Семе́не! *По батьк.* Семе́нович, Семе́нівна.

Си́дір — грецького походження, означає «дарунок богині Ісіди». Сидо́рко, Сидо́рцьо, Сидо́рчик. *Кл. в.* Си́доре! *По батьк.* Си́дорович, Си́дорівна.

Соломія, Саломе́я (Соло́ха) — давньоєврейською мовою означає «мир». Соломі́йка, Соломі́нька, Соломі́чка, Соло́нка, Со́ля, Со́лька; Лю́ня; Мія; Ія. *Кл. в.* Соломіє! Саломе́є! Соло́хо!

Тара́с — грецькою мовою означає «бентежу, турбую» (буквально — «бунтівник»). Тара́ско, Тара́сик, Тара́сичок, Тарасу́нчик, Тарасу́ня, Тарасу́ньо, Тара́сьо. *Кл. в.* Тара́се! *По батьк.* Тара́сович, Тара́сівна.

Уля́на, Оля́на — запозичене з латинської мови; жін. до Уля́н, Юліа́н. Уля́нонька, Уля́ночка, У́ля, У́лечка, У́лька; Оля́ночка, Ля́нка, Ляну́ся. *Кл. в.* Уля́но! Оля́но!

Фе́ліке — з латинської — «щасливий». Фель, Фе́ля. *Кл. в.* Фе́ліксе! *По батьк.* Фе́ліксович, Фе́ліксівна.

Ю́рій — грецького походження, означає «хлібороб, плугатар». Юр, Ю́ра, Юра́сь, Юра́ш, Юру́сь; Жорж, Жо́ра, Жо́рик. *Кл. в.* Ю́рію! *По батьк.* Ю́рійович, Ю́ріївна.

Ярослáва — слов'янською мовою — «яра» і «слава»; жін. до Ярослáв. Я́ся, Я́сонька, Я́сочка, Ясю́ня; Сла́ва, Сла́вка, Сла́вця. *Кл. в.* Ярослáво!

№ впр.	Відповіді до кросвордів, ребусів, загадок і головоломок
31	В'юн; корм; сом.
169	Свиня.
197	Волошки; дощ.
203	Лялька; лелека; Марія.
212	Явір; Пилип; Віра; Дон.
221	Водій тролейбуса — жінка.
236	Сани; вугілля; ножиці; макарони.
244	1. Весна. 2. Бібліотеки. 3. Дачу. 4. Монеті. 5. Мікроскоп. 6. Банків. 7. Метро. 8. Ком.
247	Маленька праця краща за велике неробство.
254	Добро відплатиться добром.
264	Куниця; акація.
266	1) миша; 2) діжа; 3) тина; 4) калюжу; 5) листоноша; 6) дача.
275	Кущ; урвище.
289	Дніпропетровськ; Київ; Донецьк; Одеса; Харків.
296	1) каченя; 2) зайченя; 3) телям; 4) ведмежам; 5) оленяти; 6) курчатам; 7) собачат; 8) лоша.
307	Немає у світі гірше над неволю.
313	Небезпека; необачність.
343	Наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння.
361	Залізний замок.
368	1. Полуниця. 2. Сонях. 3. Жолудь.
375	1. Комбайн. 2. Сльоза.
409	Доброзичлива усмішка — це перший крок до порозуміння.
425	«Якщо хочеш глибокі почуття передати в мистецтві, потрібно мати сильний розум».
446	Однак; місто; тривога; сім'я; п'ятак.
457	1) 33×3+(3:3)−100; 2) (333−33):3=100.
465	1. Четверо. 2. Дві. 3. Троє.
466	Мудрий усе мовчить, а сто дурнів навчить.
469	1+2+34+56+7.
470	1. Кріт. 2. Квітень. 3. Кістка. 4. Клітка. 5. Бісквіт.
505	1. Він. 2. Них. 3. Хто. 4. Отой. 5. Йому. 6. Увесь.
507	Перед тим, як сісти їсти, не забудьте вимити руки.
518	Стільки.
520	Жодна.
523	Чийсь.

вправах використані матеріали періодичних видань, мистецьких альбомів.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

англ. — англійська мова
відм. — відміна
відн. — відносний
власн. кільк. — власне кількісний
впр. — вправа
грец. — грецька мова
Д. в. — давальний відмінок
до н. е. — до нашої ери
додат. — додаток
жарг. — жаргонне слово
жін. (або *ж.*) — жіночий рід
З кн. — з книги
З тв. — з творів
заг. наз. — загальна назва
займ. — займенник
заст. — застаріле слово
Зн. в. — знахідний відмінок
зневажл. — зневажливе слово, вислів
імен. — іменник
ін. — інше
ірон. — іронічне слово, вислів
іст. — істота
історн. — історія
італ. — італійська мова
кг — кілограм
Кл. в. — кличний відмінок
латин. — латинська мова
м. — місто
М. в. — місцевий відмінок
м. гр. — м'яка група
мн. — множина
мор. — морська справа
Н. в. — називний відмінок
найвищ. — найвищий ступінь порівняння
невідм. — невідмінюване
незм. — незмінюване слово
неіст. — неістота
нім. — німецька мова
одн. — однина
означ. — означення
Ор. в. — орудний відмінок
особ. — особа
перев. — переважно
перен. — переносне значення
перс. — перська мова
підм. — підмет
по батьк. — по батькові
повн. — повна форма
поет. — поетичне слово
португ. — португальська мова
порядк. — порядковий
початк. ф. — початкова форма
прикм. — прикметник
прост. — простий
р. — рік
Р. в. — родовий відмінок
рідко. — рідковживане слово
розм. — розмовне слово
с. — сторінка
серед. (або *с.*) — середній рід
складн. — складний
співвідн. — співвідносний
ст. — століття
стягн. — стягнена форма
т. ін. — таке інше
тв. гр. — тверда група
урочн. — урочисте слово
франц. — французька мова
числ. — числівник
чол. (або *ч.*) — чоловічий рід
юр. — юридичний термін
якісн. — якісний